



Small white label on the spine with faint, illegible markings.

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

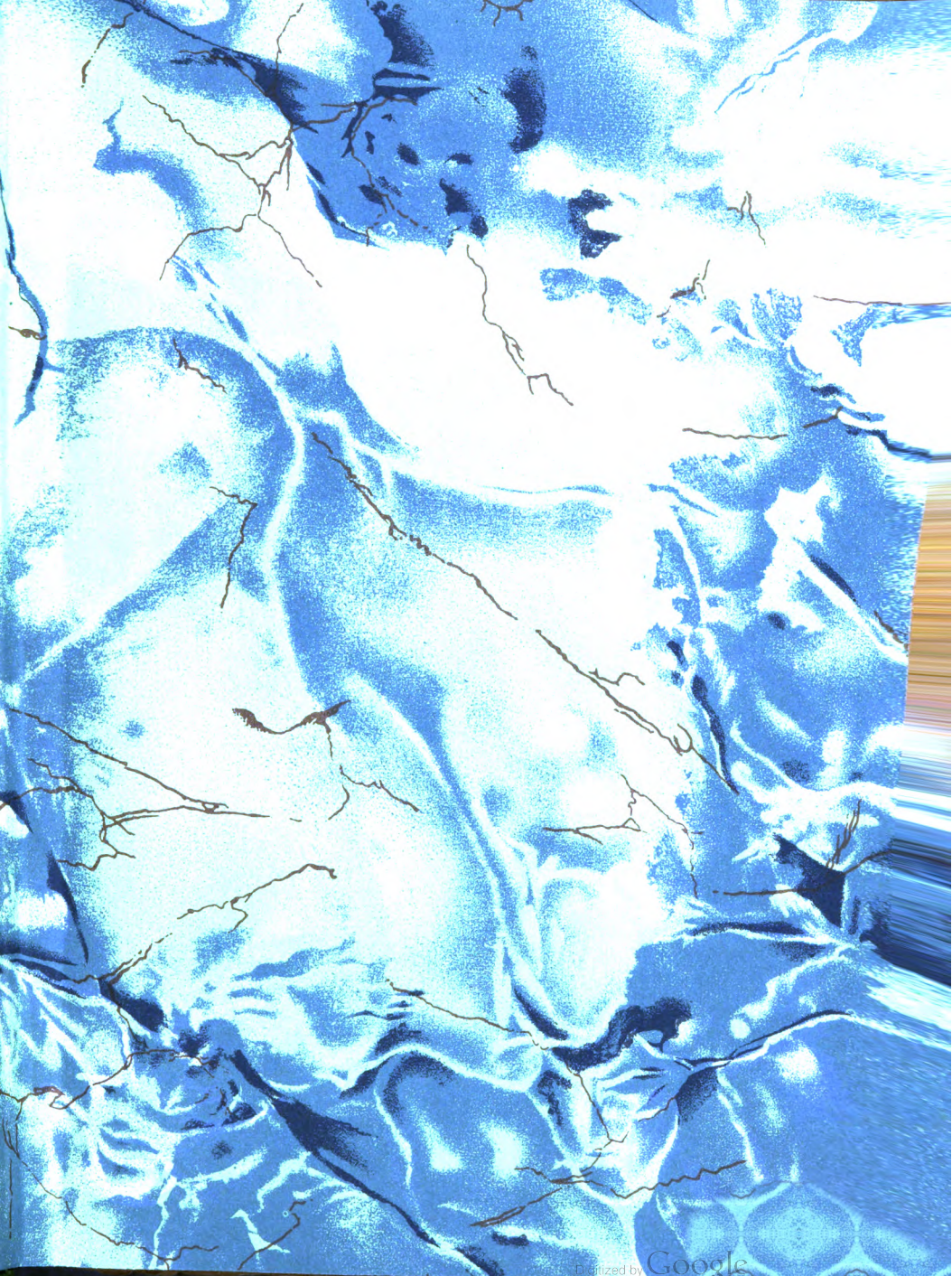
ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

845F84

Or&Uk

1926







Перша друкарня Державного Видавництва
України імені Г. І.
Петровського, Харків.
Укрголовліт № 16441.
Зам. № 372. 5000 прим.

ПОВСТАННЯ АНГОЛІВ

А Н А Т О Л Ь Ф Р А Н С



ПОВСТАННЯ АНГОЛІВ
(L A R É V O L T E D E S A N G E S)

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПЕРЕКЛАВ
ЕВГ. КАСЯНЕНКО

ВИДАННЯ ДРУГЕ
ПЕРЕГЛЯНУТЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1 9 2 6

845 F 84

Оле:Цк

1926

РОЗДІЛ I

в коротких словах розповідає історію одної французької родини з 1789 року і до наших днів



ОБЛИЗУ Сен-Сюльпіс, проміж вкритого зеленою травичкою дворища і невеличкого саду, де лишилося ще двоє старих каштанів з зів'ялими верхками, стоїть кілька віків суворий трьохповерховий отель д'Еспарв'є, оточуваний що далі то вищими новими будівлями, що стискають його вже з усіх боків. Тут з 1825 до 1857 року жила велика людина родини, Александр Бюсар д'Еспарв'є, віцепрезидент державної ради за часів липневого уряду, член академії моральних і політичних наук, автор *Нарису про громадські й релігійні установи народів*, — великої праці на три томи вісімки, ним, на жаль, не закінченої.

Цей визначний теоретик ліберальної монархії передав своє дворянство, маєток і славу в спадщину Фюльжансові-Адольфові Бюсар д'Еспарв'є, що був сенатором другої Імперії. Нащадок значно поширив свою батьківщину, купивши землі, де мусила пройти вулиця Імператриці, і виголосив був знамениту промову за світську владу пап.

Фюльжанс мав трое синів. Старший, Марк-Александр, вступивши до армії, зробив там блискучу

кар'єру: він добре тямив говорити. Другий, Гаєтан, не виявивши ніяких особливих здібностей, жив здебільшого на селі, де полював, викохував коні, вправлявся в музиці та малярстві. Третій, Рене, змалку підготовлюваний до магістратури, подався з посади товариша прокурора, щоб не мати на совісті виконання декретів Феррі про конгрегації; пізніше ж, побачивши в президентстві Фальбера поворот доби Деція й Діоклеціана, повернув усі свої знання й енергію на службу гнаній церкви.

З часів конкордату 1801 року і до останніх років другої Імперії всі д'Еспарв'є, иншим у науку, регулярно ходили до божої служби. В бога не вірячи, але ховаючи це від людей, вони дивилися на релігію, як на засіб до панування. Марк і Рене були першими з їхнього роду, що виявляли прикмети відданости вірі зі щирости. Генерал, ще будучи полковником, присвятив свій полк Святому Серцю і відавався релігійним справам з таким запалом, який дивно було бачити навіть серед військових, а всі ж знають, що дочка Неба—побожність—для свого перебування на землі найбільше вподобала серця генералів третьої Республіки. Віра має свою кручену долю. За старого режиму вірив народ, дворянство ж і освічена буржуазія—не вірили. За першої Імперії надзвичайно неблагочестивою була з гори й до низу вся армія. Тепер нічому не вірить народ, а буржуазія—навпаки—хоче вірити, і їй це инколи й удається, як наприклад Маркові й Рене д'Еспарв'є. Зате ж їхній брат Гаєтан, сільський дворянин, з цього боку не заявив себе а-ні-як.

Він був «агностиком», як говорять у великому світі, уникаючи ненависного слова «вільнодумець». Він ще й одверто заявляв себе агностиком, всупереч тому доброму звичаєві, що вимагає з цим ховатися. В наш вік є так багато способів вірити й не вірити, що історики будучности напевне в них заплутаються. Та чи ж добре й ми розуміємось на віруваннях часів, скажемо, Сімаха й Амброзія?

Палкий християнин, Рене д'Еспарв'є щиро також беріг вірність ліберальним ідеям, що предки його передали йому як найціннішу спадщину. Змушений боротися проти безбожної й яacobінської Республіки, він все ж заявляв себе республіканцем, а незалежності й суверенності церкви вимагав не інакше, як іменем свободи. В дні великої дебати над законом про відокремлення церкви від держави, як також і в дні колотнеч з приводу перепису церковного майна, — наради єпископів та зборища вірних відбувалися в його господі.

І в той час, коли в великій зеленій залі згромаджувалися найвидатніші ватажки католицької партії, прелати, генерали, сенатори, депутати, журналісти, коли душі всіх присутніх зверталися до Риму з теплим почуттям покори й добровільної підлеглості, а м-г д'Еспарв'є, спершись ліктем на мрамур каміна та протипоставляючи цивільному праву право канонічне, палко й красномовно протестував проти грабування французької церкви, — в цей саме час на новочасне зборище дивилося два старих німих і нерухомих портрети. Праворуч од каміна висів твір Давіда — Роман Бюсар, хлібороб

з Еспарв'є в жілетці й димових штанях, з простим обличчям у ластовинню та з досить лукавим виглядом. Він мав свою рацію підсміхуватись: адже він поклав початок добробутові своєї родини, скупивши на дурничку добра церкви. Праворуч висів твір Жерара, портрет хліборобського сина в парадній одежі, завішаній орденами, — барона Еміля Бюсар д'Еспарв'є, префекта Імперії і славнозвісного доглядача державної печатки Франції, померлого року 1837 на посаді церковного старости своєї парафії з псалмами в честь Діви на устах.

Рене д'Еспарв'є року 1888 оженився з Марією-Антуанетою Купель, дочкою барона Купеля, власника залізопромислового підприємства в Бленвілло (Висока Люара). Мадам Рене д'Еспарв'є з 1903 року головує в товаристві матерей-християнок. Видавши заміж року 1908 одну свою дочку, це благочестиве подружжя мало ще біля себе трьох дітей — одну дівчинку і двох хлопчаків.

Молодший з них, Леон, шости років, мав кімнату поруч кімнат матери й сестри своєї Берти, старший же, Моріс, жив у невеличкому павільйоні посеред саду. Цей юнак мав собі тут свободу, що давала йому силу терпіти життя в родині. Він був досить гарний на обличчя хлопець, ставний і без зайвої вимушености в манірах; його посмішка кінчиками губ не була позбавлена приемности.

В двадцять п'ять років Моріс мав уже мудрість Еклезіяста. Не думаючи, щоб людині виходило на користь якесь страждання під цим сонцем, він не завдавав собі жадного клопоту. З самого малку цей

син своєї родини старанно уникав праці над освітою і став доктором права та адвокатом апеляційного суду, не мавши нічого спільного з наукою.

Він не брав собі справ і не виступав на суді. Він не знав та й не хотів знати нічого, до чого міг би прикласти свій розум, чиеї любої мализни, слухаючись поради щасливого інстинкту — краще розуміти мало, ніж погано, він не перевантажував.

Моріс, як казав абат Патуйль, одержав благодать християнського виховання просто з неба. Вже змалку перед очима йому стояли зразки благочестя в родині, а коли він вийшов з середньої школи і вступив до вищої юридичної, то знайшов там високу освіту вчених, чесноту сповідальників і витревалість вірного домовому огнищу міцного, духом жіноцтва. Взнявши участь у громадському життю й політиці за часів великих утисків над церквою у Франції, Моріс не пропустив жадної маніфестації католицької молоді; він воював на барикадах у свому приході в дні перепису і вкупі з товаришами вирятував був коней архієпископа, вигнаного зі свого палацу. Та проте, в усіх цих обставинах він зовсім не виявив якоїсь особливої ретельности: його ніколи не видно було в перших лавах героїчної юрби, що закликала салдат до лицарського непослуху та обкидала агентів державного скарбу брудом і образами.

Він виконував тільки свій обов'язок, і як що й визначився в дні великого богомілля 1911 року споміж інших санітарів, переносячи поранених у Люрді, то можна було боятися, що спричинилося до

того тільки бажання вподобатись мадам де ля Верделбер, завжди так прихильній до сміливих мужчин. Абат Патуйль, друг родини і глибокий знавець людських душ, знав, що Моріс ідеєю мучеництва захоплювався не дуже глибоко. Абат докоряв йому за його рівнодушність і дер його за уха, звучи шарлатаном. Але ж віри своєї Моріс не втрачав. З усіх юнацьких розпуст віра його вийшла неушкодженою, бо він її ніколи не зачіпав. Він ніколи не спинявся думкою ні над котримсь із її пунктів. Не більш уважно ставився він і до моральних ідей, керовничих у суспільстві, що до нього він належав. Він приймав їх такими, якими їх йому приносили, і тому в усяких обставинах зберігав вигляд чесної людини, чого він не міг би досягти, коли б хоч раз замислився був над самим корінням сучасних звичаїв. Він легко розпалювався гнівом, мав чуття честі і старанно його в собі викохував. Він не був ні честолюбцем, ні суєсловом. Як більшість французів,—не любив витрачатися; жінкам він не давав би нічого, коли б вони не вміли його до того примусити. Думаючи, що ставиться до них з призириством, він їх обожнював, і пожадливість мав надто природню, щоб її помічати. Чого ж цілковито не знав ні він сам, ні інші, хоч те, може, і можна було б інколи помітити в вохкому блисків його гарних світлокаштанових очей, так це—лагідности вдачі і здатности його до дружби; та на торговиці життя ці прикмети—річ ціни найнижчої.

РОЗДІЛ II

де читач знайде корисні відомості про одну бібліотеку, що в ній незабаром мають відбутися чудернацькі події

Бажаючи охопити все коло людського знання і одночасно задовольнити свою енциклопедичну пиху конкретним і відповідним своїй грошевій могутності символом, барон Александр д'Еспарв'є заклав собі бібліотеку з трьохсот шостидесяти тисяч друкованих і рукописних томів; величезна більшість їх перепаала йому від Лігюжських бенедиктинців.

Окремим пунктом свого заповіту він наказав усім своїм нащадкам прикуповувати до цієї бібліотеки всяке нове гідне уваги видання з поля природознавства, морали, політики, соціології, філософії та релігії. Він вказав суму, що її треба було вилучити зі спадщини на цю мету, а самé збільшування бібліотеки припоручив старшому синові Фюльжансові-Адольфові. Фюльжанс - Адольф виконував волю свого славетного батька з відповідною синові пошаною.

Після нього величезна бібліотека, що являла собою більшу вартість, ніж спадщина кожної дитини, лишилася між трьома синами й двома дочками сенатора неподіленою. Рене д'Еспарв'є, кому

припав отелъ на вулиці Гарансбер, довелося й обє- рїгати надзвичайної цїни скарб бїбліотеки. Двї його сестри, Поле-де-Сен-Фен і Кюїсар, кїлька раз ви- магали од нього лїквідації цього великого майна, що не давало нїяких прибуткїв, але Рене й Гае- тан вїдкупили у них право на спадщину, і бїбліо- теку було врятовано. Рене д'Еспарв'є, в згодї з во- лею фундатора, взявся навїть її збїльшувати, але з року на рік він що разу скорочував суму витрат на це, вважаючи, очевидно, що інтелектуальна творчїсть Європи чим раз нижчає.

Тїльки Гаетан на свої останнї шаги невпинно збагачував її новими книжками з Франції та зза кордону, тими що їх він уважав за добрі. А він мїг цїнити книжку, хоч його брати й не визнавали йому цїєї прикмети нї на макове зерно. Зявдяки зусиллям цїєї гулящої й цїкавої людини, скарб ба- рона Александра завжди мав новини майже остан- нього дня.

Бїбліотека д'Еспарв'є і по сей день—одна з найкращих приватних бїбліотек цїлої Європи в пи- таннях теологїї, правничих наук та історїї. Ви мо- жете студїювати там фізику з усіма її гїлками, а в разї бажання і метафізику, себ-то щось таке, що сполучене з фізикою, але не користується окремою назвою, бо ж неможливо позначити суб- стантивом те, що не мїстить у собі жадної суб- станції, бувши лише мрією й ілюзією. Ви можете там дивуватися філософам, що силкуються аналі- зувати й розв'язувати питання про абсолют, ви- значати невизначиме, обмежувати безмежність.

В цій горі біблій і біблійок, святих і грішних, можна зустрінути геть чисто все — аж до найновішого й найелегантнішого прагматизму.

Багато бібліотек має безліч тих поважних старовинних оправ знаменитих походженням, ніжних зерном і тоном шкіри, цінних мистецькою роботою золотильника, — видавленими на них визерунками з ниточок, мережок, листячка, квіточок та різних емблем і гербів, що своїм м'яким блиском чарують очі знавців; багато бібліотек можуть мати велике число рукописів, оздоблених делікатними й живими мініатюрами венеціанського, фламандського, чи турангійського пензлю, — але ні одна з них не містить у собі так багато гарних і путящих видань старих і нових, церковних і світських авторів.

Тут можна знайти все, що нам лишилося від старовини; всіх батьків церкви, оборонців і докторів канонічного права, всіх гуманістів Відродження, всіх енциклопедистів, всю філософію, всю науку.

Ось що сказав кардинал Мерлен, пошанувавши цю бібліотеку своїми одвідинами:

— Нема людини з так дужою головою, що могла б умістити в себе все скупчене на цих полицях знання. Щастя, що, це річ не так уже й потрібна.

Монсіньйор Кашпо, що бувши в Парижу вікарієм, часто в ній працював, мав звичку говорити:

— Я запевняю вас, що тут було б з чого зробити кілька Хом Аквітанських і кілька Аріїв, коли б дух людський не втратив уже свого старовинного запалу до добра і зла.

Найбільшу цінність цієї величезної скарбниці складали, безперечно, рукописи. Тут були, наприклад, невидані листування Гасенді, батька Мерсенна, Паскаля, що кидають нове світло на духове життя XVII віку. Була також цінна колекція жидівських біблій, талмудів, равинських трактатів, друкованих і рукописних, арамейських і самаританських текстів на баранячій шкурі та дощечках сикомора, — старовинних і дорогоцінних примірників, зібраних у Єгипті й Сирії славнозвісним Мойсеєм де Діна та закуплених по дешевій ціні Александром д'Еспарв'е року 1836, коли вчений гебраїст помер у Парижу від старости й злиднів.

Еспарв'єнська бібліотека містилася на третьому поверсі старого отелю. Книжки інтересу середнього, напр., подарована Гаєтаном протестантська ексегетика XIX й XX віків, було винесено без оправ у безмежну глибину горища. Каталог з усіма додатками творив цілих вісімнадцять томів in-folio. Цей каталог було доведено до останнього дня, і в бібліотеці панував повний лад. Але року 1895 з рекомендації єпископа д'Агра за вчителя до Моріса і, майже одночасно, за доглядача до бібліотеки взято було м-г Жюльєна Сар'єта, архіваріуса й палеографа, бідну й плоху людину, що заробляла собі на життя приватним учителюванням. Обдарований методичною активністю і надзвичайною впертістю, м-г Сар'єт сам один перекласифікував усі книжки цього величезного зібрання. Вигадана й переведена ним у життя система класифікації була до такої міри складна, а знаки, накладувані ним на книжки,

містили в собі стільки латинських і грецьких, величезних і дрібнесеньких літер, стільки римських і арабських цифер, супроводжуваних звичайними, подвійними й потрійними зірками та арифметичними знаками степенів і коренів, що часу на вивчення її треба було б витратити більше, ніж на совісне засвоєння повного курсу алгебри. А як не знаходилося нікого, хто волів би поглиблятися в ці темні символи і витратити час, що його з більшим успіхом можна було б ужити на відшукування законів чисел, то й вийшло так, що розпізнатися в своїй класифікації міг один тільки *m-g* Сар'ет, а знайти потрібну книжку спосеред трохсот шостидесяти тисяч їх, доручених під його догляд, стало без його особистої допомоги річчю навіки неможливою. От-такими вийшли наслідки його старань. Та зовсім на них не жалючись, він, навпаки, відчував собі від них живе задоволення.

m-g Сар'ет любив свою бібліотеку ревнуче. Він приходив до неї о своїй годині ранку, сідав за велике бюро з червоного дерева і починав каталогізувати. Писані його рукою картки наповнювали монументальну полицю під гіпсовим бюстом Александра д'Еспарв'є з роскуйовдженим наче від удару вітра волоссям, з величним поглядом, гусячим пером за ухом як у Шатобріана, з заокругленим ротом та голими грудьми. Опівдня Сар'ет ішов полуднувати до молочні «Чотирьох Єпископів» на вузькій і темній вулиці Канет, куди свого часу учасшали були Бодлер, Теодор де-Банвіль, Шарль Асєліно, Люї Менар та ще й один великий еспанець,

що переклав *Таємниці Парижа* на мову конквістадорів. І качки, що ніби аж крякали зі старої кам'яної вивіски, причини сучасної назви вулиці, радо зустрічали м-г Сар'ета. Вертався він до бібліотеки рівно о першій без чверти і виходив лише о сьомій, щоб знову сісти в «Чотирьох Єпископах» за свою немудру їжу, приправлену поганкуватим вином. Що вечора після обіду приходив до «Чотирьох Єпископів» зі свого горщика на вулиці Принцеси приятель Сар'ета Мішель Гінардон, усім відомий за прізвиськом дядько Гінардона декоратор і реставратор картин, що працював здебільшого по церквах. Тут він замовляв собі кави з лікером і обидвоє приятелів починали чергову партію доміно. Дядько Гінардон мав залізне здоров'я і палкий темперамент; ніхто не міг би догадатися про його справжній вік, а він же пам'ятав іще Шенавара. Бувши людиною суворої непорочності, він повсякчасно виводив на чисту воду неопаганізм, не спляючи перед ужитком навіть найбільш непотребної мови. Він дуже любив говорити, і м-г Сар'ет охоче його слухав. Найчастіше дядько Гінардон балакав зі своїм приятелем про каплицю Анголів у церкві Сен-Сюльпіс, де малюнки вже подекуди поблуплювались і мають зреставруватися, очевидно, тоді, коли це сподобається богові, бо ж з часу відокремлення всі церкви належать тільки богові і ніхто не турбується видавати гроші навіть на найбільш нагальні потреби їхнього ремонту. Але ж дядько Гінардон не вимагав собі ніякої плати.

— Михайло—мій патрон,— поясняв він,— до того ж до святих анголів у мене особлива прихильність.

Докінчивши свою партію в доміно, дрібнота м-г Сар'ет і кремезний як дуб, волосатий як лев та великий як святий Христофор дядько Гінардон виходили з молочні під ручку та все розмовляючи йшли майданом Сен-Сюльпіс, не зважаючи, чи ніч була тиха, чи був вітер або дощ. За майданом м-г Сар'ет вертався безпосередне додому, на великий жаль маляра, — пізнього гульвиси й балакуна.

А на ранок, ще дзигарі не встигали добити своєї години, м-г Сар'ет уже являвся до бібліотеки і починав каталогізувати. І сидючи за своїм бюро, він на кожного, хто заглядав до бібліотеки, кидав погляд Медузи, страшенно боячись, чи не прийшла, часом, ця людина взяти звідси потрібну їй книжку. Цим поглядом він бажав би повернути в каміння не лишень урядовців, політиків чи прелатів, що на підставі давнього обізнання з господарями вважали своїм правом инколи покористуватися з тої чи иншої, відповідно до своєї спеціальності, книжки, але також і добродійця бібліотеки Гаетана, що брав часом до свого маєтку якусь застарілу безбожну юмористику, щоб читати її там у дні дощів. Цього погляду зазнавали і мадам Рене д'Еспарв'е, приходячи по книжки для хорих у своїм шпиталі, і сам господар Рене д'Еспарв'е, хоч він здебільшого задовольнявся цивільним кодексом та Далльозом. Винести з бібліотеки хоч би найнікчемнішу заваль — значило вирвати у м-г Сар'ета душу. Щоб тільки якось не дати бажаної книжки навіть тому, хто мав на неї незбите право, м-г Сар'ет

вигадував тисячі і дотепних і невдалих побрехеньок та не спинявся перед обклепуванням свого порядкування і догляду в бібліотеці, заявляючи, що книжка, що нею він щодня милував собі очі, притискуючи її до серця, — кудись закинулася чи просто з бібліотеки пропала. А коли вже доконче треба було книжку видати, то він двадцять раз забирав її з рук читача, перше ніж з нею розлучитись.

Він повсякчасно тремтів над думкою, що щось із дорученого йому добра може пропасти. Оберігаючи триста шісдесят тисяч томів, він безперервно мав триста шісдесят тисяч причин для занепокоєння. Інколи, вкритий холодним потом, з криком смертельного жаху прокидався він серед ночі, побачивши ві сні порожнє місце на одній з полиць книжних шахов.

Щоб книжка колись покинула свою полицю, — це було для нього дивовижною несправедливістю, що їй нічим не можна було б потім зарадити. Його шляхетне скупердяйство прикро вражало Рене д'Еспарв'є, що не визнавав гарних прикмет свого знаменитого бібліотекаря, трактуючи його як старого маніяка. М-г Сар'єт не помічав цієї несправедливості, але він не зважав би й на найгірші прикросці, перетерпів би ганьбу й образу, аби б лишень додержати свою скарбівницю в повній цілості. Завдяки його невтомності, пильнуванню й ретельності, або ж, щоб в одному слові сказати — любові, Еспарв'єнська бібліотека не втратила жадного аркушика за весь час його в ній порядкування, що на 9 жовтня 1912 року зріс уже до шіснадцяти років.

РОЗДІЛ III

де події починаються

Увечері того дня, поклавши на полиці всі взяті звідати за день книжки і запевнившись, що в бібліотеці панує повний лад, Сар'ет вийшов з неї о своїй годині, замкнувши двері на два повороти ключа, як звичайно.

Пообідавши в молочні «Чотирьох Єпископів» та прочитавши газету *Хрест*, м-г Сар'ет о десятій годині повернувся додому, до свого невеличкого помешкання на вулиці Регар. Бідолаха не передачував жадної прикрости і спокійнісінько проспав цілу ніч. На ранок, опинившись рівно о своїй годині в передпокою бібліотеки, він, у згоді зі щоденною звичкою, скинув свій новий редингот, взяв спонад умивальника старий і надів його. Потім він вступив до свого робочого кабінету, де кожних шість день на тиждень уже протягом шістнадцяти років вів під величним поглядом Александра д'Еспарв'е свою безконечну каталогізацію. Наміряючись оглянути залі, він рушив до першої й найбільшої, що в поважних шахвах, з бюстами старовинних поетів і ораторів на карнизах, містила твори теологічні й релігійні. Два величезних глоби землі й неба

оздоблювали собою віконні амбразури. І от з першого ж кроку м-г Сар'ета як приголомшило: він спинився, не маючи змоги заперечити те, що він бачив, і не можучи також повірити своїм очам. На синій повсті стола валялися неухважно розкидані книжки; одні просто лежали боком, інші стреміли спинками до гори. In-quarto лежали хистким стовпчиком. Два грецькі словники, зсунуті одне в одне, творили з себе одну істоту, дивовижнішу, ніж людські пари богостотного Платона. Окремо валялось розкритим одне in-folio з золотим обрізом, показуючи три немилосердно пошарпані аркуші.

Очунявши через кілька хвилин од глибокого здивовання, бібліотекар наблизився до столу і в безладно накиданій купі книжок пізнав свої найдорожчі жидівські, грецькі й латинські біблії, талмуд унікум, равинські друковані й рукописні трактати, арамейські й самаританські тексти, синагогальні сувої,—накидані копицею без жадної пошани найцінніші пам'ятки Ізраїля.

М-г Сар'ет опинився віч-на-віч зі з'явищем, що його ніяк не можна було зрозуміти, а проте силкувався собі його вияснити. З яким захопленням учепився б він за думку, що винуватцем цього жахливого погрому був Гаетан, цей безпринципний тип, кому його погибельне вільнодумство дозволяло хапати книжки з бібліотеки обома руками в періоди його перебування в Парижу. Але ж Гаетан у цю хвилю подорожував по Італії. Трохи поміркуювавши, м-г Сар'ет спинився на думці, що тут увечері був сам Рене д'Еспарв'е, взявши ключ

від служки Іполіта, вже двадцять п'ять років доглядача за кімнатами третього поверху й горища. Рене д'Еспарв'є ніколи не працював у бібліотеці вночі й не тямив читати по-жидівському, але ж могло бути й так, думав собі Сар'ет, що він або сам проводив, або ж наказав провести сюди якогось церковника, вченого й відданого святій екзегетиці орієнталіста, що перебував у Парижу переїздом і не мав часу чекати на ранок. Спадало йому також на думку, чи не накинувся часом на ці біблійні й талмудичні тексти охоплений раптовим поривом розкрити душу Сіма абат Патуйль, що не був позбавлений інтелектуальної цікавості і теж мав звичку шарпати книжки. Одну хвилину м-г Сар'ет готовий був думати на самого Іполіта, що він, обтрушуючи книжки та замітаючи бібліотеку протягом чверти віку, насамкінець і собі затруївся порохом ученості і, ставши надто цікавим, сю-ніч збавляв собі очі й розум під місячним світлом та псував собі кров над цими плутаними значками. Сар'ет уявляв собі, що й молодий Моріс, повернувшись зі свого гуртка чи якогось чергового націоналістичного збіговиська, міг повихоплювати з полиць і так безпардонно поскидати в купу ці жидівські книжки, засліплений ненавистю до старого Якова та його новітнього покоління; адже цей син своїх батьків заявляв себе антисемітом і коли й мав зносини з жидами, то тільки з такими ж антисемітами, як і сам. Звичайно, всі ці здогади мали надто гіпотетичний характер, але розум м-г Сар'ета, не можучи заспокоїтись, ввесь час

блукав проміж найбільш екстравагантних вигадок. Нарешті, бажаючи як найшвидче дізнатися правди, ретельний доглядач книжок покликав службу.

Але Іполіт не знав нічого. Порт'є теж нічого не міг пояснити. З усієї служби ніхто нічогосінько не чув. М-г Сар'ет спустився до кабінету Рене д'Еспарв'є; той прийняв його в халаті та з нічним чепчиком на голові, вислухав його оповідання з виглядом поважної людини, кому морочать голову чор'зна чим і пустив його від себе зі словами, де так і прохоплювалось прикре співчуття до хорого на розум:

— Не турбуйтеся, шановний м-г Сар'ет і будьте певні, що ви знайшли книжки сього ранку там, де їх залишили вчора ввечері...

М-г Сар'ет іще раз двадцять, і все без наслідків, повторював свої допити та врешті так зденервувався, що вночі не міг спати. Ранком, вступивши о сьомій годині до залі бюстів і глобів, він побачив у ній повний лад і вже хотів був з полегшенням зітхнути, коли враз серце йому заколотилося так, що ніби от-от мало розірватися: на дошці каміна лежала новенька книжечка, брошуроване ін-осто з закладеним у середину пальмовим ножем; очевидно, хтось розрізав її сторінки. Це була дисертація про дві сполучених в одну цілість версії *Буття*, — книжка, що, будши запроваджена м-г Сар'етом на горіще, напевне ніколи б звіти не вернулась, бо досі ще ніхто з приятелів д'Еспарв'є не цікавився питанням, скільки в першу книгу святого письма вклав праці редактор монотеїст і скільки політеїст.

На книжці стояв знак R \angle 3214 $\frac{VIII}{2}$. І дивлячись на нього, м-г Сар'ет враз із болем у душі відчув, що ніяке, навіть найбільш обгрунтоване наукою нумерування не допоможе знайти книжку, коли її вже не буде на своєму місці.

І протягом цілого місяця кожного ранку м-г Сар'ет мусив дивитися на стіл, знову закиданий книжками. Грецька й латинь були тут мішма з жидівською. М-г Сар'ет часто питав себе, чи не були ці нічні безчинства ділом злодіїв, що могли б пролазити через слухові вікна, щоб красти найцінніші примірники. Але він не міг зауважити жадного сліду, що хтось добивався до бібліотеки, і після старанного перегляду полиць кожного разу переконувався, що пропажі нема ніякої. Люта тривога опанувала йому мозок, і він кінець-кінцем почав думати, що весь цей розгордіаш чинить якась малпа з сусідньої місцевости, дістаючись до бібліотеки з даху через комін та вдаючи, ніби вона над тими книжками працює. Малпи, думав собі він, дуже добре тямлять передражнювати людей. Знаючи вдачу цієї тварини найбільше з малюнків Ватто і Шардена, він привподоблював їх що до здатности наслідувати людську поведінку і вдачу—до арлекінів, скоморохів та докторів з італійської комедії; він яскраво уявляв собі, як вони орудують з палітрою й пензлем, як товчуть у мушцирю ліки, як перед хемічним горном листають старий трактат альхеміка. Отже, побачивши одного нещасливого ранку на листку третього тому

оправленої в синій турецькій сап'ян поліглотської біблії з гербом князя Мірабо велику свіжу пляму, він остаточно запевнився, що винуватцем цього злочину була малпа. Вона думала удати, ніби хоче робити нотатки, і перекинула каламар. Малпа ця належала, очевидно, вченому.

Переїнятий цією думкою, м-г Сар'ет уважно обслідував топографію сусідньої місцевости, щоб докладно обмежити острівець будинків, що серед них стояв отель д'Еспарв'є. Після цього він почав обхід чотирьох непевних на його думку вулиць, напитуючи в кожній брамі, чи нема, часом, у цьому дворі малпи. Він розпитував порт'є і їхніх жінок, праль, покоївок, одного шевця, одну перекупку фруктів, одного шкляра, газетярів, попа, палатурника, двох вартових, дітей—і за цією роботою мав нагоду спостерегти протилежність характерів і різноманітність настроїв в однім народі; адже відповіді, що він наотримував, ніяк одна до одної не пасували: були спосеред них і круті і м'які, і брутальні, і ввічливі, і прості й іронічні, і велесловні й короткі, і навіть німі. Але про відшукуваного ним звіря не чув він і натяку, поки в одному старому будинкові на вулиці Сервандоні руде, забруднене у висівки дівча, що стерегло в'їстя замість порт'є, не відповіло йому:

— Так, малпа є... у м-г Ордонно... Хотите подивитись?

І не додаючи більше зайвих слів, воно повело Сар'ета в глиб двору, до каретного сараю. Там на соломі й клаптях старої ковдри цокотів зубами

молодий макака, припнутий ланцюгом за середину тіла. Ростом був він завбільшки з дитину п'яти років, а на його посинілій морді, зморшковатому лобі та тонких губах проступала передсмертна туга. Він звів на одвідувача ще живий погляд своїх жовтих очей, потім схопив схудлою рукою моркву, підніс її до рота і враз одшпурнув. Поглядавши ще деякий час на Сар'ета з дівчам, в'язень одвернув голову з таким виглядом, ніби не ждав більш нічого ні від людей, ні від життя. Стулившись вузликком, з колінками в руках, він навіть не ворушився; лише подеколи сухий кашіль трусив йому груди.

— Його звать Едгар,— сказало дівча.— Він продається, знаєте?

Але старий бібліюфіл, що задалегоди напасся гніву, надіючись зустрінути іронічного й здатного до злих жартів ворога книжок, тепер почував здивовання, співчуття й ніяковість перед цим дрібним створінням без сили, радості й бажань. Визнаючи свою помилку та зворушений цим майже людським обличчям, що ще дужче нагадувало таке через тугу й страждання, бібліотекар тільки й зміг вимовити, похиливши голову.

— Вибачте.

РОЗДІЛ IV

*що, бувши красномовно коротким, ставить читача
на межу світу реальности*

Минуло два місяці; роскидання книжок не припинилося і, м-г Сар'ет кінець-кінцем почав винуватити за нього франк-масонів. Його газети повсякчасно товкли про їхні злочинства. Так само й абат Патуйль був твердо переконаний, що вони здатні на найчорніші злодіяцтва, і вірив, що в згоді з жидами вони намірялись зруйнувати все християнське суспільство.

Досягши цього часу вершка своєї могутности, вони панували в усіх великих інституціях держави, керували парламентом, мали п'ять чи шість своїх у міністерстві, запосіли Елізей. Забивши недавнечко собі на користь одного президента Республіки, вони сховали всіх співучасників і свідків цього огидного злочинства. Не проходило й кількох днів, щоб доведений до одчаю Париж не почув, що в їхніх ложах підготовлюється якесь нове таємниче вбивство. Це факти, що їм ніхто не може заперечити. Але яким способом діставалися ті франк-масони до бібліотеки? М-г Сар'ет ніяк не міг цього збагнути. Для якої роботи вони сюди приходили? Чому так чеплялись вони саме за святу старовину та

до початків церкви? Які нечестиві плани вони укладали? Чорна темрява вкривала їхні страшні наміри. Католик-архіваріус, почувавши себе під оком синів Гірама, з переляку аж захорував.

Ледве одужавши, він вирішив пробути ніч у цьому місці, де відбувалися такі страшні таємниці, та застукати лукавих і страшних його одвідувачів. Ця постанова дуже багато коштувала його полохливій мужності.

Бувши кволого здоров'я і невитревалого духу, м-г Сар'ет, натурально, мусив дуже добре пам'ятати, що то таке—страх. 8 січня, о дев'ятій годині вечора, коли захоплене хуртовиною місто вже вкладалося спати, він розіклав добрий огонь у каміні залі з бюстами поетів та філософів і вмовстився перед огнем у крісло, вкривши ноги й коліна ковдрою. Поруч він примостив столика з лампою, чашкою чорної кави і позиченим у Моріса револьвером. Бібліотекар спробував почитати газету *Хрест*, але її рядки заплигали йому в очах. Тоді, поглянувши на вікна, він побачив там лише чорну темряву, почув тільки вітер і під його одноманітне виття непомітно заснув.

Коли він прокинувся, огонь уже погас; задута лампа гостро смерділа, а темряву було сповнено молочно-світляними плямами та фосфоресцентними огниками. На столі ж щось ніби ворухилося. Пройнятий холодом жаху аж до кісток, але підтримуваний дужчою за страх рішучістю, м-г Сар'ет наблизився до столу і простяг до нього руки. Йому не видно було ані цяточки, бо в цю хвилю зникли

й огники, але пучками він натрапив на велике розкриті in-folio і спробував його закрити. Але книжка спочатку спротивилась цьому, а потім враз підскочила і тричі боляче гупнула необережному бібліотекареві на голову. М-г Сар'ет упав непритомний...

З того часу справи пішли ще гірше. Книжки ще в більшому числі почали покидати призначені їм на полицях місця і подеколи їх уже неможливо було туди повернути: вони зникали. Кожного ранку м-г Сар'ет констатував нові пропажі. Комплект Боляндистів було розбито, тридцять томів екзегетики зникло. М-г Сар'ета не можна було пізнати; голова йому схудла й пожовкла, шия незвичайно витяглась, плечі опали; одяг висів на ньому ніби на кілку. Він майже нічого не їв, а сидячи в молочні «Чотирьох Єпископів», похиливши голову мляво й нерухомо дивився на шклянку зі своїм поганкуватим вином, не помічаючи її. І заяви дядька Гінардона, що він, нарешті, має змогу приступити до реставрації письма Делякруа в каплиці Сен-Сюльпіс, пропливали повз його вуха без жадного сліду.

Рене д'Еспарв'є на тривожні доклади нещасного бібліотекаря сухо відповідав:

— Ці книжки десь закинулись, вони не пропали. Шукайте їх, м-г Сар'ет. Добре пошукаєте, то й знайдете.

І за спиною бідолахи нишком показував:

— Нещасний Сар'ет, здається, вже безнадійний.

— Чи, бува, не змалюється вже—додавав абат Патуйль.

РОЗДІЛ V

де каплиця анголів у церкві Сен-Сюльпіс дає де-кому привід викласти свої міркування що до мистецтва й теології

Каплицю святих анголів, що міститься од вийстя в церкву Сен-Сюльпіс праворуч, закрито було тепер дощатою перетикою. Абат Патуйль, Гаетан зі своїм небожем Морісом і м-г Сар'ет дісталися труди одне за одним через низенькі дверцята в перетиці і знайшли там дядька Гінардона на вершечку драбини, встановленої проти *Геліодора*. Старий маляр, озброєний усіма матеріялами та потрібним причандаллям, затирав біляву замазку в щілину, що розділяла на дві частини первосвященника Оніаса. Під драбиною, зі сплутаним волоссям, попелястим обличчям, вивернутими віками, густою щотиною на підборіддю, старша за дядька Гінардона, з ким ділила життя довше ніж пів віку, стояла Зефіріна, колись улюблена модель Поля Бодрі, та сама Зефіріна, з чиеї білявої шевелюри та перлових плеч свого часу змальовано було таку силу Магдалін, Маргарит, фей і русалок, і в кого, як переказують, був закоханий сам Наполеон III. Вона принесла маляреві в кошику на полудень страви.

Хоч денне світло, проходячи крізь запломбоване й загратковане вікно, було косе й холодне

проте фарби Делякруа вигляд мали розкішний, і рожеві щоки анголів та людей конкурували своїм живим тоном з блиском пики Гінардона, що примостився вгорі на одній з колон церкви. Стінне писмо каплиці анголів, висміяне й обклепане на початку, тепер ввійшло в класичну традицію і здобуло загальне визнання поруч безсмертних шедеврів Рубенса й Тінторета.

Бородатий і довгочубий Гінардон мав вигляд Часу, що стирає твори генія. Переляканий Гастан гукнув йому:

— Обережно, м-г Гінардон, обережно, не шкребіть так завзято.

— Не бійтесь, м-г д'Еспарв'е. Я знаєте, не поділяю цієї маніри писма. Мое мистецтво вище. Я роблю копії Сімабюе, Джіотто, Беато Анджеліко і не визнаю Делякруа. Його картини надто повні боротьби й контрастів, щоб давати вражіння дійсної святости. Правда, Шенавар казав, що християнство любить малювничі ефекти, але ж і те правда, що Шенавар був пройда без віри й закону, нехрист... Глядіть, м-г д'Еспарв'е: я замазую щілину і знов приклеюю одлуплену плівочку. Та й годі... Ушкодження, що явились наслідком осідання стіни, або ж, скорше, сейсмічного її струсу, зачепили зовсім не широке місце. Фарба на олії з воском, накладена на добре висхлий ґрунт, завжди міцніша, ніж можна собі уявити. Я бачив, як Делякруа оце писав. Натхненно й зденеровано, він накидав, затирав і безперервно додавав нове; його могутня рука инколи допускалася чисто дитячої

помилки; його письмо, — це майстерство генія вкупі з недосвідченістю учня. Просто диво якесь.

Простакуватий маляр замовк, ростираючи замазку.

— Яка класична й звична оку композиція! — сказав Гаetan. — Колись у ній добачали лишень вразливі новацтва. Тепер же ми знаходимо тут безліч елементів старого італійського мистецтва.

— Я можу дозволити собі розкіш бути справедливим, я маю до того підстави, — озвався дядько Гінардон з височини величності своєї драбини. — Делякура жив за часу богохульства й неблагочестя. Маляр занепаду, він, проте, не був позбавлений ні гордості, ні величності. Він був вищий за свою добу. Але йому бракувало віри, простоти серця та й чистоти. Щоб уявити й змалювати анголів, потрібно бути самому їхньої вдачі, потрібно мати ту найвищу гідність, що через неї мені з божою допомогою пощастило створити всі мої кращі речі. Це — непорочність.

— Мовчи, Мішелю, ти така ж свиня, як і всі інші!

Так перебила дядька Гінардона в муках ревностей Зефіріна, кому як раз сьогодні довелося побачити, як її коханець притискував до себе на сходах дочку рознощиці хліба, молоду Октавію, цю кляту красуню, подібну до рембрантівської зарученої.

Дядько Гінардон вислухав цей лестивий наклеп з прихованою посмішкою, звівши очі до неба, де в проміннях слави наче живий виступав з картини страшний у своєму небесно-блакитному панцері і огненному шоломі архангол Михайло.

Тим часом абат Патуйль, закриваючись капе-люхом од сірого денного світу з вікна та кліпаючи очима, уважно розглядав сцени бичування анголами Геліодора, переможний бій святого Михайла з демонами і боротьбу Якова з анголом.

— Все це виглядає прекрасно, — нарешті зауважив він, — але чому саме маляр представив на цих стінах анголів тільки роздратованих? Я старанно перебіг очима всю капицю і бачу тут тільки вісників небесного гніву, тільки слуг божої помсти. Бог хоче, щоб його боялись, але так само ж хоче, щоб його й любили. А так приємно було б побачити тут посланців миру й милосердя. Хотілося б побачити того серафима, що одкрив уста пророкові; святого Рафаїла, що вернув зір старому Товієві, Гаврила, що благовістив Марії таємницю втілення сина божого; ангола, що визволив святого Петра з в'язниці; херувимів, що перенесли тіло святої Катерини на вершечок Сінаю. Особливо ж любо було б побачити тих небесних охоронців, що дає бог кожній охрищеній його іменем людині. Адже кожен з нас має свого власного ангола, що слідкує за нами на кожному нашому кроці, заспокоює нас і підбадьорує. Що б то за радість була — попестити очі на ніжно-прекрасні фігури цих чарівних істот!

— Ах, пане абате, кожному своє, — відповів йому Гаєтан. — Делякруа не був ніжною вдачі. Батько Енр мав де-яку рацію говорити, що від його письма одгонить сіркою. Подивіться на цих анголів такої блискучої і вкупі з тим похмурої краси,

на цих гордовитих і гнівних андрогін, на цих жорстоких юнаків, що заносять на Геліодора бичі помсти; на цього таємничого борця, що вхопив патріярха за стегно...

— Стійте! — перебив його абат Патуйль, — цей ангол у біблїї не подібний до інших; як що це взагалі ангол, то ангол творчости, вічний син божий. Я дивуюся, що вельмишановний кюре Сен-Сюльпіс'у, запросивши Ежена Делякруа розписати цю каплицю, не роз'яснив йому, що символічна боротьба з тим, хто не назвав свого імени, відбулася в повній темряві ночі, і що цей сюжет, представляючи втілення Ісуса Христа, зовсім не стосується до ангольського циклу. Найкращі артисти можуть помилятися, коли авторитетні церковники не будуть давати їм відомостей з християнської іконографії. Правила християнського художнього мистецтва — предмет обіймистої літератури. М-г Сар'ет напевне добре знає її.

М-г Сар'ет водив очима, нічого не бачучи. Сьогодні був ще тільки третій ранок після нічної пригоди в бібліотеці. Проте, зауваживши, що шановний церковник звертається до нього, він скупчив свою зашкоджену уважливість і відповів:

— В цій справі можна звертатися до твору Молянуса *De historia sacrarum imaginum et picturarum*, виданого Ноелем Пако в Лювені року 1771, до *Pictura Sacra* кардинала Фредеріка Бороме і до іконографії Дідрона; але до останнього твору треба ставитись обережно.

Проказавши це, м-г Сар'ет знову замовк, замишвшись над справою погрому своєї бібліотеки.

— З другого ж боку, — почав знову абат Патуйль, — як що треба було в цій каплиці показати приклад святого ангольського гніву, то маляра, що, наслідуючи Рафаеля, представив тут, як післанці неба карають Геліодора — треба похвалити. З наказу царя Сирії Селевка Геліодор явився до храму однімати зібрані там багатства. Але тут зустрів і вразив його ангол у золотому панцері на розкішно вбранім коні. Двоє інших анголів пособляли йому з бичами. Геліодор упав на землю, як показує нам оттут добродій Делякруа, і був укритий темрявою. Справедливою й спасенною річчю було б скрізь поширити цю картину в науку комісарам республіканської поліції і безбожним агентам скарбу. Розуміється, Геліодори завжди будуть, але хай же вони знають, що кожного разу, як вони накладатимуть руку на майно церкви — добро вбогих, анголи битимуть їх бичами і сліпитимуть їх. Я хотів би, щоб цю картину, або ж, краще, ще могутнішу композицію Рафаеля, було одбито невеличким форматом в усіх фарбах і як найчисленніше поширено через школи.

— А мені ці машини не до вподоби, — зіваючи озвався зі свого боку Моріс. — По-моєму, вже Матіс і Метцінгер кращі артисти.

На цю заяву ніхто не звернув уваги, а дядько Гінардон почав зі своєї драбини глаголати:

— Тільки примітиви могли зазирнути на небо. Справжня мистецька краса могла жити лишень

між XIII і XV віками. Античний, нечистий античний світ, що XVI віку відновив свій погибельний вплив на людський дух, натхнув поетам і малярам злочинні думки, соромні образи, розбещеність, свинство. Всі малярі Відродження — справжні кабани, не виключаючи й Мікель-Анджело.

Але бачучи, що Гаетан лаштується вже йти, дядько Гінардон вернув собі звичайний простакуватий вигляд і нишком конфіденційно проказав:

— М-г Гаетан, коли не боїтеся шостого поверху, то зайдіть, будь ваша ласка, до моєї нори. У мене є дві чи три невеличкі картини, що їх я хочу спекатися і що можуть вас зацікавити. Гарні, свободні й пристойні. Споміж інших я покажу вам малюночок Бодуена, та такий смачний і перчений, що аж слина тече, на нього гляючи.

Під ці слова Гаетан вийшов укупі з Сар'етом і, покинувши церкву та завернувши на вулицю Принцеси, почав викладати йому, як викладав би не лишень усякій людській істоті, а й, скажемо, дереву, газовій світичці, собаці чи власній тіні, те обурення, що вибухало в його серці од естетичних теорій старого маляра.

— Він глузує з нас, цей дядько Гінардон з його християнським мистецтвом і його примітивами! Артист-маляр уявляє собі небо не инакше, як з того, що є на землі—бога, непорочну, анголів, святих, світ і хмари. Коли Гінардон підрядився писати фігури для вітража в каплиці Дре, батько Енгр одразу вказав йому на модель, академічної краси й чистоти жінку, малюнки з кого можна серед малюнків

инших моделей бачити в музеї Бонна, на Байонні. І батько Енгр у кінці своєї записки так йому й написав, щоб не забути: «*Мадемуазель Сесіль, розкішні ноги й стегна*». А дядько Гінардон, щоб зробити з мадемуазель Сесіль райську святу, взяв та й одяг її ледве не в манто з вуалькою, наче в ганебну кару за якесь непрощене злочинство: адже тканиня навіть Ліона і Генуї — це підлота поруч живої й молодої, рожевої від чистої крові тканини; адже найпишніші шати — один бруд перед красою лінії тіла; адже для розвиненого й жаданого тіла всяка одіж — незаслужений сором і найгірша з образ.

І не зауваживши, що ступає просто в рівчачок з ледве підмерзлою водою на вулиці Гарансбер, Гаєтан провадив далі:

— Дядько Гінардон шкідливий ідіот. Він оббрихує античний світ, часи, коли боги були добрі, та вихвалює добу, коли маляр і скульптор анічогісінько не тямали в мистецтві. Християнство було вороже мистецтву, раз воно забороняло студіювати голизу. Мистецтво — це відбудовання природи, а природа в першу чергу є людське тіло, його голизна.

— Дозвольте, дозвольте, — заперечив м-г Сар'єт. — Є ще духовна краса, так би сказати внутрішня, що її з часів Фра Анджеліко і до Іполіта Фляндрена християнське мистецтво...

Але нічого не слухаючи, Гаєтан кидав далі свої запальні слова вже камінню старої вулиці і важким сніговим хмарам, що сунули просто над головою.

— Про вихвалюваних дядьком Гінардоном примітивів не можна навіть скласти загальної думки, бо ж вони не мають між собою майже нічого спільного. Старий дурень усе переплутав. Сімабюе — попсований візантієць, Джіотто — не абиякий талант, але не тямить моделювати і, дитячим звичаєм, дає всім своїм персонажам одну голову. Італійські примітиви малюють радісно й граціозно саме тому, що вони італійці. Венеціанці мають чуття краси фарб, але ці витончені ремісники все ж пораються біля взорів і золота значно більше, ніж біля фарби. У вашого Беато Анджеліко серце й палітра рішуче занадто ніжні для мого смаку. Що ж до фламандців, то це знов инша справа. Ці мають знамениту руку і блиском своєї праці стоять поруч хінсбких лаковщиків. Техніка братів Ван Ейків просто дивовижна. А все ж я не можу помітити в *Обожненні Ягняти* так препрославлених чарів і таємничости. Все там виконано на прочуд докладно, але все ж свідчить і про вульгарність та прикру заялозеність почуття. Мемлінг може й міг би промовляти до серця, але він дає якихсь безсилах калік, а під розкішними, важкими й доладними шатами своїх непорочних дівчат і святих жінок ніби ховає не голе тіло, а якусь нудну мізерію. Я не знав, що Рожбера ван-дер-Відена назвали Рожером де-ля-Пастюр і зарахували до французів, щоб поставити вище Мемлінга. Цей Рожбер чи Рожер менший йолоп, так за те ж нудота й твердість його штриха лишень потужно розкриває на його картинах бідність форм. Це якась дивна

зіпсутість, — заглядатись на ці пісні фігури, коли є на світі твори Леонардо, Тіціана, Корреджіо, Веласкеза, Рубенса, Рембрандта, Пусена і Прудона. Просто садизм!..

Тим часом за естетом і бібліотекарем потишеньку йшли абат Патуйль і Моріс д'Еспарв'є. Абатт Патуйль, не дуже взагалі охочий до теологічних розмов не то що з мирянами, а й з церковниками, на цей раз, захопившись цікавістю теми, викладав юнакові святе призначення анголів-охоронців, що їх Делякруа, на превеликий жаль, у своїх композиціях оминув. А щоб краще висловлювати свої міркування про такі поважні речі, абат Патуйль позичав у Босюе звороти, вирази й цілі фрази, вивчені слово в слово для вжитку в своїх казаннях, будши великим прихильником традиції.

— Так, сину мій — говорив він, — так, бог післав нам анголів-охоронців. Вони являються до нас з його дарами і відносять йому наші бажання. Таке їхнє призначення. Кожної години, кожної хвилини готові вони нам пособляти, будши невтомними й ретельними доглядачами незмінними й повсякчасними вартовими.

— Справедливо, м-г абат, — озвався на це Моріс, міркуючи тим часом, яку б його зметикувати дотепну вигадку, щоб викликати у матери порив ніжності й виманити в неї певну, дуже йому потрібну суму грошей.

РОЗДІЛ VI

де м-г Сар'ет знаходить своє добро

Ранком другого дня м-г Сар'ет ускочив до кабінету Рене д'Еспарв'є не постукавши. Він зводив руки до неба, а його рідке волосся стовбичило йому на голові. З очей линув безмежний одчай. Ледве повертаючи язиком він оповів своє горе: старий рукопис Йосипа Флавія, шісдесят томів ріжного формату — безцінний скарб, *Лукрецій* з гербами великого пріора Франції Філіпа Вандома та власноручними нотатками Вольтера, рукопис Рішара Сімона і листування Гасенді з Габріелем Ноде, двіста тридцять невиданих іще листів — усе зникло. На цей раз посідач бібліотеки збентежився. Хутко збігши по сходах і діставшись до залі філософів і глобів, він власними очима побачив розміри лиха. На безлічі полиць видно було роззявлені дірки. Він навмання почав шукати, пороскривав шахви, познаходив віники, ганчірки, огнегасителі, сколупнув лопатою кокс, струснув новий, почеплений в умивальні, редингот м-г Сар'ета і врешті знесилено спинив очі на спорожнілому місці папок Гасенді. Весь учений світ уже пів віку голосно вимагав публікації цього листування. Рене д'Еспарв'є

не відповідав на цей загальний крик, не згоджуючись ні сам витратитись на таке солідне підприємство, ні перекласти витрати на інших. Знайшовши в цих листах багато вільнодумства і чимало таких розбещених уривків, що їх не могло б витерпіти благочестя ХХ віку, він волів, щоб вони краще лишалися невиданими, але почував, що за цей скарб він відповідає і перед своєю країною і перед всесвітньою цивілізацією.

— Як могли ви допустити грабіж такої безцінної речі? — суворо запитав він у м-г Сар'ета.

— Як я міг допустити грабіж такої безцінної речі? — проказав за ним нещасливий бібліотекар. М-г, коли б хтось розітнув мені груди, він знайшов би це питання випеченим у моїм серці.

Не зворушений цими урочистими словами, Рене д'Еспарв'е, стримуючи гнів, провадив далі:

— І ви не помічаєте жадної ознаки, що навела б вас на слід злодія, м-г Сар'ет? Ви не маєте жадного здогаду, ні хоч найменшої думки про спосіб, як усе це сталося? Ви нічого не бачили, нічого не чули, нічого не зауважили, нічого не знаєте? Згодьтеся ж, що це річ неймовірна. Подумайте, м-г Сар'ет, подумайте про можливі наслідки цієї нечуваної покражі, що відбулася під вашим носом. Документ, що йому не складеш ціни для історії людського духу — зникає. Хто його вкрав? Для чого його вкрадено? На чию користь? Злодії, напевне, добре знають, що не можуть скористатися з нього у Франції. Вони повезуть його на продаж в Америку чи в Німеччину. Німеччина

дуже ласа до таких пам'яток письменства. Коли листування Гасенді з Габріелем Ноде опиниться в Берліні і німецькі вчені його видрукують, то яке це буде нещастя, який, скажу навіть, скандал! Чи ж думали ви про це, м-г Сар'ет?

Під ударами докорів, тим тяжчими, що він і сам їх собі посилав, м-г Сар'ет стояв мовчки, як дурний.

А Рене д'Еспарв'є сіяв далі свої гострі докори: — І ви не силкуєтесь, ви нічого не вигадуете, щоб найти ці неймовірної ціни багатства! Шукайте, ворухіться, м-г Сар'ет, міркуйте. Справа варта цієї праці.

І Рене д'Еспарв'є пішов, кинувши льодовий погляд на свого бібліотекаря.

М-г Сар'ет знову почав шукати втрачені книжки й рукописи в усіх місцях, де їх шукано вже було сто раз і де їх ніяк не можна було знайти, аж до скрині з коксом включно, зазираючи навіть під шкіряну подушку свого крісла. Нічого не знайшовши, він уже цілком машинально залишив бібліотеку, як завжди — о дванадцятій годині. Внизу сходів він зустрівся з колишнім своїм учнем Морісом і теж машинально з ним привітався. Він бачив тепер людей і події наче крізь хмарку.

Нещасний доглядач книжок був уже в вестибюлі, коли Моріс покликав його.

— М-г Сар'ет, поки я тут побуду, звеліть, будь ласка, забрати книжковий хлам, що хтось накидав до мого павільйону.

— Книжковий хлам? Який книжковий хлам, Морісе?

— Не можу вам цього пояснити, м-г Сар'ет,— але там є її поїдені шашелем старі жидівські книжки і ціла купа різної завали зі старих паперів. Вони мені заваджають. У першій од входу кімнати вже її повернутися ніяк.

— Хто вам їх приніс?

— А чорт же ж його зна!

І почувши запрохання полуднувати, юнак легко-важно рушив собі до ідальні.

М-г Сар'ет стрімголов побіг до павільйону. Моріс казав правду. Біля сотні томів було розкидано по столах, по стільцях, валялося на помості. Перед таким видовищем, вагаючись між радістю й страхом, здивований і збентежений, щасливий тим, що знайшов втрачений скарб і боячись знову його втратити, найпаче ж приголомшений дивизною події, книжковий раб залопотів як немовлятко, перебиваючи інколи це лопотіння божевільними приглушеними криками. Він пізнавав свої жидівські біблії, свої старі талмуди, свій сивої старовини рукопис Йосипа Флавія, свої листи Гасенді до Габріеля Ноде і, нарешті, свій найдорожчий скарб— *Лукреція* з гербами Великого Пріора Франції та власноручними нотатками Вольтера. Він сміявся і плакав і притискував до серця ці турецькі сап'яни, телячу шкіру, пергаменти, велени і дерев'яні вицяцьковані цвяшками дощечки. І в міру того, як Іполіт вносив їх оберемок за оберемком до бібліотеки, м-г Сар'ет з тремтінням у руках побожно росташовував їх по їхніх порожніх місцях.

РОЗДІЛ VII

досить жвавого інтересу і такої моральної науки, яка сподіваюся, дуже сподобається загалові читачів, бо ж уся вкладається в гіркий поклик: «Куди заводиш ти мене, думко?» Адже всі визнають істину, що думати — шкодить, і що справжня мудрість полягає в тім, щоб не морочити собі голови ані чим.

Усі книжки знову було збито під побожну руку м-г Сар'ета. Але ж цьому щастю судилося тягтися лише один момент. Тої ж таки ночі знову зникло двадцять томів і поміж ними й *Лукрецій* пріора Вандома. А за тиждень жидівські й грецькі тексти Старого й Нового Завітів знову всі вернулися до павільйону. І протягом нового місяця вони що-ночі таємниче подорожували цим шляхом. Де-які подівалися й не знати куди.

Коли бібліотекар розповідав про ці надприродні події господареві, то Рене д'Еспарв'е тільки сухо зауважав:

— Бідолашний мій м-г Сар'ет, це, справді, щось дивне, дуже дивне.

А коли, нарешті, м-г Сар'ет натякнув, що слід би було сповістити про це комісара поліції, то д'Еспарв'е просто втратив рівновагу.

— Що ви мені пропонуєте, м-г Сар'ет? Рознести по вітру хатні секрети, наробити галасу?... Чим ви думаете? Я маю ворогів і пишаюся тим, бо гадаю, що їхню зненависть придбав не дурно. Але ж проти мене снують підлу інтригу навіть у моєї власній партії — ті палкі роялісти, що на ділі може й добрі католики, — я б так принаймні хотів думати, — але ж дуже кепські християне... За мною стежать, підглядають, біля мене в'ється хмара шпиків, а ви, м-г Сар'ет, ви пропонуєте мені самому подарувати лютим перам газетчиків цю чудернацьку таємницю, цю сміховинну пригоду, цю справу, нарешті, де ми обидва з вами маємо такий безглуздий вигляд. Ви хочете, значить, виставити мене на глум?

В кінці розмови вони надумали тільки змінити в бібліотеці всі замки. Порахували ціну роботи, покликали майстрів. Протягом шости тижнів в отелі д'Еспарв'е з ранку до вечора розлягалася стукотня молотків, вереск сверделків, скреготня терпугів. В залі філософів і глобів жевріло горно, а сморід горілої олії пік у серце мешканців нижніх поверхів. Старі м'які й слухняні замки на дверях залів і шахів було замінено вередливими й норовистими. Чого тут тільки не було: замки з хитрощами, колодки з літерами, забезпечливі болти й перечки, ланцюжки і електрична сигналізація. Ці залізни й мідні штучки аж наганяли жах. З'окола замки різали очі, в середині нестерпуче скрипіли. Щоб одімкнути якусь залю, шахву чи шухляду, треба було знати спеціальний шифр, відомий тільки

т-г Сар'етові. Він напихав собі голову чудернацькими словами й велетенськими числами і сам плутався в квадратах, кубах і тригонометричних величинах. Через те траплялося, що й він сам не міг уже одчинити якісь двері чи шахву, а проте... знову кожного ранку двері й шахви він знаходив розчиненими навстежей, а книжки розкиданими по-одинці й купами, пограбованими. Трапилося й таке, що один доглядач громадського спокою одної ночі знайшов у рівчачку на улиці Сервадоні брошуру Соломона Рейнаха про одноличність Варави й Ісуса. Побачивши на ній печатку бібліотеки д'Еспарв'є, він повернув її власникові.

Рене д'Еспарв'є, не подумавши навіть сповістити Сар'ета, зважився кінець-кінцем звернутися до одного зі своїх приятелів, урядовця Дезобеля, поліційного радника, що мав уже нагоду залагодити кілька дуже серйозних справ. Це була невисока, кругляста, дуже червона і зовсім лиса людина, з блискучим, наче більярдна куля, черепом. Прикинувшись бібліофілом, цей добродій явився одного ранку до бібліотеки, але одразу ж виказав своє повне незнання книжок. Бюсти всіх філософів старовини яскраво кружечком одбивалися йому на черепі, коли він почав ставляти Сар'етові різні лукаві питання. А як невинну людину спантеличити дуже легко, то т-г Сар'ет стурбувався й почервонів. З цієї ж хвили д-ій Дезобель рішуче впевнився, що винуватцем крадіжок був т-г Сарвет, бо довів це своїм переляком; урядовець одразу ж ухвалив шукати співучасників злочинства. Що ж до

мотивів злочинства, то він за них не турбувався: мотиви знаходяться завжди. Дезобель запропонував Рене д'Еспарв'є встановити за отелем таємний догляд агента префектури.

— Я скажу, щоб вам дали Міньйона, — заявив він. — Це спритний агент, дуже уважливий і дуже обережний.

З шостої години ранку другого дня Міньйон уже блукав перед отелем д'Еспарв'є. Зі втопленою в плечі головою, кучерями, що випростувалися спід вузьких крис жовтого як диня капелюха, косими очима, величезними, чорними як сажа вусами та без пуття довгими руками й ногами, словом — маючи вигляд, що його не можна не зауважити і нема сил потім забути, він невпинно й невтомно ходив туди й сюди, від найближчого великого стовпа з баранячою головою, що чимало їх оздоблює фасад отелю Сордвер, до кінця вулиці Гарансвер, до церкви Сен-Сюльпіс та каплиці Діви. З цього моменту не стало змоги ні вийти, ні зайти до отелю д'Еспарв'є, не відчувши, що за тобою шпигунять в усіх твоїх рухах і навіть думках. Міньйон був дивовижним створінням, обдарованим особливими природними властивостями, цілковито незрозумілими іншим людям. Він не їв і не спав: кожної хвили і вдень і вночі його видно було перед отелем, і ніхто не міг уникнути його погляду. А його погляд проходив до кісток, і нещасна жертва уваги Міньйона почувала себе гірше, ніж голяком перед людьми, — просто якимсь скелетом. Це бувало для неї ділом одної секунди, бо ж агент навіть не

спинявся, йдучи й далі своєю безперервною ходою, але цього не можна було витримати. Молодий Моріс погрожував, що він перестане вертатися під батьківський дах, як що його будуть оттак радіографувати. Його мати й сестра так само скаржилися на цей пронизуватий погляд, що ображав непорочну скромність їхніх душ. Мадемуазель Капораль, гувернантка малого Леона д'Еспарв'є, відчувала таку ніяковість, що й сказати не можна. Роздратований до останнього, Рене д'Еспарв'є не міг ступити на поріг власного дому, не насунувши, уникаючи допитливого колючого погляду, свого капелюха аж на очі, та не пославши до чортів т-г Сар'ета, початок і причину всього цього лиха. Родинні приятелі, як абат Патуйль і дядько Гастан, ледве заглядали, одвідувачі припинили свої одвідини, рознощики вагалися, чи нести їм свою харч, і навіть візки великих фірм ледве насмілювались спинятися біля брами. Але ж найбільше безладдя цей таємний догляд викликав серед слуг. Локай, боячись під оком поліції йти після півдня на побачення до дружини шевця, коли вона була дома одна, упевнився, що служити в отелі йому не сила і зажадав звільнення; Оділь, покоївка мадам д'Еспарв'є, не зважуючись більше, уклавши господиню спати, проводити, як звичайно, до своєї мансарди найкращого прикащика з сусідньої книгарні, Октава, зажурилася, зденервувалася, почала болюче смикатись, розчісуючи господині волосся, засвоїла собі в розмові з нею зарозумілий тон і заходжувалася загравати з Морісом; куховарка, мадам Мальгюар,

поважна жінка п'ятидесяти літ віку, позбувшись одвідин Огюста, хлопчача з винної крамниці на вулиці Сервандоні, та не мавши сил витерпіти цей так противний їй темпераментові піст, збожеволіла, подала господарям на обід зовсім сирого зайця і заявила, що папа римський просить її вийти за нього заміж. Нарешті, після двох місяців надлюдської витревалости, противної всім відомим законам органічного життя і найпершим вимогам економії живих створінь, агент Мін'йон, не спостерігши нічого ненормального, припинив своє підглядання і зник, не вимовивши жадного слова і зрікшись усякої за це останне подяки. А в бібліотеці танці книжок за весь цей час ішли собі звичайним порядком.

— Дуже добре, — прослухавши Мін'йона, заявив Дезобель. — Коли ніхто не входить і не виходить, значить, злочинця треба шукати в домі.

І урядовець надумав спіймати цього злочинця без допиту й слідства. Отже, не довго міркуючи, він наказав одної півночі посипати тоненьким шаром тальку поміст у бібліотеці, сходи, вестибюль, садову доріжку до павільйону Моріса і першу од входу кімнату в павільйоні. На ранок Дезобель, супроводжуваний фотографом із префектури вкупі з Рене д'Еспарв'е і м-г Сар'етом, явилися шукати слідів. Вночі був вітер і він розвіяв тальк з доріжки в саду. Так само не знайшлося жадних слідів і в павільйоні, бо Моріс, як він пояснив, думаючи, що це якийсь негарний жарт, вимів цей білий порошок віником од каміна. Насправжки ж йому треба було просто знищити сліди од черевичків покоївки

Оділь. На сходах же і в бібліотеці дослідники дійсно натрапили на сліди якоїсь босої ноги, що мусила ніби пливати в повітрі, ступала величезним кроком і була майже без ваги. Слідів цих викрито було тільки п'ять. Найвиразніший з них знайшовся в залі бюстів і сфер, біля столу, що на нього було накидано купу книжок. Фотограф префектури здійняв з нього кілька одбитків.

— Це щось більш жахливе, ніж усе інше, — прошепотів м-г Сар'єт.

Дезобель не міг сховати свого здивовання.

Через три дні антропометричне бюро префектури повернуло прислані йому фотографії, переказавши, що в його колекціях нема нічого хоч би трохи до них подібного. Рене показав ці фотографії після обіду Гаєтанові; він, уважно придивившись до них, після довгого мовчання кінець-кінцем вигукнув:

— Ну звичайно, цьому в їхній префектурі взятись нізвідкіль! Це нога або якогось бога, або ж античного гімнаста. Ступня, що випечатала цей слід, має надзвичайно досконалу, невідому нашим расам і кліматам форму. Вона свідчить за присутність виточеної елегантности пучок і богостотної краси п'яти.

Рене д'Еспарв'є рішуче заявив, що його брат божевільний.

— Він поет, — зітхнула мадам д'Еспарв'є.

— Дядю, — озвався й Моріс, — ви, певне, закохаетесь у цю ногу, як що колись її зустрінете.

— Ну що ж, це була б доля Віванта Денона, що подорожував з Бонопартом у Єгипті, — відповів Гаєтан. —

В одному з пограбованих уже арабами підземних ходів у Тебах Денон знайшов писаної краси ніжку мумії. З надзвичайним запалом став він її розглядати. «Це нога молодої дівчини» думав він, «принцеси, чарівного створіння; жадна обува не могла поспувати її чудових форм». Денон дивувався на неї, як на бога, і, кінець-кінцем закохався в неї. Малюнок цієї ноги мумії можна знайти в атласі подорожу Денона по Єгипту; в нього можна було б заглянути в бібліотеці, як би дядько Сар'єт хоч коли-небудь дозволяв собі видати з неї хоч один том.

Инколи, прокинувшись серед ночі в своєму ліжку, Моріс ніби чув у сусідній кімнаті шелестіння перегортуваних сторінок або ж стук оправи, кинутої просто на поміст.

Одного ж ранку, о п'ятій годині, повернувшись додому після довгої ночі нещасливої гри в карти, та шукаючи в кишенях ключів, що як на зло глибоко кудись заховалися, він на власні вуха чітко почув чиєсь тяжке зітхання і слова:

— Знання, куди ти мене несеш? Куди заводиш ти мене, думко?

Але діставшись нарешті до пари своїх кімат, Моріс не побачив нікого і заспокоївся на міркуванні, що це його одурили його власні вуха.

РОЗДІЛ VIII

де говориться про кохання, а це ж мусить подобатися читачам, бо оповідання без кохання—однаково, що кров'янка без гірчиці: річ без жадного смаку

Моріс не дивувався нічому. Він не силкувався дошукуватись причин речей і жив у цьому суєтному світі цілком спокійно; не заперечуючи вічної істини, він охоче визнавав його пусті форми.

Менш відданий спортові та ріжним иншим буйним вправам, ніж більшість молоді його покоління, він несвідомо додержувався старих еротичних традицій своєї раси. Французи завжди були найгалантнішими коханцями в світі, і було б дуже прикро, коли б вони втратили цю свою знамениту властивість. Моріс її підтримував; він не був закоханий ні в одну жінку, але, як казав святий Августин, любити любив. Віддавши справедливе нерушимій красі й артистичній вигадливості мадам де ля Верделбер, він скоштував потім буйних ніжностей ліричної артистки Люсбйоль; тепер же він безрадісно перетерплював елементарну зіпсутість матеріної покоївки Оділь та зворушливе обожнювання з боку мадам Буатбе. І велика порожнеча панувала в його серці. Але ось, навідавшись одного

четверга до салону, де його мати вітала гостей, здебільшого суворих і непринадних дам у товаристві з дітками та зовсім зеленим юнацтвом, він зауважив у цьому інтимному гурті мадам Дезобель, дружину того поліційного радника, до чиеї так невдалої помочи звертався Рене д'Еспарв'є в справі розкрадання його бібліотеки. Вона була молода, і Моріс не без підстав визнав її красунею. Жільберту формумав, очевидно, геній полу, і жадний інший геній не впутався в його роботу. Отже, вся вона будила в глядачеві одну лишень пожадливість і ніщо ні в її постаті, ні в духовному естві не наvertsало його душу до інших почувань. Сила, що примушує цілі світи тяжити одне до одного, підштовхнула Моріса наблизитись до цього чудового створіння. Тому й запронував він їй свою руку, щоб повести до чайного столу. А коли Жільберті вже подано було чай, він їй сказав:

— Нам двом можна було б умовитись. Згода?

Він говорив так з огляду на новочасні звичаї ввічливости, щоб уникнути заялозених компліментів і звільнити жінку від нудоти вислухування одного з тих старовинних признань, що, складаючись лишень з непевностей і неясностей, не дозволяють вимовити просту й недвозначну відповідь. Отже, використовуючи кілька хвилин можливости говорити до мадам Дезобель без свідків, він і виклав їй свою думку в такій от короткій і прискіпливій до відповіді формі. Жільберта ж була — принаймні так можна було здогадуватись — більше здатна надихати бажання, ніж сама їм підлягати. Проте

вона добре почувала, що її призначенням було кохатися, чому вона й віддавалася охоче і з завдовольненням. Проти Моріса зосібна не могла вона мати нічого. Правда, вона краще воліла б, щоб він був сиротою, бо знала з досвіду, як іноді некорисно кохатися з сином родини.

— Так не відмовляєтеся? — знову спитався він, ніби певний її згоди.

Вона удала, ніби не розуміє його слів і, затримавши біля краєчку губ бутерброда з гусячою печінкою, звела на Моріса здивовані очі.

— Од чого? — вимовила вона.

— Та ви ж це й самі добре знаєте.

Мадам Дезобель спустила очі, почала пити чай і не дала жадної відповіді, бо ж її соромливість ще не було переможено.

Проте, беручи од неї порожню чашку, Моріс прошепотів:

— У суботу о п'ятій годині, Римська вулиця 126, нижній поверх, двері під аркою праворуч; постукайте тричі.

Мадам Дезобель звела на хазяйського сина суворі й спокійні очі і впевненою ходою вернулася до гуртка поважних жінок, кому в цю хвилину сенатор м-г Ле-Фоль поясняв функціонування інкубаторів у сільсько-господарській колонії Сент-Жюльєн.

У суботу Моріс чекав на мадам Дезобель у своєму нижньому поверхові на Римській вулиці. Але чекав марно. Тендітна ручка не явилася під

арку тричі стукати. І Моріс почав на чим світ стоїть клясти відсутню, спересердя обзиваючи її шапою й верблюдом. Його обдурені сподіванки та незадоволені надії робили його несправедливим. Бо ж мадам Дезобель, не явившись туди, куди зовсім прийти не обіцялася, ніяк на такі назви не заслуговувала. Та, на жаль, ми судимо людські вчинки лишень з огляду на задоволення, чи прикрість, що вони нам собою завдають.

Моріс завітав до матиного салону тільки через два тижні після невдалої розмови біля чайного столу. Прийшов він пізно, коли мадам Дезобель сиділа вже з півгодини. Він холодно вклонився їй і сів оддалеки, удаючи, ніби хоче слухати.

— ...Варті одне одного, — говорив мужній і гарний голос, — обидва противники були наче створені для того, щоб боротьба стала непевною і страшною. Генерал Воль, людина надзвичайної впертости, ніби приріс до землі, коли так можна сказати. Генерал же Мальпертюї, обдарований надлюдською рухливістю, вертівся біля свого закам'яного противника наче той в'юн. Баталія розвивалася з неймовірним загостренням. У нас усіх аж спинялося серце...

Це генерал д'Еспарв'є розповідав захопленим до тремтіння дамам про великі осінні маневри. Він говорив артистично і слухачам подобався. Взявшись після цього за паралель між французькою й німецькою методами війни, він окреслив ріжнородність їхнього характеру, дотепно й цілком безсторонне змалював гарні властивості і першої

і другої, не злякався ствердити, що обидві вони мають свої вигоди, і наприкінці розгорнув перед очима здивованих, застуканих несподіванкою і переляканих дам, картину переможного наступу Німеччини на Францію. Але потім, поволі, в міру того, як військова людина чим раз докладніше висвітлювала обидві методи, французька виказувалася гнучкою, елегантною, потужною і повною грації та думки й бадьорости, в той же час німецька — тяжкою, недоладною й боягузною. І повітягані дамські обличчя поволі знову заокруглялися та починали сяяти щасливими посмішками. А генерал, щоб остаточно заспокоїти цих матерей, жінок, сестер і коханок, пояснив їм, що французи, коли де буде їм на користь, здатні вжити й німецької методи, німці ж французької — ніколи.

По цій мові одвів генерала на бік м-г Трюк-де-Рюфек, що заклав патріотичне товариство «Фехтування для всіх», в меті, як він казав, відродити Францію і забезпечити їй зверхність над усіма її противниками. В це товариство мали брати людей ще дітьми, просто з колиски, і м-г Трюк-де-Рюфек оце зараз підносив генералові д'Еспарв'є почесне в нбому головування.

Тим часом Моріс удавав, ніби дослухається до досить неясної розмови, що її вела одна поважного віку дама з абатом Ляпетітом, дамським сповідальником у церкві «Святої Крови». Літня дама, зазнаючи з де-якого часу чимало різних прикрощей і хороб, хотіла знати, чому нема людям щастя на цьому світі, і зверталася до абата Ляпетіта

з питанням : — Як поясняете ви ці лиха, що лютують над людством? Звідки ці пошесті, голодні часи, повіді, землетруси?

— Треба ж богові нагадувати нам за себе хоч в -ряди -годи, — відповідав їй абат Ляпетіт з небесною посмішкою.

Моріс прикинувся, ніби не знати як зацікавився цією розмовою. Потім він ніби зачарувався мадам Фільогранден, — молодою, досить свіжою жінкою, чия первісна непорочність позбавляла всякого смаку її красу, всякої соли м'ясо. Тут одна пристаркувата, в'їдлива й горласта дама, що своєю злиденною суконною одежею викидала людям на очі чванькуватість християнського багатства, верескливим голосом скрикнула :

— Люба мадам д'Еспарв'є, це ж у вас трапилися різні прикросці: газети проміж рядків ввесь час товчуть про покражі, про безладдя в багатій бібліотеці д'Еспарв'є, про пограбовані листи.

— Ах! — відповіла мадам д'Еспарв'є. — Як би всьому тому, що пишуть газети, та вірити!..

— Ну, та раз вам пощастило завернути втрачені цінності, то значить і добре.

— В бібліотеці панує повний лад, — ствердила мадам д'Еспарв'є. — Ніяких пропаж нема.

— Ця бібліотека на третьому поверсі, правда? — запитала мадам Дезобель, виявляючи несподіваний інтерес до книжок. Мадам д'Еспарв'є пояснила, що бібліотека запасіла собі третій поверх цілковито, а за недостатчею місця найменш цінні книжки розміщено ще й на горищу.

— Чи не можна мені її одвідати?

Господиня запевнила, що легшої річи їй придумати не можна, і зразу ж покликала сина.

— Морісе, поможи мадам Дезобель ушанувати бібліотеку своїми одвідинами.

Моріс підвівся і, не кажучи жадного слова, провів мадам Дезобель на третій поверх, ідучи за нею слідом. Він прикидався цілком байдужим, але в глибині був дуже радий, бо був певний, що Жільберта виказала інтерес до бібліотеки лише з бажання побалакати з ним на самоті. Отже, виявляючи байдужість, він намірявся відновити свої пропозиції, що цього разу вже не повинні були бути одкинутими.

Їх мовчки зустріла червоними запаленими очима з застиглим у них уже звичайним і спокійним одчаєм невеличка тінь старенького дідка, що сиділа під римським бюстом Александра д'Еспарв'є.

— Не турбуйтеся, м-г Сар'єт, — сказав йому Моріс, — я тільки покажу мадам Дезобель бібліотеку.

Моріс і мадам Дезобель пройшли в велику залу, де під усіма чотирма стінами стояли повні книжок шахви, а над ними пишалися бронзовані бюсти поетів, філософів і ораторів старовини. Все тут відпочивало в повнім ладі, що його, здавалося, не було порушено аж з утворення світу. Тільки на місці, де ще вчора стояв невиданий рукопис Рішара Сімона, видно було чорну дірку. М-г Сар'єт, блідий, непомітний і мовчазний все ж тихо сунувся за молодою парою.

Моріс звернув до мадам Дезобель докірливий погляд.

— Ну, не можна сказати, щоб ви виявили гречність, правда!

Вона кивнула на бібліотекаря, що міг почути їхню розмову. Але Моріс заспокоїв її.

— Не звертайте уваги. Це дядько Сар'єт. Він уже став цілковитим ідіотом.

І він повторив:

— Так, ви не виявили гречности. Я на вас чекав, а ви не прийшли. Ви зробили мене нещасним.

Після хвилини мовчанки, коли чути було тільки тужливий і тихий спів астми в грудях дядька Сар'єта, Моріс знову настирливо заявив:

— Ви винуваті.

А вона:

— Чим-же я винувата?

— Тим, що не схотіли зі мною умовитись.

— А ви ще й досі про те думаете?

— Звичайно!

— І серйозно?

— Як тільки можна собі це уявити.

Зворушена так даним їй запевненням щирости й тревалости почуття, та думаючи, що вона боролася проти спокуси вже досить, Жільберта пристала Морисові на те, на що не погодилася два тижні перед цим.

Вони майнули в амбразуру вікна за великий небесний глоб зі знаками зодіяка та фігурами сузір'їв і там, оглядаючись на Лева, Дівчину й Терези, в присутності безлічи біблій, перед творами

грецьких і латинських батьків церкви, під портретами Гомера, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Геродота, Тукідіда, Сократа, Платона, Арістотеля, Демостена, Цицерона, Вергілія, Горація, Сенеки й Епіктета вони дали одне одному обіцянку кохання і спарувалися в довгому поцілункові.

Одразу ж після цього мадам Дезобель згадала, що у неї є ще кілька одвідин і що їй треба хутко йти: кохання не могло заступити в її серці клопотів про славу в громадянстві.

Ледве тільки вони вийшли в вестибюль, як позад них пролунав хрипкий крик і до них вилетів цілковито позбавлений рівноваги й останнього глузду м-г Сар'ет.

— Спиніть його! Спиніть його! Я бачив, як він знявся!.. Він утік з полиці сам... перелетів залу... Осб де він! Дивіться! Летить униз по сходах... Спиніть!.. Утік через двері...

— Хто? — спитав Моріс.

М-г Сар'ет припав до вікна і охоплений жахом верещав далі:

— Перелітає сад!.. Входить до павільйону!.. Спиніть його!.. Спіймайте!

— Та кого ж? — знову спитав Моріс — Кого ж, бога ради?

— Мого Йосипа Флавія! — вигукнув м-г Сар'ет. — Спіймайте його!..

І в нестямі важко гупнув горілиць.

— Тепер ви бачите, що він божевільний, — сказав Моріс мадам Дезобель, підводячи нещасного бібліотекаря.

Трохи зблідла Жільберта заявила, що їй вида-лося, ніби вона також бачила, як щось промайнуло там, куди вказував нещасний бібліотекар. Моріс же не бачив нічого, тільки відчув ніби подув вітру.

Він передав м-г Сар'ета на руки Іполіта й ключниці, що прибігли на гармидер.

У дідка з голови текла кров.

— Це на добре, — сказала ключниця. — Як би не ця рана, то кров заплила б йому в мозок.

Мадам Дезобель дала свою хусточку, аби спинити ту кров, і порадила прикласти компрес з арніки.

РОЗДІЛ ІХ

де вияснюється, як казав один грецький поет, що «нема в світі нічого кращого за золоту Афродиту»

Моріс, хоч і посідав уже мадам Дезобель протягом шости місяців, а все ж ще кохав її. Та це, правду сказати, сталося через те, що їх розлучило було літо. За браком грошей Моріс мусив їхати з матір'ю до Швейцарії, а повернувшись звідати, жити вкупі з іншими в родинному маєткові д'Еспарв'є. Жільберта прожила літо у матери в Нью-Йорк, а осінь разом з чоловіком на невеличкому норманському пляжі. До розлуки закохані зустрічалися хіба лишень чотирі чи п'ять раз. З того ж часу, як люба всім коханцям зіма сполучила їх знову в столиці під укриттям своїх туманів, Моріс зустрічався з Жільбертою двічі на тиждень у своїй невеличкій кімнатці на вулиці Риму і зустрічався лишень з нею одною. Жадна інша жінка не надихала йому таких тревалих і вірних почувань. Дуже збільшувала йому його радощі певність, що його кохали. Він був певний, що Жільберта його не одурює — не тому, що були б цьому якісь докази, а просто тому, що йому здавалося цілком справедливим і природнім, що її досить його одного. І його

дратувало лишень те, що вона примушувала його завжди чекати на себе, приходячи на зустрічі хочі не завжди однаково, так инколи ж і дуже пізно.

І от, у суботу 30 січня, галантно одягнений у піжаму в квіточках, Моріс з четвертої години вичікував на мадам Дезобель у своїй невеличкій рожевій кімнатці, сидячи біля огню та пахаючи східний тютюнець. Спочатку він мріяв, що зустріне її божевільними поцілунками і незвичного способу обіймами. Через чверть години він спинився на потребі прихильних і поважних докорів. Коли ж минула одуреного вичікування ціла година, він остаточно ухвалив зустрінути її холодним при- зирством.

Нарешті, свіжа й пахуча, вона явилася.

— Не варт було праці й приходити, — гірко за- кинув він її, коли вона, поклавши муфту й кали- точку на стіл, сколювала вуальку перед зеркаль- ною шахвою.

Вона почала запевнювати свого коханця, що вона не така вже й кепська, і кілька раз прохала виба- чити їй це опізнення, на що Моріс уперто не хотів уважати. Але коли вона кінець-кінцем додумалась помовчати, він одразу припинив докори: ніщо тепер не вслаблювало тої жаги, що вона йому надихала.

Створена для кохання й зачаровування, вона роздягалася спокійно, як жінка, добре свідома того, що бути голою їй до лица і показувати свою красу — пристойно. І спочатку Моріс заходився біля неї зі звірячим запалом людини, опанованої Потре- бою, панією людей і богів. По-при всю видиму

тендітність, Жільберта, однак, мала досить сил, щоб витримати бурхливий напад неблаганної богині. Після цього Моріс перейшов до менш рішучого способу, в згоді з порадами Венери Вченої і вказівками Ероса Вигадливого. До його природної потужности долучились тоді вигадки пожадливого розуму, як долучається до списа Бакханок, оздоблюючи його, виноградна лоза. Зауваживши ж, що Жільберті ці виграшки подобаються, він провадив їх далі, бо ж природа коханців — як найкраще задовольняти коханий предмет. Наприкінці обидвох їх оманувала мовчазна й м'яка втома.

Занавіски на вікнах було спущено; в кімнаті гойдалася тепла темрява, і мляво блимали в ній червоні жарини каміну. Тіла й білизна на ліжку ніби фосфорували; в зеркалі шахви й каміна одбивалися якісь таємничі сяйва. Спершись ліктем на подушку, Жільберта замислилась. Один з невеличких ювелірів, інтелігентна й гідна довір'я людина, показав їй браслет чудової краси з перлами й сафірами, що звичаєм коштував дуже дорого, а тепер давався до продажу просто за дурничку. Якось покинута кокотка передала його ювелірові, бажаючи як найшвидче спекатися прикрих споминів. Це був такий випадок, що не трапляється майже ніколи і що його було б чистим нещастям прогавити.

— Хочеш подивитись на нього, любий? Я скажу своєму ювелірові, щоб він мені його на час повірив.

Моріс не odmовився, але зі всього видно було, що до чудового браслета він не почував ніякого інтересу.

— Коли малим ювелірам трапляється добрий випадок, — зауважив він, — то вони бережуть його для себе і не дають змоги своїм клієнтам його використати. До того ж коштовні речі тепер нічого не варті. Порядні жінки їх більше не носять. Тепер усі практикують спорт, а коштовні речі — спортові ворог.

Моріс говорив так, заперечуючи дійсність, лише тому, що, подарувавши своїй коханці нещодавно добру шубку, не бачив підстав квапитися з новим подарунком. Не бувши скнарем, він все ж на витрати оглядався. Родина давала йому грошей не так багато, а його борги зростали зі дня на день. І він боявся надто хутко задовольняти забаганки своєї коханої, щоб з того в неї не народжувалися нові, кожного разу пекучіші. Оказія з браслетом здавалася йому менш щасливою, ніж Жільберті, і він силкувався в своїй щедрості зберегти ініціативу. До того ж він казав собі, що коли стане надто багато давати подарунків, то не буде певний, чи любить його Жільберта заради його самого.

Мадам Дезобель не відчула од такого повороту справи ні досади, ні здивовання. Вона була м'якої й поміркованої вдачі; вона знала чоловіків і тямала, що їх треба брати такими, які вони суть, що здебільшого вони не дуже охочі роздаровуватись і що всяка жінка мусить уміти їх на це підбивати.

Несподівано запалений газовий ліхтар освітив занавіски на вікнах.

— Пів на сьому, — сказала Жільберта, — треба одягатися.

Кольнутий цим ударом крила скороминущого часу, Моріс знову відчув пробудження бажань і відживлення сил. Біла й проміниста жертва, з закинутою головою, завмерлими очима та напів-роскритими губами, Жільберта в нестямі майже безперервно стогнала. Коли це враз, силкуючись одночасно випростатись, охоплена жахом, вона голосно скрикнула:

— Що це таке?

— Та не ворущися, прошу, — сказав Моріс, затримуючи її в руках.

Він був у такому стані, що коли б навіть саме небо завалилося на землю, то це його ані трохи не збентежило б. Але вона з одного пориву вихопилася спід його обійм. Зібгавшись вузликом, та світячи з очей жахом, вона вказала пучкою на постать, що з'явилася між шахвою й каміном. Потім, безсила витримати це видовище і ледве не зомлівши, вона сховала своє обличчя за руками.

РОЗДІЛ X

*смільливістю уяви лишає твори Мільтона й Данте далеко
позад себе*

Моріс, обернувши нарешті голову, побачив постать теж, і зауваживши, що вона ворушиться, злякався й сам. Тим часом Жільберта трохи очу- няла; їй спало на думку, що невідома постать — це якась повія, кого її коханець сховав був тут у кімнаті. Уявивши собі таку зраду, розпалившись гнівом і досадою, не знаючи куди дітися з сорому і одночасно нестеменно бажаючи видряпати своїй вигаданій суперниці очі, вона почала нервово верещати:

— Жінка!.. Та ще й гола!.. Ти приймаєш мене в кімнаті, куди наводиш своїх жінок, і вони не мають часу навіть одягтися перед моїм приходом. А ще й докоряєш мені, що я опізнююсь. У тебе їх мабуть цілий полк!.. Негайно ж вигонь свою чаплю геть! Раз ти хотів мати нас двох заразом, ти мусив принаймні хоч спитатись у мене, чи не повстану я проти цього...

Витріщивши очі та шукаючи на нічному столи- ковій револьвера, що його там ніколи й не було, Моріс прошепотів своїй коханці на ухо:

— Та цить бо! Це зовсім не жінка... Правда, нічого майже не видно... але мені здається, що це, швидче, мабуть, чоловік.

Вона знову відкрилася руками і що сили заверещала:

— Чоловік! Звідки ж він узявся? Це злодій!.. Убивця!.. Рятуйте! Рятуйте! Убий його, Морісе, убий його!.. Засвіти... Чи стій, не світи бога ради!

В глибині душі вона вже пообіцяла, що поставить святій діві свічку, як що якось виплутається з цієї біди. Зуби її дрібно цокотіли.

Постать ворухнулась.

— Не підходьте! — скрикнула Жільберта, — не підходьте!

І пообіцяла злодієві, що кине йому зі столика всі гроші й коштовні речі, як що він не буде ворухнитися.

Крізь здивовання й одчай її враз спало на думку, що все це діло її чоловіка; він, мовляв, приховуючи свої сумніви, наказав вислідити її, підіслав свідків, заявив поліційному комісарові. І в одну мить яскраво уявила вона собі довге й тяжке майбутнє, вибух скандалу, нещире призирство і зрадливу втечу подруг та справедливе глузування громадянства; бо й справді, пійматися — це ж сміх! Вона побачила шлюбну розлуку, втрату гідності й становища. Вона побачила вузьке й сумне животіння біля матери, де ніхто не стане упадати біля неї, бо ж чоловіки уникають жінок, що не тямлять забезпечити їм непорушність шлюбного стану. А за віщо вся ця руїна, це безмежне нещастя? Нізачо, за

дурницю. Так, ніби блискавка, враз заговорила совість Жільберти Дезобель.

— Не бійтесь, мадам, — пролунав ніжний голос.

Вона трошечки заспокоїлась і знайшла силу спитати:

— Хто ви такий?

— Я ангол, — відповів голос.

— Що?...

— Я ангол; я ангол-охоронець Моріса.

— Повторіть!.. Я, мабуть, божеволю... нічого не розумію...

Моріс, розуміючи не більше за неї, чомусь засоромився. Похапцем надягнувши аби-як свою піжаму, він зіскочив з ліжка, вкритий її квіточками. Правицею, озброєною черевиком, він зробив погрозливий жест, а суворим голосом заявив:

— Ви болван! Будь ласка, йдіть звідси, кудю прийшли.

— Моріс д'Еспарв'е, — почав знову ніжний голос. — Той, кого ви шануєте як свого творця, дав кожному свому вірному доброго ангола з дорученням радити й обороняти його: це непорушне переконання батьків, обгрунтоване на кількох місцях святого письма; церква однодушно визнає його, не накладаючи, проте, анатели на тих, хто додержується іншої гадки. Ви бачите перед собою одного з цих анголів, — вашого власного, Морісе. Мені було доручено охороняти вашу непорочність і доглядати вашої чистоти.

— Може й так, — відповів Моріс. — Але, що ви людина не з порядного громадянства, так це річ

безперечно. Порядна людина не дозволить собі зайти до кімнати, саме тоді, коли... Та проте, що ви мені тут торочите?

— Я прибрався в форму, що ви тепер бачите, Морісе. Мавши повинність працювати відтепер межи людьми, я мусив стати до них подібним. Небесні духи мають змогу прибиратися в зримі образи, що дають людям можливість їх бачити й відчувати. Це форма реальна, бо вона зрима, бо в світі реальне лишень те, що ввижається.

Жільберта, тепер уже заспокоєна, поправила на лобі волосся.

Ангол оповідав далі:

— Небесні духи приймають по своїй волі чи той, чи інший пол, а бува й обидва разом. Але вони не можуть міняти собі форму коли схочуть, з капризу чи фантазії. Їхні зміни підлягають певним законам, що їх вам не зрозуміти. Тому я, наприклад, не маю ні охоти ні сили перекинутися на ваших очах для вашої чи своєї розваги левом, тигром, мухою, чи трісочкою сікомора, — на зразок того молодого єгиптянина, чию історію знайдено в одній домовині. Не можу я перевернутися й в осла, як зробив був Люцій з помадою молодої Фотіс. Моя мудрість пособила мені тільки заздалегodi встановити годину мого приходу між люде, і вже ніщо не могло ні приспішити, ні припізнити її.

Нетерплячий од непорозуміння, Моріс запитав у-друге:

— Та скажіть же нарешті, чого вас сюди занесло?

— І справді, що ви думали тут робити? — приєдналася їй мадам Дезобель до запитання свого коханця.

Ангол відповів:

— Чоловіче, настав ухо! Жінко, слухай мого голосу! Я одкрою вам таємницю, що від неї залежить доля всесвіту. Виступивши проти того, кого ви вважаєте за творця всього зримого й незримого світу, я організую повстання анголів.

— Не жартуйте, — сказав Моріс, що мав віру і не любив, коли в його присутності хтось дозволяв собі гратися зі святощами.

Але ангол тоном докору відповів йому:

— Хто вам, Морісе, дав право думати, що я кидаю слова на вітер?

— Почекайте, — сказав Моріс, — не станете ж ви бунтувати проти...

Він показав на стелю, не насмілюючись закінчити.

— А хіба ви не знаєте, що сини бога вже раз повставали і що на небі відбулася величезна баталія?

— Це було дуже давно, відповів Моріс, натягуючи панчішки.

— Це було ще до створення світу. Але з того часу на небі не змінилося ніщо. Природа анголів і нині така ж самісінька, як була і з самого початку. Що вони зробили тоді, вони можуть зробити й тепер.

— Ні! Це річ неможлива, це було б проти віри. Коли ви справді ангол і добрий ангол, як ви це

заявляєте, то ви не можете думати про непослух вашому творцеві.

— Ви помиляєтесь, Морісе, і авторитет батьків церкви проти вас. Оріген у своїх казаннях навчав, що добрі анголи підлягають спокусі, що вони грішать весь час і падають з неба як мухи. Можливо, що ви спробуєте заперечити посвідку цього батька, не дивлячись, коли смію сказати, на його чудове знання святого письма, і це тому, мовляв, що його виключено з канону святих. Тоді я нагадаю вам другий розділ апокаліпса, де анголам Ефеса й Пергама вичитано було за неухвалне відношення до їхньої церкви. Ви, розуміється, станете запевняти, що мова тут іде не про анголів, а властиво про єпископів цих міст, і що апостол зве їх анголами лише з огляду на їхню місію. Але як же заперечите ви, Морісе, загальне переконання безлічи інших учителів і святителів, що анголи справді можуть переминятися з добрих на злих? Це ж стверджує святий Єронім у своєму *Листі до Дамаску*...

— Добродію, — перебила його мадам Дезобель, — ідіть собі звідси, прошу вас.

Але ангол не слухав її і провадив далі:

— ... Святий Августин, *Про правдиву віру*, розділ XIII; святий Григорій, *Мораль*, розділ XXIV; Ізідор...

— Добродію, дозвольте мені одягнутися, мені ніколи!

— ... *Про найвище добро*, книжка перша, розділ XII; Вад, *про Іова*...

— Добродію, прошу вас...

— ... Розділ VIII; Дамаскін, *Про Віру*, книжка II, розділ III. Це, я гадаю, авторитети досить поважні, і вам, Морісе, не лишається нічого іншого, як визнати свою помилку. Вас завело те, що ви не взяли на увагу мою природу, вільну, діяльну й рухливу, як і у всіх інших анголів; вас завело те, що ви оглядалися лишень на благодаті й блаженства, що ними, на вашу думку, мене набито аж по саме нікуди. Але Люцифер мав їх не менше ніж я, і все ж повстав.

— Та навіщо ж вам повставати? Чого ради? — запитав Моріс.

— Ісаія, — відповів син світа, — вже до вас питав: «*Quomodo cecidisti de coelo, Lucifer, qui mane oriebaris?*» Так знайте ж, Морісе! Перед віками анголи повстали за панування на небі. Найкращий з серафимів повстав з гордощей. Мені ж шляхетне бажання визволитися натхнула наука. Перебуваючи поблизу вас у господі, де міститься одна з найкращих бібліотек світу, я придбав охоту до читання і любов до науки. І в той час, коли ви, після втоми од трудів гулящого життя, глибоко спали, я, оточившись книжками, вчився й міркував над текстами чи в залі бібліотеки з бюстами великих людей старовини, чи в глибу саду, чи в кімнаті павільйона — перед вашою.

Зачувши це, молодий д'Еспарв'є голосно зареготався і кілька раз важко гупнув кулаком по подушці, виказуючи цим веселість, що її не сила була йому втримати.

— Ха-ха-ха! Так це ви, значить, бешкетували в батьковій бібліотеці і довели нещасного дядька Сар'ета до божевілля? Він же, знаєте, став уже повним ідіотом.

— Заклопотаний здобуттям вищого знання, — відповів ангол, — я не міг уважати на цю нижчу істоту; коли ж вона надумала стати на перешкоді моїм шуканням і турбувати мою працю, я їй покарав її за її настирливість.

— Одної зимої ночі, в залі філософів і глобів, я тричі стукнув бібліотекаря по голові дуже важкою книжкою, що її він силкувався вирвати з моїх незримих рук. А оце недавнечко, взявши могутньою рукою з концентрованого повітря коштовний рукопис Йосипа Флавія, я нагнав цьому дурникові такого жаху, що він з вереском вибіг у вестибюль і там (позичаю у Данте Аліґєрі потужне слово) упав, як падає мертве тіло. За це він був скомпенсований, бо ж ви, мадам, щоб спинити кров з його рани, дали йому свою надушену хусточку... Це трапилося того дня, коли, як що пригадуєте, ви вперше сполучилися з Морісом за небесним глобом поцілунком у губи.

— Добродію! — хмурячи брови скрикнула ображена Жільберта, — я не дозволю вам...

Але зразу ж спинилася, зауваживши, що вимагати до себе звичаєвої пошани в цю як раз хвилю — ніби не доводиться.

Ангол спокійно провадив далі: — Я вирішив дослідити саме коріння віри і спочатку заходився біля пам'яток юдаїзма. Я перечитав усі жидівські тексти.

— Так ви тямите по-жидівськкому? — скрикнув Моріс.

— Жидівська мова мені рідна: у раї ми дуже довго балакали тільки на ній одній.

— Ах, так! Ви значить, жид; я мусив би й сам помітити це з вашого нерозуміння такту.

Ангол, не звернувши на це й найменшої уваги, почав своїм мелодійним голосом знову:

— Я дослідив східну старовину, потім грецьку й римську, я давився теологами, філософами, фізиками, геологами, природознавцями. Я пізнавав, мислив, і — втратив віру.

— Як? Ви не вірите в бога?

— Я в нього вірю, бо моє існування залежить від його існування, бо як його не стане, то й я сам піду в небуття. Я вірю в нього, як вірили з однакових причин Сілені і Бакханки в Діоніса. Я вірю в бога жидів і християн. Але я заперечую, що він створив світ; він, що найбільше, тільки зорганізував невеличку його частину; і все, до чого він лишень діткнувся, носить слід його нездатного передбачати дубового розуму. Я не думаю, щоб він був вічний і безмежний, бо уявляти собі якусь істоту, що не була б обмежена простором і часом — це безглуздя. Я вважаю його за обмеженого, навіть за дуже обмеженого. Я не вірю більше, що бог один на світі; дуже довго він і сам цьому не вірив: на початку він був політеїстом. Пізніше, через свою пиху та улесливість своїх приклонників, він став монотеїстом. Послідовности в думках нема у нього жадної; а силу він має значно меншу, ніж

про те думають. Одним словом, це швидче неосвічений і чванькуватий деміург, ніж якийсь там бог. Ті, хто, як і я, знають справжню його природу, зуть його Ялдабаофом.

— Як кажете?

— Ялдабаофом.

— Що ж це таке, той ваш Ялдабаоф?

— Я ж вам сказав: це деміург, що його ви в своєму засліпленню шануете як єдиного бога.

— Ви божевільний. Не раю вам розказувати такі дурниці абатові Патуйлеві.

— Я зовсім не надіюся, любий Морісе, розвіяти густу темряву під вашим черепом. І я тільки повідомляю вас, що йду битися з Ялдабаофом і маю надію його перемогти.

— Нічого у вас не вийде, побачите.

— Люцифер уже раз похитнув був його трон і на одну хвилину позбавив його певности своєї перемоги.

— Як ви зветесь?

— Між анголами й святими Абдієль, між людьми — Аркадій.

— Ех, бідолахо мій Аркадіє, мені дуже прикро бачити, що ви ступили на таку кепську путь. Ні, признайтесь, що ви глузуете з нас. Я чудово зрозумів би вас, коли б ви покинули небо для якоїсь жінки; адже кохання штовхає нас на найбільші дурниці. Але ви ніколи не примусите мене повірити, що ви, бачивши на небі бога в лице, знайшли потім істину в книжковому хламі дядька Сар'ета. Ні, це ніколи не влізе в мою голову.

— Любий мій Морісе! Люцифер також не раз бачив бога в лице, а проте служити йому не схотів. Що ж до істини, що її можна знайти в книжках, то вона, ніколи не показуючи природи річей дійсної, дозволяє вам инколи дізнатися, якими вони не суть. І цієї нещасної істини мені вистачило для пізнання, що той, кому я вірив сліпо, — віри не вартий, і що людей і анголів обдаурено брехнями Ялдабаофа.

— Нема Ялдабаофа! Є бог. Послухайтеся доброї ради, Аркадіє! Відмовтеся од своїх безглузких вигадок і неблагочестя, здематеріалізуйтеся, станьте знову чистим духом і верніться до своїх обов'язків ангола-охоронця. Я охоче пробачу вам ваше нехтування ними оце зараз, як що ви не станете являтися вдруге.

— Я б і хотів задовольнити вас, Морісе; я почуваю до вас ніжність, бо моє серце м'яке. Але ж доля тягне мене тепер до істот, здатних думати й чинити.

— Добродію Аркадіє! — знову озвалася мадам Дезобель. — Вийдіть же нарешті, бога ради! Мені надзвичайно соромно бути між двома мужчинами в одній сорочці. Повірте бо, що я до того не звикла.

РОЗДІЛ XI

де ангол, одягшись у лахміття самовбивці, покидає Моріса, позбавленого, таким чином, свого небесного доглядача

Жільберта сиділа на ліжку і її блискучі коліна сяяли в темряві спід короткої й тоненької сорочки; руками вона закривала груди і під поглядами лишалися тільки повні й круглі плечі та в цілковитому безладді волосся.

— Заспокойтесь, мадам, — відповіла постать; — ваше становище незручне зовсім не в такій мірі, як ви кажете: ви тут не перед двома мужчинами, а перед одним мужчиною і одним анголом.

Вона позирнула на невідомого оком, що, протнувши темряву, з тривогою помітило щось хоч і невирізне, та все ж характерне, і спитала:

— Добродію, чи ж справді ви ангол?

Постать попрохала її бути цього певною і дала додаткові пояснення.

— Небесні духи поділяються на три чини, по дев'ять хорів кожний. Перший складають серафими, херувими й престоли; другий — панства, сили і влади; третій — початки, арханголи і просто анголи. Я належу до дев'ятого хору третього чину.

Мадам Дезобель, приховуючи свої підстави бути непевною, все ж висловила одну з них:

— У вас нема крил.

— А навіщо вони мені здалися, мадам? Чи я повинен нагадувати анголів з ваших кропильниць? Післанці неба не завжди навантажують свої плечі цими пір'ячими веслами, щоб розбивати ними хвилі повітря. Херувими можуть бути й безкрилими. Не мали крил і ті два прекрасних анголи, що одної тривожної ночі прийшли до господи Лота, обложеної військом зі Сходу. Ні! вони були цілковито подібні до людей, і подорожній порох вкривав їм ноги, доки патріарх змив їх побожною рукою. Зауважу вам, мадам, що в згоді з наукою про розвій організмів, створеною Лямарком і Дарвіном, крила птахів поволі перетворилися в передні ноги чотириногих і в руки у приматів. І ви може пригадуєте, Морісе, що через досить досадний атавізм ваша англійська бонна, місс Кет, що так любила ляпати вас по заду, мала руки, дуже схожі на крила курки. Отже можна сказати, що створіння з крильми й руками одночасно—це щось неприродне, що цілком стосується хіба до науки про зіпсуті й покалічені форми—до тератології. Ми маємо в раю херувимів, чи керубів, що нагадують крилатих биків. Але це просто недотепні вигадки бога, позбавленого здібностей порядного артиста. То правда, що статуї Побід у храмі Атени-Побіди в атенському акрополі мають прекрасний вигляд; правда, що прекрасна Побіда і в Брешії, з простягнутими руками і довгими крильми, що спадають їй на могутні

чресла. Але це наслідок одної з дивовижних прикмет грецького генія—тями гармонійно створювати навіть страховиська. Греки ніколи не помилялись, новітні ж митці помиляються завжди.

— А крім того,—знову закинула мадам Дезобель,—у вас нема вигляду чистого духу.

— А проте я як раз такий, як що взагалі чисті духи бувають на світі. Але ж вам, хрещеній людині, не доводиться в цьому сумніватися. Багато батьків, от як святий Юстин, Тертуліян, Оріген і Клемент з Олександрії, гадали, що анголи—істоти не цілковито духовні і що вони мають тіло з якоїсь дуже тендітної матерії. Святий Августин переконаний, що ангольське тіло зліплене з проміння світу. Церква одкинула цю гадку і тому я—дух. Але що ж таке дух і що таке, знов же, матерія? Колись їх протипоставляли одне одному, як два противенства, тепер же ваша людська наука простує до їх об'єднання, як двох виглядів одної речі. Вона вчить, що все виходить з етеру і все туди вертається, що один лишень рух перетворює небесні хвилі в каміння й метали, і що розвіяні по всьому безмежному просторі атоми ріжницею хуткостей своїх орбіт утворюють усі елементи реального світу...

Але мадам Дезобель не слухала його; її турбувала одна думка і, щоб її спекатись, вона запитала:

— З якого часу ви тут сидите?

— Я ввійшов сюди з Морісом.

Вона похитала головою:

— Ну, ну! Оце гарно!

Та ангол з небесним спокоем провадив далі:

— У всесвіті все — то кола, еліпси й гіперболи; ті ж закони, що правлять зорями, керують також і порошинкою. Мое тіло, як що зважати на властивій і природній рух його елементів, є дух; але воно може переходити, як бачите, і в матеріяльний стан, міняючи ритм своїх елементів.

Сказавши це, він сів у крісло, на чорні панчохи мадам Дезобель.

Пробили дзигарі.

— Мій Боже! сьома година,—скрикнула Жільберта.—Що я тепер скажу своєму чоловікові? Він думає, що я чаюю на вулиці Ріволі. Ми обідаємо цього вечора у Верделберів. Забирайтесь звідси, добродію Аркадіє, та хутко!.. Мені треба вдягтися і я не можу тратити ані хвилини.

На це ангол заявив, що він уважав би для себе обов'язком послухатись наказу мадам Дезобель, коли б лишень мав змогу пристойно показатися на людях; він не насмілюється й думати про вихід на вулицю от так без одежі.

— Коли б я вийшов на вулицю голим, то тим я образив би народ, скутий своїми звичаями, що їх він ніколи уважно не переглядав. Одежа—це основа звичаїв... Давно колись, так само збунтовані, як і я, анголи являлися християнам під ріжними чудернацькими й сміховинними виглядами: чорні, рогаті, волосаті, з хвостами, копитами і з людськими, инколи, обличчями на задах. Це була чистісінька дурниця. Люде смаку глузували з них, боялись їх тільки старі жінки та діти, і нічого цим не можна було здобути.

— А він справді не може вийти так як єсть,— розсудливо зауважила мадам Дезобель.

Моріс кинув небесному післанцеві свою піжаму й пантофлі. Але вийти в місто в такій одежі не годилося. Жільберта зажадала від свого коханця, щоб він негайно ж побіг пошукати чоловіче вбрання. Моріс запропонував наптити його у портбе, але вона жваво запротестувала. Обізнавати портбе з подібною справою—божевільна необережність.

— Невже ж ви хочете,—закричала вона, — щоб вони знали, що...

Вона повела рукою на ангола і не доказала.

Молодий д'Еспарв'є пішов шукати крамницю готового одягу.

Тимчасом Жільберта, не можучи зволікати далі і тим спричинюватись до величезного світського скандалу, одкрутила світло і почала перед анголом одягатись. Вона не почувала жадної ніяковости, бо тямала пристосовуватись до обставин і розуміла, що в цім нечуванім збіговиську подій, коли саме небо незрозумілим чином плуталося з землею,—соромливість свою слід було значно покритити. Крім того, вона знала свою красу і білизна її була останньої моди. А як постать зі скромности відмовились одягати Морісову піжаму, то Жільберті в сяйві ламп неможливо було не зауважити, що побоювання її були справедливі і що анголи—дійсно, цілком подібні до мужчин. Цікавлячись знати, чи справжньою була ця подібність, чи лишень про око людське, вона запитала сина світу, чи не однакової, часом, анголи породи з малпами, кому,

щоб кохатися з жінками, не вистачає лишень грошей.

— Так, Жільберто,— відповів Аркадій.— Анголи кохатися зі смертними жінками можуть. Про це вчить і письмо. В сьомій книжці *Буття* сказано: «Коли люде почали множитися на землі і стало між ними багато дівчат, сини Божі побачили, що дочки людські прекрасні, і почали брати їх за себе жінками,— всіх, що їм подобались.»

Зненацька Жільберта скрикнула:

— Боже ж мій! Це ж я не зможу застебнути своє вбрання— всі гудзики на спині.

Коли Моріс повернувся, то побачив ангола на колінах: він зашнуровував невірній жінці черевички.

Жільберта взяла зі столу муфту й калиточку.

— Я нічого не забула? Ні?.. Прощайте, добродію Аркадіє, прощай Морісе... Ну, цього вечора я довго не забуду...

І зникла як мрія.

— Беріть,— сказав Моріс, кидаючи анголові оберемок поїденого мотиллями вбрання.

Юнак, побачивши на вікнах старожечника проміж кларнетів і клістирних чашок якесь мізерне лахміття, купив за дев'ятнадцять франків це добро якогось нещасливого жебрака, що любив одягатися в чорне і врешті наклав на себе руки. З прирощенною величчю ангол узяв це лахміття і вдягся в нього. І на його фігурі воно несподівано здобуло елегантного вигляду.

Ангол повернувся до дверей.

— Значить, кидаєте мене,—звернувся до нього Моріс. — Остаточо? Боюсь, що колись ви гірко жалкуватиме, що зважалися на цей необережний крок.

— Я не повинен оглядатися назад. Прощавайте, Морісе.

Моріс боязко ткнув йому п'ять франків у руку.

— Прощавайте, Аркадіє.

Але коли ангол переступив поріг і з за дверей видно було один лишень його закаблук, Моріс враз покликав його:

— Аркадіє!.. Я й не подумав про це! Тепер же у мене не буде ангола-охоронця!

— А так, Морісе, вже більше не буде.

— То як же я залишуся?.. Без ангола-охоронця не можна. Скажіть мені, може ж з того виникнуть якісь великі незручності, може навіть загибель?

— Перше ніж вам відповісти, Морісе, скажіть мені ви, чи мені брати для цього на увагу ваші вірування, що були також і моїми колись, та науку церкви й віри католицької, чи філософію природи?

— Я й знати не хочу тої вашої філософії природи! Відповідайте мені в згоді з наукою релігії, що їй я вірю, на неї надіюсь і в ній хочу жити і вмерти.

— Добре, любий Морісе! Втрата ангола-охоронця позбавить вас певної духовної підпори, певної небесної благодати. Я переказую вам тут міцне переконання церкви. Вам забракне допомоги, підтримки й утіхи, що до цього часу підбадьорували вас на шляху до порятунку від зла. У вас стане менше сил уникати гріха. Але ж ви й без того не

багато їх мали. Взагалі, до духовного життя у вас не буде ні сил ні охоти. Прощавайте, Морісе. Коли побачите мадам Дезобель, привітайте її од мене.

— Ідете?

— Прощавайте.

Аркадій зник, а Моріс, упавши в крісло, довго-довго сидів у ньому, стиснувши голову руками.

РОЗДІЛ XII

де розповідається, як ангол Мірар, несучи з собою милості й утіхи для кварталу Елізейських полей у Парижу, побачив кафешантанну співачку Бушотту і покохав її

Ангол рушив улицями, де в рудому тумані блимали жовті й білі огні лихтарів, дихали засапавшись коні і хутко мигтіли прожекторами автомобілі. Пірнувши в темні хвилі пішаків, що невпинно пливли в усі боки, він перейшов столицю з півночі на південь, простуючи аж до безлюдних бульварів лівого берега. Поблизу старих мурів Пор-Роялю є там невеличкий ресторан з освітленими що-вечора спітнілими вікнами. Спинившись біля нього, Аркадій вступив до залі, звідки линули густі й теплі пахощі, так приємні закацюблим од холоду й голоду бідолахам. Повівши оком, побачив він тут руських нігілістів, італійських анархістів, утікачів, конспіраторів, бунтарів усього світу,—старі малювничі голови, що з них пливало волосся чубів і борід, як струмені й водоспади з урвищ, юнацькі обличчя аскетичної суворости, похмурі й жорстокі погляди, світлі безмежної ніжності очі, а в куточку—двох руських жінок, одну надзвичайно вродливу, другу ж просто гидку; обидві були цілковито байдужі як до гидоти,

так і до краси. Не знайшовши особи, що він шукав, бо анголів у залі як раз не було, Аркадій сів за невеличкий ще вільний столик.

Голод примушує анголів їсти так само, як ідять і земні створіння, і їхня їжа під впливом тепла стравлювання перетворюється в елементи їхнього небесного організму. Привітавши трьох анголів під дубом мамврійським, Авраам подав їм спечені Са-рою пироги, ціле теля, молоко й масло, і вони це все поїли. Лот, завівши до господи двох анголів, звелів своїм людям спекти їм хліба з неквашеного тіста і вони його їли. Так само й Аркадій одержав од забрудненого гарсона твердий біфштекс й ззів його. А ївши, він згадував про спокійне й приємне життя та без кінця цікаве вчення, тепер ним покинуті, про завдання, що він на себе наклав, про працю, втому й небезпеки, що на них зважився, і душа його була повна журби, а серце — тривоги.

Коли він закінчував свою скромну вечерю, в залю вступив бідно вдягнений юнак, озирнувшись одним поглядом столи, наблизився до ангола і привітав його іменем Абдіеля, бо він теж був небесним духом.

— Я знав, Міраре, що ти прийдеш на мій поклик,— відповів йому Аркадій, так само зовучи й його ангольським іменем, що належало йому колись на небі.

Але сам архангол Мірар уже був забув його з того часу, як покинув службу богам. На землі він звався Теофілем Беле і, щоб заробити собі на хліб, вдень учив музики малих дітей, а вночі грав на скрипку в кафешантанах.

— Це ти, любий Аркадіє,—заговорив Теофіль.— От ми і вкупі в цьому світі журби... Я дуже радий тебе бачити, хоч мені й шкода тебе. Нам дуже тяжко тут жити.

Але Аркадій заперечив.

— Друже, твоє бідування минеться. У мене є великі плани і я хочу прилучити тебе до свого діла.

І замовивши дві чашки кави, ангол-охоронець молодого Моріса розкрив своєму компаньйонові свої думки й наміри. Він розповів, як, перебуваючи на землі, він віддався трохи незвичній для небесних духів праці, заглибившись у студіювання теологій, космогоній, систем світу, теорій матерії, і найновіших творів про перетворювання і втрату енергії. Пізнаючи, казав він, природу, він повсякчасно мусив бачити й розуміти, що вона цілком спростовує науку пана, кому він служив. Цей розбещений вихвалюванням володар, кого він так довго обожнював, тепер видався йому неуком, дурним і жорстоким тираном. І Аркадій зрікся його, звів хулу на нього і запалав бажанням побити його. Його планом стало знову підбити анголів на повстання. Він хотів війни і був певний перемоги.

— Але перш за все треба встановити сили ворога і наші,— додав він наприкінці, після чого запитав, чи багато на землі ворогів Ядабаофа і чи вони дужі.

Теофіль звів на брата здивовані очі. Він наче не зрозумів сказаних до нього слів.

— Любий компатріоте,— відповів він нарешті,— я явився на твій поклик, бо йшов він од старого

товариша. Але я не тямлю, чого ти од мене хочеш, і я боюся, що не зможу тобі нічим пособити. Я не втручаюсь у політику і не творю з себе реформатора. Я не такий, як ти — дух бунту, вільнодумець, чи революціонер. В глибу душі я переховую вірність свому небесному творцеві. Я й досі обожаю пана, кому більше не служу, і плачу за днями, коли, вкрившись крильми, вкупі з іншими дітьми світу, я творив огненне коло округ його величного престолу. Тільки кохання, нечестиве кохання розлучило мене з богом. Я покинув небо, щоб піти за дочкою землі. Вона була прекрасна і співала в кафепантанах.

Вони встали. Аркадій проводив Теофіля, що жив по другому боці міста, на розі бульвара Рошешуар і вулиці Стенкерка. Йдучи безлюдними вулицями, коханець співачки розповідав свому братові про своє кохання і життєві клопоти.

Його падіння трапилося несподівано перед двома роками. Він належав до восьмого хору третього чину і йому доручено було носити милості вірним, що їх у Франції лишилося ще чимало, особливо серед старших офіцерів армії і флоти.

— Одної літньої ночі, — оповідав він, — коли я злітав з неба роздавати втіхи, витревалості й тихі смерті ріжним побожним особам у кварталі Зорі, очі мої, хоч і звиклі до безсмертного сяйва, засліпилися огненними квітками, що ними всіяно було Елізейські поля. Великі канделябри, що позначали під деревами ввійстя до кафе та ресторанів, надавали листю блиску коштовних смарагдів. Довгі низки

блискучих перлів оточували місця для публіки під розкритим небом, де позбивалося безліч чоловіків і жінок перед веселим оркестром, чії згуки невиразно долітали до моїх ушей. Ніч була тепла і крила мої починали втомлятися. Я спустився в одну з цих загорожей і сів, непомітний, проміж слухачів. В цю хвилину на сцені з'явилася жінка в дуже короткій одежі з блискучим гаптованням. Сяйво рамп і грим на її обличчі дозволяли помічати тільки її погляд і посмішку. Тіло її було гнучке і викликало жагу. Вона співала й танцювала... Аркадіє, я завжди любив музику й танці, але ж краса голоса і лукаві рухи цього створіння вплинули на мене просто несподіваним способом: я блід, червонів, очі мені застеляло туманом, язик сох в устах, я не міг поворухнутись.

І Теофіль оповів, зітхаючи, як, опанований бажанням цієї жінки, він не вернувся вже на небо, а прибрав вигляд людини і зажив земним життям у згоді з написаним: «В той час сини бога побачили, що дочки людей прекрасні».

Упавши і втративши свою непорочність перед лицем бога, Теофіль, проте, зберігав ще простоту духа. Одягшись у вкрадене з рундука у єврея старожечника лахміття, він пішов шукати ту, кого так палко покохав. Вона звалася Бушоттою і жила в невеличкому помешканні на Монмартрі. Він припав їй до ніг і сказав їй, що вона прекрасна, що співає вона чарівниче, що він покохав її до безумства, що він зрікся через неї родини й батьківщини, що він музика і що тепер йому нічого їсти. Зворушена

такою молодістю й запалом, такими злиднями й коханням, вона нагодувала його, одягла й покохала.

Згодом, після довгих і тяжких заходів, він знайшов собі лекції сольфеджіо і, заробивши трохи грошей, приніс їх своїй подрузі, нічого не лишивши для себе. З того часу вона перестала любити його. Вона згордувала таким малим заробітком і виказала йому свою байдужість, нуду й огиду. Вона допікала йому докорами, глузуванням і образами; проте, вона тримала його біля себе, вступаючи в ганебні звязки з іншими, звикаючи до хатніх сварок та ведучи, по-при все те, тяжке, серйозне й суворе зовнішнє животіння артистки й жінки. Теофіль кохав її як і першої ночі, і тяжко мучився.

— Вона виснажується,— казав він своєму небесному братові,— і через це вдача її псується. Але я певний, що вона мене любить. І я надіюся, що скоро я зможу дати їй кращі умови життя.

І він почав докладно оповідати про оперету, що над нею він зараз працював, сподіваючись виставити її на сцені одного з паризьких театрів. Лібрето для неї дав йому один молодий поет. Це була історія Аліни, королеви Голькондської, за легендою XVIII віку.

— Я сію там мелодії не шкодуючи,— казав Теофіль,— і музику пишу з серця. Мое серце — невичерпна криниця мелодій. На нещастя, тепер люблять солідне аранжування і важке письмо. Мені закидають, що я надто пливкий, надто прозорий, не досить оздоблюю свій стиль і не позичаю в гармонії потрібного числа потужних ефектів та

могутніх контрастів. Гармонія, та гармонія!.. Розуміється, вона має свої гарні прикмети, але ж вона нічим не промовляє до серця. Тільки мелодія нас перетворює і зворушує, тягне на уста усмішку, а на очі сльози.

Тут він і сам крізь сльози осміхнувся. Потім натхненно заговорив далі:

— Я джерело мелодії. Але оркестрація—от біда! В раю, ти ж знаєш це, Аркадіє, ми мали з інструментів тільки арфу, гуслі та орган.

Аркадій слухав його неухважно. Він думав про плани, що сповняли його душу і надимали йому груди.

— Скажи мені краще, чи маєш ти звязки з анголами повстанцями? — спитав він свого компаньйона.— Що до мене, то я знаю лишень одного, князя Істара; від нього я одержав кілька листів і він запропонував мені куток своєї мансарди, поки я знайду собі власне помешкання в цьому місті, де, певне, за це доводиться платити дуже дорого.

Про анголів повстанців Теофіль не знав майже нічого. Коли він зустрічав якогось бунтівника, свого колишнього товариша, він охоче стискував йому руку, переховуючи вірність дружбі. Кілька раз він бачив і князя Істара. Але він уникав цих недобрих анголів, що вражали його жорстокістю своєї думки, а своїми розмовами наганяли на нього сон.

— Ти не хвалиш мене!—спалахнув Аркадій.

— Друже, я й не хвалю й не гуджу тебе. Я просто не розумію ідей, що тобою керують. І я не думаю також, щоб артистові добре було встрявати в політику. З нього досить і його мистецтва.

Він любив свою музику і мав надію колись і вславитись, тільки театральні звичаї здавалися йому надто гидкими. Щоб виставити свою п'єсу, він не добачав іншого способу, як узяти одного, двох, а може й трьох співробітників, що нічим не пособивши йому, підпишуться під нею вкупі з ним і поділять проміж себе з неї вигоди. Скоро, чого доброго, і Бушотта не матиме ангажементів. Коли вона являється до директора якоїсь трупи, він здебільшого одразу ж запитує її, яку участь має вона взяти в підприємстві. На думку Теофіля, це дуже сумні звичаї.

РОЗДІЛ XIII

де красуня - арханголиця Зіта викладає свої гордовиті плани і де читач зможе побачити в стінній шахві поїдені червою крила Мірара

Так розмовляючи, обидва анголи дійшли до бульвара Рошешуар. Забачивши на дорозі жовті плями світла, що пливло крізь туман з пивної, Теофіль раптом згадав архангола Ітуріеля, що під виглядом дуже вродливої й бідної жінки жив у поганенькому номері на Бютт і що-вечора приходив до цієї пивної читати газету. Музика часто зустрічав його тут. Він звався Зітою. Теофіль ніколи не цікавився думками цього архангола. Але всі уважали його за руську нігілістку, і Теофіль був певний, що вона так само атеїстка й революціонерка, як і Аркадій. Він чув за неї чудернацькі поголоски: розказувано, що вона була андрогіною, а як активне й пасивне з'єдналися в ній у непорушній рівновазі, то вона була досконалим еством, що в самому собі знаходило повне й постійне задоволення, — нещасливим у свому щасливому незнанню бажань.

— Але, — додав Теофіль, — я не дуже цьому вірю. Я вважаю її за жінку, за жінку так само підвладну коханню, як і все, що лишень дихає у всесвіті.

До того ж її вже раз і спіймано було, як вона подавала знаки кохання одному здоровилу селянському парубкові.

І він запропонував своєму компанйонові обізнати його з нею.

Анголи знайшли її одну за читанням. Коли вони наближались до неї, вона звела на них великі очі, де в рідкому золоті блимали вогники. Її брови творили сувору складку, властиву лобові Аполона Пітійського, чудової форми ніс ішов рівно, а міцно стулені губи надавали всьому обличчю гордовитого вигляду. Її руде з огневим одлиском волосся ховалося під чорний капелюх з доволі обсмиканим опудалом хижого птаха. Темна одежа була без жадної форми. Зіта спиралася підборіддям на маленьку, незвичку до догляду руку.

Аркадій, що вже й раніше чував про цього могутнього архангола, виказав йому високу повагу і повне довір'я, оповівши йому одразу ж про порив свого духу до пізнання й свободи, про свою працю в бібліотеці д'Еспарв'є, про читання філософів, студювання природи і міркування над екзегетикою, про свій гнів і призирство, коли він уздрів брехню деміурга, про свою добровільну втечу проміж люде і про проект підбурити анголів до нового повстання на небі. Готовий на все проти жорстокого пана, кого невгасимо ненавидів, він висловив свою глибоку радість зустрінути в Ітурієлі духа, здатного його радити й підтримувати в цій великій справі.

— Ви ще, здається, не дуже старий у революційній роботі,— відповіла йому посміхаючись Зіта.

Проте вона визнала його щирість та заявлену ним тверду рішучість і привітала його інтелектуальну сміливість.

— Цього нашому народові як раз і бракує,— зауважила вона.— Він не тямить думати.

І одразу ж додала:

— Та над чим, власне, міг би загострюватися розум у країні, де клімат такий гарний і життя таке безтурботне? Навіть тут, де розум людський підштовхує потреба, і тут розсудлива істота трапляється надзвичайно рідко.

— Як там ні єсть,— закинув ангол-охоронець Моріса,— а люде створили науку. Надзвичайно цікаво було б поширити її й на небі. Коли анголи здобудуть знання фізики, хемії, коли пізнання природи матерії покаже їм в одному атомі цілий всесвіт, а з величезного скупчення мільярд сонць один лишень атом, коли вони побачать себе загубленими проміж цих двох безмежностей, коли вони зважать і обміряють зорі, з'аналізують їхній склад і вивахують їхні орбіти, вони упевняться, що ці велетні або підлягають силам, що їх жаден дух не може встановити, або ж, — що кожний з них має свого місцевого демона, свого власного бога опікуна; і вони зрозуміють, що боги Альдебарана, Бетельгейзе, Сіріуса — дужчі за Ялдабаофа. Коли, після цього, оглянувши уважним оком малесенівкий світ, що до нього їх увесь час прикуто, та заглибившись у ґрунта земної кори, вони спостережуть повільність розвитку флори й фауни та тяжке народження людини, що в печерях та селищах,

побудованих нею серед озер на палях, не мала собі ніякого бога крім самої себе, коли вони довідаються, що, сполучені всесвітнім родинним зв'язком з рослинами, тварями й людьми, вони, перше ніж стати кінець-кінцем найкращими дітьми сонця, мусили послідовно перейти всі форми органічного життя, од найпростіших і найнедоладніших почавши,—вони пересвідчаться, що Ялдабаоф, темний демон загубленого в просторах малесенького світу, просто дурить їх, заявляючи, ніби покликав їх своїм голосом з небуття; що він бреше, зовучи себе безмежним, вічним і всемогутнім, що він не лише не творив світів, а навіть не знає ні їхнього числа, ні законів; вони спостережуть, що він нічим не різниться й від кожного з них самих, зневажать його і, захитавши його тиранію, скинуть його в геену, куди він загнав тих, хто був за нього кращий.

— Це правда,— сказала Зіта, затаючись димом цигарки.— Але науки, що на них ви покладаєте такі надії в справі визволення неба, не зруйнували релігійного почуття навіть на землі. В країнах, де зародилися й викладаються ці фізика, хемія, астрономія, геологія, що їх ви вважаєте здатними визволити світ, християнство затримало свою владу майже в повнім обсязі. А раз позитивні знання мають такий малий вплив на вірування людей, то нема чого сподіватися, що на думки анголів вони вплинуть чомусь дужче. Нема нічого менш певного, як наслідки пропаганди наукою.

Аркадій обурился.

— Як?! — скрикнув він. — Невже ж ви заперечите, що наука вже завдала смертельних ударів церкві? Церква гадає про це инакше, ніж ви. Ви кажете, що наука безсила проти неї, а церква боїться науки і всяким чином з нею бореться. Вона наказує нищити виклади науки від діялогів Галлея, аж до невеличких підручників Оляра. І робить вона це не без підстави. Колись давно, згуртувавши біля себе все, що тільки було величного в людській думці, церква порядкувала їй тілами так само як душами, і огнем та залізом змушувала до єдності її покори. За наших же днів од її влади лишилась одна тінь, і всі кращі голови одвернулися од неї. От до якого становища довела церкву наука!

— Може й так, — погодилася вродлива арханголиця. — Але ж як довго все це робилося! Скільки болючих невдач, скільки зусиль і жертв лягло на цій путі!

Зіта не одкидала наукової пропаганди цілковито, але вона не сподівалась од неї швидких і певних наслідків. На її думку, на черзі стояла не освіта анголів, а їхнє визволення. Вона була певна, що добре вплинути на окремих одиниць можна тільки тоді, коли пробудиш їхні пристрасті закликом до оборони їхніх інтересів.

— Найголовніше, що треба робити, це переконувати анголів, що вони вкриються славою, скинувши тирана, і стануть щасливі, здобувши свободу. Сюди я й докладаю всіх своїх сил. Звичайно, робота це дуже важка, бо царство небесне — то мілітарне самодержавство, без жадних виявлень громадської

гадки, але по-при все це я не втрачаю надії створити там ідейні течії. Я не хочу себе вихвалювати, але твердо заявляю, що ніхто так добре не знає класового поділу ангольського суспільства, як я.

Кинувши недокурок, Зіта на хвилинку замислилась, а потім під стукотню більярдних кульок, брязчання склянок, короткі вигуки грачів та однотонні відповіді гарсонів на поклики клієнтів, арханголиця ось як поділила суцільний народ безмертвих духів:

— На панства, сили і влади, що утворюють з себе дрібну буржуазію неба,— рахувати не слід. Мені не доводиться розкривати вам егоїзм, підлість і боягузство середньої класи — ви це й самі добре знаєте. Що ж до великих урядовців, міністрів і генералів — престолів, херувимів та серафимів — то ви їх теж знаєте: вони перешкоджати не стануть. Як що ми будемо дужі, то вони будуть за нами, бо ж, хоч самодержців і важко скидати, але ледве тільки вони падають — усі їхні сили звертаються проти них. Велику користь дасть робота в армії: яка б вірна вона не була, — на дотепну анархічну пропаганду вона піде завжди. Але найдужчу й найпильнішу увагу ми мусимо звернути на анголів вашої, Аркадіє, категорії — на анголів-охоронців, що живуть на землі в так великому числі. Вони стоять на найнижчому щаблі ангольської ієрархії, здебільшого незадоволені своєю долею і до певної міри відчувають вплив ідей віку.

Вона вже нав'язала зносини з анголами-охоронцями Монмартра, Кліньянкура і Фій-дю-Кальвера.

І вона вже уклала план широкої організації небесних духів на землі з метою завоювати небо.

— Щоб виконати це завдання, я оселилася у Франції. Це я зробила не тому, що мала дурну думку користуватись у республіці з ширшої свободи, ніж у монархії. Навпаки, я знала, що нема на світі країни, де б особисту свободу поважали менше, ніж у Франції. Але тутешній народ не цікавиться релігією, отже тут мені жити найспокійніше.

Вона запросила Аркадія докласти їй своїх зусиль до її роботи, і розлучилися вони лишень біля дверей до пивної, коли залізна штора з грюкотом спустилася за ними.

— Перш за все вам треба обізнатися з садівником Нектарієм,— сказала йому Зіта на останок.— Я вас колись поведу до нього.

Теофіл, що солодко спав протягом усієї їхньої розмови, став прохати свого друга зайти до нього на одну цигарку. Він живе зовсім близько звідси, на розі невеличкої вулиці Стенкерка, зразу ж за бульваром.

Аркадій побачить Бушотту; вона йому сподобається.

Вони зійшли на шостий поверх. Бушотти ще не було. На піяніно лежала розкрита коробка сардин. Червоні панчохи валялися по стільцях.

— Кімнатка невелика, але приємна,— сказав Теофіл і, визирнувши через вікно в світлу, повну вогніть темряву, додав:

— Видно Святе Серце.

— Я дуже, дуже радий тебе бачити,— кілька раз повторив він, кладучи Аркадієві на плече свою руку.

Потім, завівши свого колишнього товариша небесної слави до кухні, він поставив свічку, витяг з кишені ключа, одімкнув одну стінну шахву і, одсмикнувши занавіску, показав за нею пару великих білих крил.

— Бачиш, я їх сховав,— сказав він.— Лишаючись часом на самоті, я оглядаю їх і мені приємно.

І він стер хусточкою з почервонілих очей слези.

Після кількох секунд зворушливої мовчанки, наблизивши свічку до пер, що подекуди облазили, він сумно зауважив:

— Черви їдять.

— Посип перцем,— порадив Аркадій.

— Сипав,— зітхнувши відповів ангол-музика.— Сипав перцем, камфорою, сіллю. Але ніщо не пособляє.

РОЗДІЛ XIV

що показує нам керуба, працівника на щастя людей, і закінчується незвичним способом — чудом флейти

Першу ніч після свого втілення Аркадій переспав у ангола Істара на злиденнім горищі одного з домів вузької й темної вулиці Мазарін, що затаїлася в тіні старого Французького Інституту, Чекаючи на нього, Істар одсунув до стіни побиті реторти, полопані казанки, різне череп'я та хлам од горна, словом, — усі свої меблі, кинув на поміст одягу, щоб там витягтись, а гостеві залишив ліжко на ременяках із сінником.

Небесні духи одріжняються одне від одного не лишень чином, що до нього належать, а й впливом своєї вдачі на свій зовнішній вигляд. Всі вони прекрасні з лиця, але кожне на свій лад: не всі мають м'які заокруглені риси обличчя і веселі ямки на дитячих щічках, де грають одлиски перлів і сяйво рожевого ранку. Не всі вкривають себе вічним юнацтвом, тою двохзмисловою красою, що її грецьке мистецтво вклало за часів занепаду в свої найкращі мармури, що її зм'якшені та завішані одягою образи стільки раз боязко давало й християнське письмо. Є серед них і такі, у кого

підборіддя вкрите густим волоссям, а руки й ноги ховають у собі такі могутні м'язи, що вам здається ніби під шкірою звиваються змії. Одні бувають зовсім без крил, інші їх мають пару, четверо чи шість: де-котрі складаються тільки з крил; чимало анголів не останнього чину мають вигляд дивовищ, от як у байках кентаври; є анголи в формі живих колісниць, а то й просто огненного колеса. Член найвищого небесного чину, Істар, належає до хору херувимів чи керубів, що мають над собою одних лишень серафимів. Як і всі дуhi цього порядку, він ще недавно мав на небі тіло крилатого бика з бородатою й рогатою людською головою та з атрибутами плодovitости не череві. Більший і могутніший за будь-яке земне створіння, він, стоячи з розкритими крильми, вкривав своєю тінню шісдесят арханголів. От таким був Істар на своїй батьківщині, сяючи там силою та ніжністю. Серце його не знало страху, душа була доброзичлива. Ще недавно він любив свого пана і совісно йому служив, вірячи в його добрість. Але, весь час оберігаючи його трон, він безперервно метикував про тяжку кару анголам повстанцям та про зачаття Єви. Думка його була глибока й повільна.

Але коли, після низки віків, він переконався, що Ялдабаоф разом зі світом породив і зло та смерть, він покинув його шанувати і йому служити. Любов перекинулася в ненависть, обожнювання—в призирство. Керуб вигукнув богові в лице всю свою до нього огиду і втік на землю.

Прибравшись у людську, зменшену до росту синів Адамових форму, він зберіг кілька характерних для своєї старої природи прикмет. Його великі виуплені очі, плесковатий ніс та товсті губи, вкриті чорними вусами й бородою, що кучерями спадала на груди, нагадували ще керубів з дому Ягве, досить добре представлених нам биками з Ніневії. На землі, як і на небі, він носив ім'я Істар і, хоч був цілком позбавлений чванькуватости та звільнений од усяких соціальних забобонів, все ж, з огляду на непереможну потребу скрізь і завжди бути щирим і правдивим, виявив своє високе походженням становище в небесній ієрархії, переклавши на земну мову титул керуба та наказавши звати себе князем Істаром. Втікши до людей, він захопився палким до них співчуттям. Вичікуючи часу визволення небес, він негайно ж узявся рятувати будучність людства та прискорювати руїну сучасного недоброго світу, щоб з його попелу в згуках ліри збудувати світлий край радощей і любови. Служачи за хеміка в одного купця, що торгував штучним гноем, він жив на невеличкий заробіток, співробітничав у вільнодумних газетах і був засуджений на кілька місяців до тюрми за антимилітаризм.

Істар зустрів свого брата Аркадія сердечно, привітав його за розрив з партією злочинства і оповів йому про спад цілої півсотні дітей неба, що тепер заклали поблизу Валь-де-Грас колонію з надзвичайно бадворим настроєм.

— На Париж анголи наче дощем сиплються, — казав він сміючись. — Що-дня на голову нам падає

якийсь поважний урядовець зі святого палацу, і незабаром надхмарний султан за візирів і за варту матиме хіба лишень собачий зад.

Заколисаний цими щасливими звістками, Аркадій заснув повний радості й надії.

Прокинувся він пізнім ранком і побачив князя Істара за горном, ретортами й пляшками. Князь Істар працював на щастя людства.

Аркадій бачив князя Істара за ділом ніжності й любови що-ранку. Керуб чи сидячи та сперши голову на руки нишком проказував собі якісь хемічні формули, чи враз випростувався в усю свою височінь як темний стовп хмари і, висунувшись із головою, руками й грудьми в узесеньке віконце, виставляв свій казанок на дах, боячись трусу, що повсякчас йому загрожував. Зворушуваний могутнім співчуттям до нещасних цього світу, чутливий може бути, до гомону, що викликало там його ім'я, та й сам захоплений своїми справжніми чеснотами, він гаряче віддався праці на людство і, одіклавши завдання, що поставив собі падаючи на землю, майже не міркував уже над справою визволення анголів. Аркадій, що навпаки—тільки й мріяв про переможний поворот до завойованого неба, докоряв керубові за неухважність до своєї батьківщини. На це князь Істар, весело регочучи, поясняв, що люде йому ані трохи не гірші за анголів.

— Як що я силкуюсь підняти на повстання Францію й Європу, — казав він своєму небесному братові, — то це тому, що на урочистий день соціальної

революції вже світає. Надзвичайно приємно засівати цей глибоко з'ораний ґрунт. Французи, що од феодалізму перейшли до монархії, а від монархії до фінансової олігархії, легко перейдуть і од фінансової олігархії до анархії.

— Яка помилка,—заперечував Аркадій,—вірити в раптову й велику зміну соціального ладу в Європі! Старе суспільство своєю могутністю й силами ще молоде. Його засоби самооборони велетенські. Пролетаріят же—павпаки—ще лишень зарисовує собі тільки оборончу організацію і в боротьбі виказує одне слабосилля й нерішучість. На нашій же небесній батьківщині становище цілком протилежне: під зовнішнім виглядом повної непорушності, все наскрізь прогнило: штовхни плечем і вся ця будівля, не турбована протягом мільярдів віків, полетить шкереберть. Стара адміністрація, стара армія, старі фінанси—все це шашель сточила дужче, ніж руське чи перське самодержавство.

І ніжний Аркадій благав керуба поспішати на поміч скорше своїм нещаснішим серед пухових хмар, в звуках цитр та за келихами райських вин братам, ніж скорченим над скупкою землею людям: люде принаймні пізнають правду, анголи ж раюють у кривді. І він умовляв Істара визволити князя світу та його погромлених товаришів і повернути їм їхню стару честь та шанобу.

І Істар погоджувався. Він обіцяв повернути всю силу своїх слів і розкішні формули своїх вибухових речей на користь небесної революції. Він обіцяв.

— Завтра,—казав він.

А на ранок він знову брався за антимилітаристичну пропаганду в Іссі-ле-Муліно. Як титан Прометей, Істар палко любив людей.

Підлягаючи всім властивим Адамовій расі потребам, Аркадій не мав, однак, засобів їх задовольняти. Керуб поставив його на роботу в одній друкарні на вулиці Вожірар, де він добре знав одного підмайстра. Завдяки своїм небесним здібностям Аркадій хутко навчився хапати літери і через кілька днів став уже добрим складачем.

Простоявши цілий день у галасливій складальні з верстаткою в руці, хутко тягаючи з каси дрібненькі олив'яні значки відповідно до почепленого перед очима оригіналу, він потім мив собі руки під помпою і обідав у ресторанчику, розіклавши перед собою на мармуровому столі газету.

Переставши бути незримим, він не міг уже зайти до бібліотеки д'Еспарв'є і не напоював з цього невичерпно багатого джерела своєї палкої жаги до пізнання. Вечорами він ходив до бібліотеки святої Женев'єви на знаменитій горі студентської молоді; але там давали йому книжки звичайні, забруднені й пописані веселими нотатками читачів, зі значним числом видраних сторінок.

Жіноцтво турбувало його. Пригадувався йому м'який блиск колін мадам Дезобель на зібганому ліжкові. І хоч був він дуже вродливий, але його не любили, бо був бідний і ходив у робітничій одежі. Він учащав до Зіти і потроху розважався в її товаристві по неділям, гуляючи вкупі з нею порошливими дорогами повз кріпосні рови, повні густої

зеленої трави. Вони проходили повз шинки, городи й тонелі, вияснюючи й обмірковуючи собі найвеличніші плани, що їх ще ніхто не підносив на цій землі. І инколи їхнім грізним для неба словам підспівували голоси коней з лісу, приведених до передмість на ярмарок.

Зіта часто говорила :

— Істар порядний революціонер, але він дитина. Він вірить у добрість істот і речей. Він наміряється розвалити старий світ і надіється, що лад і гармонію життя створить добровільна анархія. А ви, Аркадіє, вірите в науку; ви гадаєте, що люде й анголи здатні зрозумівати, коли, навпаки, вони можуть тільки відчувати. Знайте, що звертаючись до їхнього розуму, ви не матимете ніякого толку: треба говорити тільки до їхніх інтересів і їхніх пристрастей.

Аркадій, Істар, Зіта й ще три чи чотирі анголи-змовці инколи сходилися в невеличкому помешканні Теофіля Беле, і Бушотта зготовляла їм чай. Не знаючи, що це анголи-бунтівники, вона ненавиділа їх з інстинкту, а одночасно й боялась, будвши християнкою, хоч і дуже недоладного виховання. Подобався їй один лишень князь Істар: він був доброзичливий і вельможність свою виявляв цілком природно. Він продавлював диван, розвалював крісла і для занотовування своїх уваг одривав куточки книжних сторінок, ховаючи їх потім до кишень, завжди набитих брошурами й пляшками. Музика з журбою помічав, що й його рукопис оперети *Аліна, королева Голькондсвка*, теж цілковито обсмикано.

Князь мав також звичку доручати Теофілеві Беле на переховування різного роду механічне знаряддя й хемічні речі — бите залізо, шріт, порох та якісь рідини, що від них нестерпуче смерділо. Теофіль Беле обережно ховав це в шахву з крильми і цей склад повсякчасно чимало турбував його.

Аркадієві було дуже тяжко терпіти призирство старих товаришів, що зберегли вірність божій службі. Коли вони зустрічалися з ним у своїх святих подорожах, вони висловлювали йому люту зневажність, або ж ще прикріше за неї співчуття.

Він одвідував указуваних йому князем Істаром анголів і вони вітали його майже завжди дуже радо. Але ледве він починав говорити їм про завоювання неба, вони не могли затаїти од нього своєї досади й незадоволення. Аркадій зауважував, що вони не хотіли порушувати своє життєве становище, справи й звички. Нещирість їхніх заяв і вузькість їхнього світогляду, суперництво й заздрощі, що панували між ними, позбавляли його всякої надії прилучити їх до спільної справи. Доба-чаючи, як заслання ослаблює характери і псує думки, він почував, що мужність його занепадає.

Одного вечора, коли він поскаржився на свою втому Зіті, вролива арханголиця сказала йому:

— Ходім до Нектарія: він знає способи лікувати журбу і втому.

І вона повела його в гай Монморансі, де спинилася на порозі невеличкого білого будинка, що межував зі спорожнілим од осені городом, звідки блискало лише шкло оранжерей та великі порепані гарбузи.

Нектарій одчинив гостям двері і, вгамувавши гавкотню великого пса, садового вартівника, провів їх до просторої низенької кімнати, де як раз топилася грубка. На прибитій до побіленої вапною стіни ялиновій полиці поруч з цибулею та хлібом лежала цілком справна флейта. На круглому ореховому столі стояла кам'яна тютюнниця з люлькою, пляшка вина і шклянки. Садівник подав гостям солом'яні крісла, а сам сів біля столу на ослончику.

Це був кременезний дід з густим сивим волоссям на голові, опуклим лобом, плесковатим носом, рожевим обличчям та хвостатою бородою. Його великий дог витягся біля ніг хазяїна, поклав на свої лапи чорну коротку морду і закрив очі. Садівник налив гостям вина. Коли вони випили його та трохи побалакали, Зіта звернулася до Нектарія:

— Я прошу вас заграти нам на флейту. Це розважить друга, що я вам привела.

Дід охоче згодився. Він приставив до губ просту, ніби власної роботи, пальмову дудку і почав гру кількома дивними фразами. Потім він розвинув розкішну мелодію, де дзвеніли трелі, як блискають діаманти й перли на мережеві. Керована артистичними пучками та оживлена творчим духом, селянська дудка співала як срібна флейта. Вона не давала надто гострих тонів і тембр увесь час був рівний і чистий. Здавалося, що чуєш одночасно і солов'я і муз і всю природу і кожну людську душу. А дід викладав, упорядковував і розвивав свої думки в музичній промові, повній краси і зваги. Він говорив про любов, про страх, про пусті сварки,

про переможний сміх, про спокійну ясність думки та про стрілки розуму, що своїми золотими вістрями продірчують лютих звірів Неуцтва й Ненависти. Він говорив також про Радість і Горе, що схиляють над землею свої споріднені голови, та про Бажання, що творить світи.

Цілу ніч співала флейта Нектарія. Ранішня зоря зійшла над поблідлим обрієм. Зіта, охопивши коліна руками і Аркадій, спершись лобом на руку та з розкритими губами, обидва слухали не ворухнувшись. Жайворонок, прокинувшись на сусідніх пісках і притягнутий новими звуками, швидко знісся в повітря, протримався там кілька хвилинок, а потім стрілкою впав у сад музики. Горобці з усієї околиці, покинувши свої щілини в старих мурах, посідали рядочками на лутці вікна, звідки линули згуки, що подобались їм дужче, ніж зерна ячменю й вівса. Сойка, вперше за своє життя покинувши гай, грала в саду на голій вишні своїм сафіровим крилом. Біля канавки, весь мокрий од масної води, розсівся на задніх лапах великий чорний пацюк, здивовано піднявши передні з повислими пазурями. Руда садова миша примостилась біля нбого. Злізши з горища, великий кіт, що зберіг од своїх диких предків сіру масть, кільчатий хвіст, потужний клуб, звагу й гордощі, штовхнув мордою непричинені двері, німими кроками наблизився до флейтисти і, поважно розсівшись, підвів до згуків свої подрані в нічних баталіях вуха. За ним явилась біла кішка з сусідньої крамнички, нюхнула напоене згуками повітря, а потім, скругливши спину та закривши

сині очі, зачарована, почала слухати. Миші, набігши спід помосту, оточували їх цілою юрбою і, не боячись ні зуба, ні пазуря, сиділи нерухомо, стомлено притискуючи рожеві лапки до грудей. Павуки, покидавши своє павутиння, збилися й собі в зачаровану купку на стелі. Сіра ящірка підлізла до порога і залякла там, ніби заворожена, а в повітці видно було кажана, що, висячи на пазурях головою вниз, тепер, напіврозбуджений од зимового сну, хитався в такт чарівної флейти.

РОЗДІЛ XV

де ми побачимо Моріса, що жалкує за втраченим анголом навіть в обіймах коханки, і почуємо абата Патуйля, що одкидає всяку думку про нове повстання анголів, як помилку й суєту

Минуло два тижні після з'явлення ангола в кімнатці для втіх кохання. Цього разу Жільберта вперше прийшла на побачення раніше Моріса. Моріс журився, Жільберті було нудно. Природа повернулась до них боком сумної одноманітності. Обмінюючись невеселими поглядами, вони часто позирали в куток між вікном і зеркальною шахвою, де недавнечко з'явилася була бліда постать Аркадія і де тепер видно було лишень блакитну матерію по стіні.

Не згадуючи імені (не було потреби), мадам Дезобель запитала :

— Ти його не бачив ?

Моріс сумно й повільно похитав головою.

— Ти наче жалкуєш за ним, — провадила далі мадам Дезобель. — А він же, нігде правди діти, він же страшенно налякав тебе, і прикро вразив нетактовністю.

— Це так, він був нетактовний, — погодився Моріс без жадного незадоволення.

Сидячи посеред ліжка, напів гола, з підборіддям на колінах та охопивши руками ноги, Жільберта дивилася на свого коханця з гострим зацікавленням.

— Невже ж, Морісе, бачити мене одну от так, це тобі нічого не говорить?.. Невже тобі треба ангола для натхнення? Як на твій вік, то це ж нещастя!

Моріс, ніби не почувши цього, поважно запитав:

— Жільберто, чи відчуваєш ти біля себе присутність свого ангола-охоронця?

— Я? Аж ніяк. Я ніколи не думала про свого... До того ж, я вірю. Хто без віри, той як худоба, це перше. А друге, — без віри не будеш чесною: це річ неможлива.

— Авже ж це так, — сказав Моріс, блукаючи очима по бузкових смужечках піжами, на цей раз без квіточок. — Коли ангол-охоронець у людини є, вона за нього й не згадує. Коли ж його нема, відчуваєш повну самотність.

— Значить, ти жалкуєш за ним...

— Як тобі сказати...

— Так, так, ти жалкуєш за ним... Ну, знаєш, любий мій, втрата такого ангола, це шкода невелика. О, він мало чого вартий, цей твій Аркадій. В той саме знаменитий день, поки ти ходив купувати йому одягу, він надзвичайно довго колу-пався з гудзиками у мене на спині, і я добре пам'ятаю, що його рука мене... Та я вже не докажу тобі цього.

Моріс запалив сигаретку і замислився. Вони заговорили про шостиденні перегони колещатників

на змінному велодромі, про салон авіації в Брюсельському автомобільному гурткові; та все це їх не розважило. Тоді вони, як до найлегшої розваги, звернулися до кохання, і їм пощастило заглибитися в нього до потрібної міри, але в ту як раз хвилю, коли од неї вимагалося найбільше участі в обопільності почування, Жільберта, несподівано здригнувшись, скрикнула:

— Боже ж мій! Де ти, Морісе, взяв безглузду думку сказати мені, що мій ангол-охоронець бачить мене. Ти не можеш собі й уявити, як це мене гнітить.

Моріс з досади досить круто закликав коханку до порядку. Жільберта ж заявила, що вона має принципи, що боронять її дурити чоловіка в присутності анголів.

Бажання знову побачити Аркадія цілковито опанувало Моріса. Він гірко докоряв собі, що розлучаючися з ним, втратив його слід. Тепер і вдень і вночі він вигадував спосіб його віднайти.

На всякий випадок у маленькому листуванні великої газети він умістив оповістку: «Моріс Аркадієві. Верніться». Але дні минали, а Аркадій не вертався.

Одного ранку, о сьомій годині, Моріс пішов до Сен-Сюльпіс послухати службу абата Патуйя, а після неї, коли піп виходив з ризниці, Моріс спинив його і попросив у нього кількох хвилин на розмову. Вони спустилися вкупі по сходах церкви і пішли, гуляючи, під ясним небом до фонтану

Чотирьох Єпископів. І хоч Морісові було ніяково і дуже важко в правдоподібній формі признаватися про таку надзвичайну пригоду, він, проте, зумів доладу розповісти, як його ангол-охоронець, явившись йому, повідомив його про свою прикру постанову розлучитися з ним та взятися за підбурювання небесних духів до нового бунту. І молодий д'Еспарв'є зажадав од шановного церковника засобів віднайти свого небесного опікуна, чиеї відсутности він уже не міг більше терпіти, та повернути його назад до християнської віри. На це абат Патуйль тоном співчутливої журби відповів своїй любій дитині, що все це їй приснилося, що вона полічила за дійсність хоробливу галюцинацію і що думати, ніби добрі анголи можуть забунтувати — не дозволено.

— Люде гадають, — додав він, — що вести безладне й розбещене життя можна безкарно. Це помилка. Зловживання втіхами псує нерви і порушує здатність до думання. Диявол опановує грішникові чуття, щоб дістатися аж у його душу. Своім відомим лукавством він одурив вас, Морісе.

Моріс заперечив. Він зовсім не був жертвою галюцинації, він не спав і свого ангола-охоронця бачив власними очима і чув власними ушима. Він настоював:

— Пане абате, одна дама, що була тоді біля мене — називати її не потрібно — так само бачила його і чула. Навіть більше, вона відчула пучки ангола, що... що заблудили під... Словом, вона їх відчула... Вірте слову, пане абате, зі мною не

траплялося нічого більш правдивого, більше реального, більш певного, ніж це з'явлення. Ангол був білявий, молодий і дуже вродливий. Його біла шкіра світилася в темряві, ніби вкрита молочним сяйвом. Говорив він ніжним, чистим голосом.

Абат жваво перебив:

— Це одно, дитино моя, могло б вам довести, що ви бачили сон. Всі демонологи однодушно свідчать, що злі анголи голос мають хрипкий; він скрипить у них, наче іржавий замок; і навіть тоді, коли їм щастить надати своєму обличчю якусь довідність краси, вони безсилі підробити чистий голос добрих духів. Цей факт, стверджений безліччю свідоцтв, є фактом незбитим.

— Але ж, пане абате, я його бачив; він сів, голісінквий, у крісло на пару чорних дамських панчох. Хіба вам мало цього?

Ця заява не захитала певности абата Патуйля аніяк:

— Кажу вам, дитино моя, ще раз, що ці шкідливі ілюзії, цей сон глибоко збентеженої душі треба однести на рахунок прикрого ослаблення вашої совісти. Мені здається, я пригадую випадкову пригоду, що зрушила в цей бік ваш хисткий дух. Цієї зими, в кепському настрої, ви прийшли з м-г Сар'етом та своїм дядьком Гаєтаном до цієї церкви в каплицю Анголів, що тоді як-раз реставрувалася. Як я тоді казав, малярів не можна надто добре навчити вказівок християнської науки та примусити як слід поважати святе письмо і його шановних пояснителів. Ежен Делякруа не став

зв'язувати свій огненний геній традицією. Він малював тільки зі своєї голови й лишив у цій каплиці, вживаючи відомого слова, картини з сірчаним духом, — могутні й страшні образи, що замість сповнювати душі лагідністю й спокоем, опановують їх тривожним жахом. Там анголи показують своє як раз роздратоване лице: воно люте й похмуре. Можна подумати, що то Люцифер з товаришами обмірковують свій бунт. І от, дитино моя, ці образи, вплинувши на ваш ослаблений і попсований ріжним надуживанням дух, внесли в нього розрух, що тепер остаточно там запанував.

Але Моріс палко заперечив:

— О, ні, пане абате, ні, ні! Не думайте, що малювання Ежена Делякруа могло мене збентежити. Я на нього майже й не дивився. Таке мистецтво мені ані трохи не цікаве.

— Тоді, любя моя дитино, вірте мені: в оповіданні, що ви мені що-йно виклали, нема й слова правди й дісности. Ваш ангол-охоронець вам і не думав являтися.

— Але ж, пане абате, — розпочав знову Моріс, цілковито довіряючи посвідкам своїх почувань, — я бачив, як він зав'язував одній дамі черевички, а потім натягав на себе штани самовбивці!..

І, стукаючи ногою об асфальт, Моріс закликав у свідки правдивости своїх слів небо, землю, всю природу, вежі Сен-Сюльпіс, мури великої семінарії, фонтан Чотирьох Єпископів, будівельку для потреб, кіоски візників та мотори й автобуси, дерева, перехожих, собак, горобців, квітникарку та її квітки.

Абат поквапився закінчити розмову:

— Все це помилка, самообдурювання й омана, дитино моя. Ви християнин, так і думайте ж, як личить християнинові. Християнин не дасть себе опанувати лукавій довидності. Віра боронить його від спокус з боку чудесного, а забобони він лише вільнодумцям. Нема такого безгудзя, що йому вони не могли б повірити. Християнин же має зброю, що розвіває диявольську оману — знак хреста. Заспокойтесь, Морісе, ви не втрачали вашого ангола-охоронця. Він увесь час піклується про вас. І вам належиться пильнувати, щоб його завдання не стало йому тяжким чи прикрим. Прощавайте, Морісе. Ах, це, мабуть, година зміниться, щось нестерпуче щіколотки ниють.

І абат Патуйль подався від Моріса з требником під пахвою, трохи кульгаючи, та з тою поважністю, що вказує в будучності на єпископа.

Цього ж таки дня, спершись на парапет сходів у Бютт, Аркадій і Зіта дивилися на дими й тумани, що нависли над велетенським містом.

— Чи може собі розум уявити, скільки горя й болів ховає в собі велике місто? — сказав Аркадій. — Я гадаю, що коли б хоч одна людина змогла собі це представити, то перед таким видінням вона упала б ніби пририта блискавкою.

— А проте, — відповіла Зіта, — все, що тільки дихає в цій геєні, любить життя. Це якась велика таємниця!

— Нещасним у свому сучасному животінню, їм страшно припинити своє буття; в самознищенню

вони не шукають заспокоєння; вони не передбачають там навіть відпочинку. В їхньому божевіллі їм страшно й саме небуття, бо вони заселили й його страховинними привидами. Погляньте на ці фронтони, дзвіниці, собори й шпилі, що пронизують тумани, несучи на собі блискучий хрест?.. Люди обожнюють деміурга, що дав їм життя гірше смерті і смерть гірше життя.

Зіта замовкла, замислилась, а потім кінець-кінцем сказала:

— Треба мені признатися вам, Аркадіє. Не бажання правдивішої справедливості чи мудрішого закону скинуло Ітурієля на землю. Ні, спокійне перебування на небі стало мені нестерпучим через жагу шаноби до себе, інтригантську вдачу та любов до багатства; от через що запалала я бажанням пристати до неспокійного роду людського. Я й прийшла сюди і, використовуючи незнання майже всім анголам спосіб міняти по своїй волі вік і пол свого тіла, я зазнала надзвичайно різноманітної і дивної долі. Сто раз я займала блискуче місце серед панів свого часу — королів золота і князів народу. Я не розкрию вам, Аркадіє, славнозвісних імен, що я носила; але знайте, що наукою, мистецтвом, владою, багатством і красою я панувала скрізь, серед усіх народів світу. Та нарешті, перед кількома лишень роками, під час подорожу по Франції вельможною чужоземкою, одного разу, гуляючи в гаю Монморансі, почувши флейту, що розповіла мені про мучеників неба. Її чистий і скорботний голос розкрив мені душу. Я ще ніколи

не чула нічого так прекрасного. З мокрими од сліз очима та повними ридань грудьми пішла я на голос флейти і незабаром на галявці уздріла подібного до фавна дідка, що грав на сільську дудку. Я припала йому до ніг, поцілувала йому руки та божні губи і втекла...

— З того часу, відчувши мализну людських величностей, втомлена галасливою мізерією людських справ, соромлячись своєї велетенської, але марної праці та поставивши собі вищу для свого шанобства мету, я звела очі до своєї небесної батьківщини і запряглася вернутися туди визволителькою. Я кинула свої титули, ім'я, багатство, друзів і хмару улесників та, ставши невідомою нікому Зітою, в злиднях і самотності почала працювати на визволення небес.

— Отже і я чув флейту Нектарія, — сказав Аркадій. — Але хто він, цей старенький садівник, що цій простій дерев'яній дудці дає такий зворушливий і прекрасний голос?

— Ви незабаром про це довідаєтесь, — відповіла Зіта.

РОЗДІЛ XVI

почередно виводить на сцену ясновиду Міру, Зефіріну та фатального Амедєя і на страшному прикладі т-г Сар'єта висвітає думку Евріпіда, що Юпітер, коли кого хоче покарати, тих позбавляє розуму

Розчарований безсилям релігійної науки поважного церковника та обдурений надією знайти свого ангола шляхом віри, Моріс надумав звернутися до окультних наук і вирішив піти порадитися з ясновидою. Звичайно, він звернувся б до мадам Теб; але він уже мав нагоду запитуватись у неї в справі своїх мук кохання і вона відповіла йому так мудро, що він одразу ж кинув визнавати її за ворожку. І він пішов до модної сомнамбули — мадам Міри.

Він чув кілька оповідань про надзвичайну видючість цієї ясновиди. Мадам Мірі треба було, однак, принести предмет, що його носив на собі, чи торкався відсутній, на кого треба було повернути її проникливі очі. Придумуючи, яких предметів торкався ангол у день свого нещасливого втілення, Моріс пригадав, що він у своїй райській голизні сів був у кріслі на чорні панчохи мадам Дезобель, а потім допомагав цій дамі одягатися. Моріс

попрохав Жільберту дати йому один з потрібних ясновиді талісманів, але вона не змогла відшукати ні одного з них, як що за такий талісман не рахувати було її саму. Бо ж ангол виявив повну безсоромність і таку спритність, що не завжди можна було запобігти його заходам. Чувши це признание, що, однак, не було йому ніякою новиною, Моріс розлютився на свого ангола, налаяв його іменами всіх найпоганіших тварей і запрягся сунути його чоботом у зад, ледве тільки трапиться нагода дістати зухвальця ногою. Але хутко його лютість звернулася проти мадам Дезобель. Він закинув їй, що вона сама викликала ангола на його зухвальства, — з чим тепер криється, — і з пересердя вшанував її усіма зоологічними символами соромітництва й розбещености. Його любов до Аркадія запалала в його серці ще тепліше й чистіше ніж будь-коли, і покинутий бідолаха, простягаючи руки та згинаючи коліна, зі слізьми й риданням благав свого ангола повернутись.

В одну зі своїх безсонних ночей Моріс додумався що талісманом можуть служити книжки, листані анголом перед його приходом між люде. Отже він, не одкладаючи, пішов до бібліотеки і привітав з добрим ранком м-г Сар'ета, що каталогізував собі під романським поглядом Александра д'Еспарв'е. М-г Сар'ет, смертельно блідий, посміхався. Тепер, коли незрима рука не розкидала вже відданих на його догляд книжок, коли все в бібліотеці знайшло собі лад і спокій, м-г Сар'ет завернув собі своє щастя, але сили його танули

з дня на день; од нього лишилася одна легенька хоч і втішена тінь.

І в щасті повному з минулого нещастя умирають

— Чи пригадуєте ви, м-г Сар'ет, той час, — почав Моріс, — коли ваш книжковий хлам кожної ночі перекидався, переплутувався, ростягався, приходив у повне безладдя і частково опинювався навіть у рівчачку на Палятинській вулиці? Добрий це був час! Покажіть мені, м-г Сар'ет, ті книжки, що їх турбовано було найчастіше.

Ці слова викликали у м-г Сар'ета якесь похмуре одубіння, і Морісові аж тричі довелося повторити своє бажання, щоб старий бібліотекар його зрозумів. Аж тоді м-г Сар'ет вказав на надзвичайно старий Єрусалимський Талмуд, що в невлотливих руках бував дуже часто. Апокрифічна євангелія III віку на двадцяти аркушах папірусу також кілька раз кидала своє місце; читано було і листування Гассенді.

— Але, — додав м-г Сар'ет, — чим саме найбільше цікавився таємничий одвідувач, так це маленьким *Лукрецієм* у сап'яновій справі з гербами Філіпа Вандома, Великого Пріора Франції, та з власноручними нотатками Вольтера, що, як відомо, досить охоче вчашав за молодих літ до Церкви. Страшний читач, що завдав мені стільки лиха, майже не розлучався з цим *Лукрецієм* та, мабуть, і спати лягав із ним під подушкою. Він мав добрий смак, бо це ж не книжка, а справжній діамант. На велике горе, цей надолобень зробив у ній на

137 сторінці велику пляму з атраменту, що її мабуть, не подужає вивести все мистецтво наших хеміків.

І м-г Сар'ет глибоко зітхнув. Йому довелося гірко нарікати на свою балакучість, бо молодий д'Еспарв'е одразу ж зажадав, щоб саме цю книжку йому негайно ж було дано. Даремно ретельний доглядач посилався на те, що книжку віддано до палятурника на поладнання, чому зараз і неможливо її видати. Моріс зауважив, що в цю сітку він не спіймається, рішуче вліз до залі філософів і глобів, всів до крісла і заявив:

— Я чекаю.

М-г Сар'ет запропонував узяти якесь інше видання латинського поета. Є, мовляв, примірники з далеко повнішим текстом і більш придатні, отже, до вчення. Він пропонував *Лукреція Барбу*, *Лукреція Кустелье*, а то й котрийсь із французьких перекладів. Їх є чимало: барона Кутюр,—трохи, може, старуватий, Лягранжа,—зі збірки Нізара й Панкука, і дві дуже гарних версії, віршом і прозою, слід пера м-г Понжервіля, члена французької академії.

— Мені непотрібні переклади, — погордливо скрикнув Моріс. — Давайте мені *Лукреція* пріора Вандома.

М-г Сар'ет через силу наблизився до шахви, де було замкнено цей скарб. Ключи дзвеніли в його тремтучій руці; він наблизив її до замка, але одразу ж одсмикнув назад і запропонував Морісові *Лукреція* популярного, зі збірки Гарнбе.

— Він дуже гарний, — додав він ніжно посміхаючись. Але з тої мовчанки, що нею йому було

відповіджено, він зрозумів, що противитися їй далі — річ безнадійна. Він повільно витяг книжку з полиці і тремтючи поклав її перед правнуком Александра д'Еспарв'е, пересвідчившись попереду, що на повсті столу не було й жадної порошинки.

Моріс почав її листати і, діставшись 137-ої сторінки, придивився до плями, що була з фіолетового атраменту завбільшки з горошину.

— Осб вона, — сказав м-г Сар'ет, не випускаючи свого *Лукреція* з очей. — Це слід, залишений на цій книжці тими незримими страховищами...

— Як, м-г Сар'ет, — скрикнув Моріс, — хіба їх було кілька?

— Не знаю. Не знаю також, чи маю я право вивести цю пляму; адже пляма Поля Люї Кур'е на рукописі Фльоранса являється певним, сказати б, літературним документом.

Ледве дідок вимовив ці слова, як на дверях заверещав дзвоник і в сусідній залі розлягся гомін тупотні й крику. Сар'ет побіг на голос і наскочив на співжительку дядька Гінардона, Зефіріну; вона, з настовбурченим як гадюче кодро волоссям, розпаленим обличчям, бурхливо неспокійними грудьми та з животом, що нагадував підхоплений страшенною бурею пуховик, аж захобдилася з горя й лютости. І через ридання, стогін і зітхання та ще тисячу згуків, що їх можна чути на землі тільки від зворушених створінь та руйнованих речей, вона проголосила:

— Він утік, утекло мое одоробло! З нею! І вивіз із собою все рухоме майно з нашої халупи,

покинувши мене лишень з франком та сімдесятьма сантимами за душею...

І вона почала безладно оповідати, як Мішель Гінардон покинув її, щоб зійтися з Октавією, дочкою рознощиці хліба. Вона слала на його голову купу прокльонів і лайок.

— Людина, що я утримувала своїми грошима протягом більше ніж п'ятидесяти літ! Бо ж і гроші і добрі знайомства і все инше — мала я. Я витягла його зі злиднів і ось, дивіться, як він мені за це подякував. Він на все здатний, ваш приятель! Він ледар! Його треба одягати як дитину! П'яничка!.. Тварь ганебна! Ви не знаєте його ще, м-г Сар'ет... Це шахрай. Він підробляє Джіотто, так, Джіотто, Фра Анджеліко; підробляє обома руками, щоб продавати їх по крамницях за справжніх; підробляє й Фрагонара і Бодуена... Він роспутник і невіра, а це ж найгірше, м-г Сар'ет, бо не боячись бога...

І довго ще Зефіріна роспливалася в клятьбі, а коли вже нарешті ледве дихала, м-г Сар'ет почав її заспокоювати, вертати їй надію. Гінардон повернеться: п'ятидесяти літ згоди й єднання люде не забувають...

Ці співчутливі слова зняли нову бурю лютости і Зефіріна заприсяглася, що вона ніколи не забуде образи їй оце завданої, і не прийме більше це опудало до себе назад. Коли воно прийде на колінах прохати собі у неї вибачення, вона не поворухнеться, хоч би воно й закацюбло біля її ніг.

— Хіба ж ви не розумієте, м-г Сар'ет, що я зневажаю його, що я ненавижу його, що я гидую з нього?

Вона шідесят раз висловила це горде почуття і шідесят раз заприсяглася, що не хоче більше приймати Гінардона, що не може більше його й бачити, навіть намальованого.

М-г Сар'ет не сперечався проти цієї рішучости, після стількох заяв уважаючи її незламною. Він не згудив Зефіріни і навіть похвалив її. Роскриваючи перед покинутою жінкою чистіші горизонти, він змалював їй крижкість людських почувань, захопив її до зречення та насамкінець порадив їй побожно скоритися перед божою волею.

— Бо ж і справді, ваше подружжя, — сказав він їй, — так мало варте прихильности...

Далі він уже не міг говорити. Зефіріна притіммом плигнула на нього і люто почала трясти за комір.

— Він мало вартий прихильности? — скрикнула вона аж заходячись, — мало вартий прихильности? Мішель? Ах, добродію, та чи ж знайдете ви когось іншого, хто був би лагіднішим, жвавішим, розумнішим, хто був би так само як він завжди молодим, завжди... Мало вартий прихильности! Одразу видно, що ви анічогісінько не розумієте в коханню, старий йолопе!

Використовуючи скрутне становище м-г Сар'ета молодий д'Еспарв'е сховав маленького *Лукреція* в кишеню і, бадоро ступаючи повз струшваного Зефіріною бібліотекаря, зник у двері, привітно помахавши йому на прощання рукою.

Здобувши талісман, він побіг на майдан Терн до мадам Міри, що прийняла його в червоній з золотом віталні, де не видно було ні сови, ні жаби,

ні якогось іншого причадалля з арсеналу старовинної магії. Мадам Міра, в убранні слив'яного коліру та з припудреним волоссям, мала досить гарний вигляд, хоч уже й почала старіти. Вона розмовляла по-мистецькому і вихвалялась, що всі потрібні таємниці розкриває лишень з допомогою науки, філософії та релігії. Вона облапала сап'янову оправу та з закритими очима через непомітну щілинку вік зиркнула на латинську назву й герби, нічого в них не розуміючи. Звикши до приношуваних їй обручок, хусточок, листів та волосся, вона не могла добрати толку, якій особі могла б належати ця чудна книжка. І своє справжнє здивовання вона дотепно вклала в здивовання удане.

— Дивно, — прошепотіла вона, — дивно!.. Щось не добачаю як слід... Ні, бачу якусь жінку.

Промовляючи це магічне слово, вона потай кинула оком на свого одвідувача, щоб пересвідчитися, яке це справить вражіння, та й спостерегла на його обличчі несподіване розчарування. Розуміючи, що ступила на непевний шлях, вона одразу ж повернула на інший.

— Але вона чомусь зникає... Дивно... дивно... Повстає якась невиразна, непевна істота...

І переконавшись, що цього разу її слова слухач просто аж п'є, вона почала розводитись про непевність особи і про туман, що її оточує.

Тепер під очима мадам Міри видіння потроху стало виразнішати. Вона йшла слідом за ним крок за кроком:

— Великий бульвар... майдан зі статуєю... Безлюдна вулиця, сходи. Він ось де, у блакитній кімнаті... це молода людина з блідим обличчям і заклопотаним поглядом. Він наче жалкує за чимсь. Він би тепер чогось не робив, як би не зробив був цього раніше...

Але зусилля на розгадування було надто велике. Втома спинила ясновиду в її дальших таємничих дослідах. З останніх сил вона спромоглася тільки поважно порадити одвідувачеві, щоб він лишався в тісному єднанні з богом, коли хоче віднайти втрачене і мати успіх у своїх заходах.

Виходячи, Моріс залишив на каміні люідор. Він був зворушений, збентежений, і твердо переконаний, що мадам Міра справді орудує надприродною силою, хоч — на превеликий жаль — і не в повній потрібній мірі.

Внизу сходів він пригадав, що на столику піфії забув *Лукреція*. Гадаючи, що старий маніяк помре без цього хламу, він вернувся й забрав його. І справді, вертаючись до батьківського дому, він у дверях побачив перед собою нещасну тінь. Це був т-г Сар'ет; жалібним, як жовтневий вітер, голосом, він зажадав свого *Лукреція*. Моріс недбайливо витяг його з кишені свого пальта, кажучи:

— Не бідкайтесь, т-г Сар'ет. Ось він, ваш скарб!

Бібліотекар, притиснувши до серця повернуте добро, ніжно поклав його на білу повсть столу і став вигадувати найпевнішу схованку для цього золота, переглядаючи в голові безліч проектів ретельної дбайливості. Але хто може похвалитися про

себе, що він справді мудрець? Завбачливість людей коротка, а обережність раз-у-раз заводить. Ударів долі не одхилити, і ніхто не зміг би уникнути того, що вже йому судилося. Нема такої постанови, таких заходів, що могли б перемогти долю. На наше нещастя ця сліпа сила, керуючи світами й атомами, на мінливості умов нашого життя будує лад всесвіту! Наші нещастя важать їй для гармонії світів. Як раз цей день був днем палятурника, кого зміна сезонів приводила до бібліотеки двічі на рік — в знак Овна і Терезів. Цього дня з самого ранку м-г Сар'ет наготовляв йому роботу. Він клав на стіл як недавнечко надбані, варті оправ книжки, так і ті зі старих, чиї оправи вимагали ремонту; всіх їх він старанно перераховував у докладному спискові. Як раз о п'ятій годині до бібліотеки д'Еспарв'е являвся підручний Леже-Масбе, палятурника на вулиці Абатства, старий Амедей. М-г Сар'ет двічі перевіряв книжки, після чого Амедей складав їх на рядничку, зав'язував навхрест усі чотири роги її і скидав пакунок на плече. Після цього він вітав бібліотекаря словами:

— Добраніч, компаніє! — і спускався по сходах.

І цього разу все відбулося як звичайно. Тільки Амедей, побачивши *Лукреція* на столі та нічого не думаючи, совнув і його до інших книжок, а м-г Сар'ет цього й не зауважив. Увечері бібліотекар залишив залю Філософів і Глобів, цілком забувши про книжку, чия відсутність вдень завдала йому такого жорстокого занепокоєння. Можливо, що суворі судді добачать тут його вину, вину його

так природної вдачі. Але чи не краще ж визнати, що вирішила доля, і що причиною цього дрібничкового факту, чиї наслідки мусили стати дико страшними в очах людей, було як раз те, що зветься випадком, а насправжки є непохитним ладом природи? М-г Сар'ет пішов до молочної *Чотирьох Енісконів*, пообідав і прочитав газету *Хрест*. Він був цілком спокійний і навіть веселий. На ранок же, ледве вступивши до залі Глобів і Філософів, він згадав за *Лукреція* і, не побачивши книжки на столі, став її скрізь шукати і ніде не знайшов. Щоб книжку міг не навмисне занести Амедей, це йому на думку не спало. Його мозок підказав йому лишень ідею про поворот незримого одвідувача, і вона прибила його наче громом.

Зачувши в сінцях якийсь гармидер, нещасний доглядач одкрив двері і побачив маленького Леона в кепі з галунами, що з криками «Хай живе Франція» кидав на уявлених собі ворогів ганчірки, віники й паркетний віск Іполіта. Свої войовничі забавки хлопчина найохочіше влаштовував саме в цих сінцях, звідки инколи налітав і на бібліотеку. М-г Сар'ет раптом надумав, що *Лукреція* ухопив він, та зразу ж і заявив це хлопчикові погрозливым голосом. Дитина одріклася і Сарветові довелося звернутися до обіцянок.

— Леоне, як що ти принесеш мені маленьку червону книжечку, я дам тобі шоколаду.

Хлопчак замислився, а увечері, коли м-г Сар'ет спускався зі сходів, перестрів його зі словами:

— Осв книжка!

І простягаючи йому пошарпаний альбом малюнків — *Історію дурника*, — зажадав заробленого шоколаду.

Через кілька днів після цього Моріс одержав з пошти проспект приватної агентури розсліду, керованої одним колишнім урядовцем префектури. В проспекті обіцявано було хуткість і додержання таємниці. По вказаній адресі Моріс знайшов похмуру й заклопотану людину, що зажадала від нього авансу і пообіцяла знайти потрібну йому особу.

Незабаром цей колишній урядовець префектури сповістив Моріса, що дуже збиточний розслід уже розпочався і що знов потрібен чималенький аванс. Моріс авансу не дав, а шукати вирішив сам. Не без підстав здогадуючись, що ангол, не мавши грошей, мусить пропадати проміж бідноти та таких самих революціонерів утікачів різних національностей, як і сам, — Моріс почав учашати до умебльованих кімнат у Сент-Уані, Шапеллі, Монмарті та італійському кварталі, до ночліжних домів, де сплять покотом, до шиночків, де готують одні лишень хляки та дають скойку за три су, до льохів на ринку і до дядька Мумії.

Моріс одвідував ресторани, де їдять нігілісти й анархісти; він зустрічав там жінок, одягнених чоловіками і чоловіків — жінками; похмурих і суворих юнаків та блакитнооких хлопчаків, що сміялись як діти. Він додивлявся, розпитував, був визнаний за шпика, зазнав од однієї дуже вродливої жінки ножа в бік, а на другий день знову ж провадив свої розшукування по шиночках, умебльованих кімнатах,

веселих домах, серед грачів, старців, по корчмах, що обліплюють укріплення, серед старожечників і босячні.

Зауважаючи, що він схуд, має стомлений вигляд і майже весь час мовчить, мати його турбувалася:

— Треба б його оженити,— говорила вона.— Шкода, що за мадемуазель Верделбер не кращий посаг.

Абат Патуйль так само не крився зі своїм занепокоєнням.

— Ця дитина, — казав він, — переходить моральну кризу.

— А я гадаю, — зауважав Рене д'Еспарв'є, — що його опанувала якась кепська жінка. Треба знайти йому якусь роботу, що захопила б його і улещувала б його самолюбство. Я міг би посадити його секретарем до комітету про догляд за сільськими церквами, або ж консультантом професійної спілки оливників - католиків.

РОЗДІЛ XVII

звідки довідуємось про те, як зажерливий на золото, ніби Мамона, Софар покинув свою небесну батьківщину за-ради Франції, благословенної землі Ощадности й Кредиту; тут же ще раз здibuємо доказ, що хто лишень щось посідає, той страши́ться всякої зміни

Тим часом Аркадій вів непомітне трудівниче життя. Він працював в одній з друкарень на вулиці Сен-Бенуа і жив у мансарді на вулиці Муфтар. Коли його товариші вчинили страйк, він покинув робітню і присвятив себе пропаганді. Йому пощастило, і за кілька днів він приєднав до партії повстання більш п'ятидесяти тисяч анголів - охоронців, що, як казала Зіта, були незадоволені умовами свого життя і перейняті ідеями віку. Але він не мав грошей, отже й свободи, і не міг уживати свого часу на вчення синів неба так, як би хотів. Так само й князь Істар через брак грошей виготовляв менше і гірших, ніж би треба було, бомб. Звичайно, маленьких кишенькових гранат він виготовляв чимало. Він набив уже ними до верху помешкання Теофіля і що-дня розгублював їх за собою на диванах по кафе. А елегантна, середньої міри, зручна бомба, що могла б зруйнувати кілька великих будинків, коштувала від двадцяти до двадцяти

п'яти тисяч франків. І князь Істар мав лишень дві такого сорту бомби. Однаково зацікавлені придбанням капіталу, Аркадій і Істар пішли вкупі вимагати фондів у славнозвісного фінансиста Макса Еверденжена, що, як усяке зна, керує найбільшою установою кредиту у Франції і в цілому світі. Та не всяке зна, що Макс Еверденжен не походить од жінки, що він є одним з упалих анголів. А тим часом це правда. На небі він звався Софаром і доглядав скарбу Ялдабаофа, дуже ласого до золота й коштовних камінчиків. Вправляючись у своїх обов'язках, Софар занедужав на любов до багатства, а її неможливо було задовольнити в суспільстві, що не знало ні біржі, ні банку. Серце його палало огненною любов'ю до бога євреїв, кому він заховував вірність довгу низку віків. Але, придивившись з небесної височини на початку XX віку християнської ери до Франції, він побачив, що під назвою республіки ця країна являє собою плутократію і що під виглядом демократичного урядування в ній без догляду й контролю самодержавно орудує великий капітал. З того часу перебування на небі стало Софарові чистою мукою. Він почав зітхати за Францією, як за обітованою землею, і врешті, одного дня, навантаживши на себе найцінніше каміння, скільки тільки міг нести, спустився на землю та й осів у Парижі. Тут заздрий ангол і розпочав свої справи. Після втілення на його обличчю не лишилося нічого небесного; виявляючи чистий тип семіта, воно вкрилося властивими обличчям банкірів зморшками й стяглинами,

що їх можна спостерегти вже на важниках золота в Кентена Матсіса. Почав він з дрібниць і мав у справах безсоромне щастя. Оженився він не з гарною жінкою і вони обидвое могли познавати себе в своїх дітях, як у дзеркалі. Отель барона Макса Еверденжена на високостях Трокадеро пишається розкошами з обдирання цілої християнської Європи.

Барон прийняв Аркадія і князя Істара в своєму робочому кабінеті, що був одною з найпростіших кімнат отелю. А тим часом стелю цього кабінету було оздоблено фрескою Тьєполо, здертою в одному з палаців Венеції, а меблями були бюро регента Філіпа Орлеанського, шахви, вітрини, картини і статуї.

Аркадій, повівши очима по стінах, запитав:

— Як це так сталося, брате мій Софаре, що ви, мавши ще серце ізраїльське, так кепсько слухаетесь заповідей свого бога, що наказав вам: «Ви не повинні мати різьблених образів»; адже, я бачу тут Аполона роботи Гудона, Гебу Лемуена і кілька бюстів Каф'єрі. Ви, сине Божий, як Соломон у старих літах, ви мостите в своїй господі ідолів чужоземних народів: бо хто ж, як не ідоли, ця Венера Буше, цей Юпітер Рубенса, або ж ці німфи, що пензлемі Фрагонара завдячують солодоші, що ніби порічковою конфітурою наче течуть по їхніх веселих задах. А в одній цій вітрині, Софаре, ви держите патерицю св. Люї, шіссот перлин з розсипаного намиста Марії-Антуанети, імператорську мантию Карла П'ятого, різьблену Гіберті для

папи Мартіна V Колонни тіяру, Бонапартівську шаблю... Далі я вже й не знаю, що там у вас е...

— То дурниці! — озвався Макс Еверденжен.

— Любий бароне, — зауважив князь Істар. — Ви маєте навіть обручку, що Шарлемань надів був на пучку феї, і що її люде рахують утраченою... Але перейдім краще до справи. Мені й мому приятелеві потрібні гроші.

— Я думаю, — відповів Макс Еверденжен. — Гроші потрібні всякому, хоч кожному на своє. А вам вони для чого?

Князь Істар відповів коротко:

— Щоб зробити у Франції революцію.

— Революцію? — здивувався барон. — У Франції? Ну, знаєте, на це грошей я вам не дам: будьте певні.

Аркадій не сховав думки, що він сподівався на більшу щедрість і на шляхетнішу допомогу.

— Наш план, — казав він, — широкий. Він охоплює і небо і землю. Спочатку ми зробимо соціяльну революцію у Франції, в Європі і на всій планеті; після цього ми перекинемося війною в небо і встановимо й там мирну демократію. Але для того, щоб повоювати небесні фортеці, завалити Гору Господню, щоб піти штурмом на небесний Єрусалим, — потрібна велетенська армія, безліч зброї, особливі гармати і нечуваної ще сили електрофори. Ми не маємо засобів для переведення цього плану негайно ж. А революція в Європі вимагає коштів менших. От ми й наміряємося розпочати з Франції.

— Ви забожеволіли, — скрикнув барон Еверденжен. — Ви божевільні дурні. Слухайте-но: Франція не потребує вже ніяких реформ. Тут усе вже цілком досконале, викінчене й незміниме. Чуєте? — Незміниме!

І щоб надати більше сили своїй заяві, барон Еверденжен тричі стукнув кулаком по бюру Регента.

— Наші точки погляду ріжняться, — лагідно озвався Аркадій. — Я, як і князь Істар, ми гадаємо, що навпаки, — в цій країні треба змінити геть чисто все. Але чого ми будемо базикати? Занадто пізно вже. Ми прийшли говорити з вами, о брате мій Софаре, іменем п'ятисот тисяч небесних духів, готових розпочати всесвітню революцію хоч завтра.

На це барон Еверденжен обізвав гостей безмозкими пройдисвітами, вигукнув, що не дасть їм жадного су, і не стане до такої міри злочинцем і йолопом, щоб руйнувати найкращу в світі річ, ту річ, що робить землю кращою за небо — фінансовий капітал.

Він був поетом і пророком: серце його затремтіло святим ентузіазмом, коли він малював бунтівникам французьку Ощадність, чеснотливу, непорочну й чисту Ощадність, подібну до Диви з псалмів, і те, як вона в селянській спідниці йде з розлогих ланів, несучи своєму любому, могутньому й пишному молодому — Кредитові — скарб свого кохання. І він показав їм, як багатий дарами свого подружжя Кредит сипле на всі народи світу могутні струмені золота, що тисячами непомітних

струмочків з поважним прибутком вертаються до краю, звідки випливали спершу.

— Через Ощадність і Кредит Франція стала новим Єрусалимом, що сяє на всі народи Європи; королі землі приходять цілувати їй її рожеві ноги. А ви хочете все це зруйнувати. Святотатці й нечестивці ви, от ви хто!

Так говорив ангол фінансист. Незрима арфа акомпанувала його голосові, очі били блискавицями.

Тим часом Аркадій, недбайливо спершиць на бюро Регента, розіклав перед очима барона плани земного, підземного й надземного Парижа. На них червоними хрещиками позначено було пункти, де одночасно мусили вибухнути бомби, заложені в лъохи й катакомби, розсіяні по шляхах, скинуті з флотилії аеропланів. Всі фінансові установи, в тім числі й банк Еверденжена з усіма його філіями, було позначено червоними хрещиками.

Фінансист звів плечима.

— Годі! Хто ви такі? Ви нещасні волоцюги, на кого полює поліція всього світу. У вас нема й су за душею. Як же ви зможете виготовити стільки бомб?

Замість відповіді князь Істар витяг з кишені невеличку мідну циліндру і гречно підніс її баронові Еверденженові.

— Бачите цю дрібничку? — звернувся він. — Досить упустити її на поміст, щоб в одну мить цей великий отель з усіма його мешканцями повернути в купу димного попелу і зробити пожежу, що од неї згине весь квартал Трокадеро. Таких штук

я маю вже десять тисяч і виробляю їх що-дня більше трьох десятків.

Фінансист попрохав керуба сховати бомбу до кишені назад і миротворчим голосом заявив:

— Ось послухайтесь мене, друзі мої. Ідіть, будь ласка, робіть собі революцію на небі хоч сьогодні, а цю країну залишіть так, як вона була. Я підпишу вам чек. Ви зможете придбати всю потрібну вам для штурму небесного Єрусалима зброю.

І барон Еверденжен уже обмірковував у своїй голові розкішну справу з електрофорами та іншими військовими замовленнями.

РОЗДІЛ XVIII

де починається оповідання садівника, і перед читачем розгортається доля світу так широко й блискуче що до своїх поглядів викладена, як ВИКЛАД ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
Босює є вузький і нудний

Садівник повів Аркадія й Зіту в глиб свого саду, до альтанки, вкритої розкішною виноградною лозою.

— Аркадіє, — сказала вродлива арханголиця. — Сьогодні Нектарій, може бути, оповість тобі те, що ти так палко бажаєш знати. Попроси його.

Аркадій попросив і Нектарій, одіклавши свою люльку, почав:

— Я знав його: це був найпрекрасніший із Серафимів. Він сяяв розумом і відвагою. Його величне серце було повне всіх чеснот, що родяться з гордощey: свободолюбства, зважливості, вірності в нещастях, упертої надійливості. Ще перед початком часу жив він під північним небом із сіма магнетичними зорями в палаці з діамантів і золота, що весь час тремтів од шарудіння безлічи крил і щасливих співів. Сидячи на своїй горі, Ягве завищував Люциферові.

— Ви обидва знаєте, що анголи, як і люде, здатні почувати в собі і любов і зненависть.

Борючись инколи й за шляхетні пориви, вони найчастіше слухаються тільки свого інтересу і ко-ряться страхові. Як тепер, так і тоді, вони в більшості своїй виявляли нездатність до високої думки, а страх Господа був їхньою єдиною чесно-тою. Відчуваючи глибоке призирство до підлабузню-вання, Люцифер зневажав цю юрбу свійських духів, зіпсутих гулянками й ледарством. Ті ж, хто до зважливого духу еднали неспокійну душу, хто дихав палким коханням до свободи,— ті завжди зустрічали од нього дружбу, що її й вертали йому вже обож-нюванням. Вони юрбою тікали з Гори Господньої і несли Серафимові шанобу, що инший хотів мати лишень для самого себе.

— Я належав до чину Влад і ім'я мое — Аля-сіель — мало досить широку славу. Щоб задоволь-нити неситу жагу духу свого знати й розуміти, я став додивлятися до природи річей, до власти-востей каміння, повітря й води, став дошукуватися законів, що керують і грубою і тендітною матерією; і врешті, після довгих міркувань, я яскраво збагнув, що всесвіт побудовано зовсім не так, як приму-шував мене думати про це його ніби, то творець. Я збагнув, що все суще існує не з капризу Ягве, а само собою, що світ є сам собі автор, а дух — сам собі Бог. Після цього мені спротивилось самозванство Ягве і я зненавидів його за його боротьбу проти всього, що я вважав бажаним і гарним: свободи, допитливости і сумніву. Ці почуття наблизили мене до Серафима. Я зачару-вався ним і покохав його; я став жити в його

сйяві. Коли ж нарешті виявилось, що між ним і Тим треба вибрати, я пристав до партії Люцифера, взяв за честь служити тільки йому і запалав бажанням розділити з ним його долю.

— Коли війна стала неминучою, він підготував її невтомною дбайливістю і всіма засобами свого обачливого розуму. Перетворивши Престоли і Влади в Калібів і Ціклопів, він з гір, що оточували його царство, витяг залізо, більш йому любе ніж золото, і перекував його на зброю в Печерах Неба. Після цього в пустелях півночі він скликав міріади Духів, озброїв, навчив і випробував їх. Хоч ця робота й провадилася цілком секретно, проте в таких широких розмірах, що супротивник мусив хутко про неї довідатися. Та можна сказати, що він і завжди передбачав і боявся цього, бо з своєї господи зробив фортецю, а з анголів міліцію; себе ж одвіку звав Богом Сил. Він наготував свої блискавки. Більше половини дітей неба заховали йому вірність; він бачив коло себе юрбу слухняних душ і терплячих серць. Архангол Михайло, що ніколи не знав страху, став на чолі цього вірного війсьва.

— Люцифер, ледве тільки побачив, що армія його вже не росте і не войовничає далі, стрімголов рушив на ворога і, приобіцюючи своїм анголам багатство й славу, повів їх за собою на Гору, де на її шпилі міститься трон всесвіту. Три дні пекли ми своїм летом етерні простори і над нашими головами маяли чорні прапори повстання. Наприкінці повстала перед нами на східному небі рожева Гора Господня, і наш ватажок уже обміряв очима

її блискучі укріплення. Попід мурами залягли ворожі лави; в той час, як ми йшли вкриті бронзою й залізом, вони сяяли золотом і коштовним камінням. Їхні червоні й блакитні корогви лопотіли на вітрі і блискавки спалахували на вістрях їхніх списів. Скоро між двома арміями лишилася тільки узенька смуга рівної землі; перед нею здригнулися найсміливіші душі, зворушені думкою, що тут, у кривавому бої, мусить знайти собі речинець доля всесвіту.

— Анголи, як ви знаєте, безсмертні. Але коли бронза, залізо, діамантове вістря списа або ж огненна шабля розкраюють їм їхнє тендітне тіло, вони відчують біль значно гостріший, ніж можуть собі уявити люде; тіло анголів дуже складне, і коли тільки їм, бува, поруйнують якийсь істотний орган, вони падають непритомні, повільно розкладаються в первісну туманність і так плавають без чуття протягом довгих віків по холодних етерних пустелях. Коли ж їм знову вертається розум і форма, вони не можуть згадати свого минулого життя. Отже, цілком зрозуміло, що анголи бояться страждання, що й найсміливіших із них трівожить думка про втрату світу та любих спогадів. Коли б було инакше, ангольський рід не тямив би ні краси боротьби, ні слави саможертви: ті, хто бився на небі перед початком часу чи за, чи проти Бога Сил, мали б не бої, а лицемірство, і я не міг би сказати вам, діти, зі справжніми гордощами: «І я був там».

— Люцифер подав знак бою і розпочав його перший. Ми сунули на ворога, надіючись захопити святу фортецю з першого ж пориву. Але салдати

зяздрого Бога, менш запеклі, але не менш витревали за наших, стояли нерухомо. Архангол Михайло керував ними спокійно й мужньо, як це й личило знаменитому ватажкові. Три рази силкувалися ми прорвати їхні лави і три рази зустрічали вони наші залізні груди огненними вістрями своїх списів, здатних пробити найтвердіший панцер. Мільонами падали пишно прекрасні тіла. Нарешті, наше праве крило прорвало ворогам їхне ліве і ми побачили спини Початків, Влад, Сил, Панств і Престолів, що тікали, хутко мелючи п'ятами; в цей же час анголи третью о хору, втративши голову, літали над ними, посіваючи їх снігом пір'я всуміш з дощем крові. Через купи зброї та ламаних колісниць сунули ми їм наздогін і прискорили їхню проворну втечу... Тут враз до ушей наших долетіла буря криків, виття одчаю і галас переможців: праве крило ворога, арханголи-велетні Найвищого, наперли на наше ліве і прорвали його. Ми мусили залишити втікачів і бігти на підмогу нашим розсіяним частинам. Наш князь полетів туди і відновив там бій. Але ліве крило ворога, чиеї поразки ми не доконали, не почувуючи більше ні стріл ні списів у спину, очунало, вернулось і знову почало битися.

— Ніч спинала баталію без наслідків. Поки в сприятливій темряві поле відпочивало і в тихому повітрі тільки подеколи підлітали стогнання поранених, Люцифер ладнавсья до другого дня. Перед світом нас збудив ріг. Наше військко напало на ворогів у годину молитви, розсіяло їх і вчинило нещадну різню. Безліч анголів упало, решта сипнули

в ростіч; один лишень архангол Михайло з кількома товаришами, що мали по четверо огнених крил кожний, ще змагалися проти нашого бурхливого наступу. Вони відступали, що хвилини повертаючись до нас лицем. І Михайло ще й досі заховував на обличчю повний спокій. Сонце вже пробігло третину своєї пути, коли ми пішли штурмом на Гору Господню. Вона стрімка; піт котився нам з лобів; огненне світло сліпило нам очі. Наші крила не могли нести нас, обважнених залізними панцерами; але надія давала нам нові, дужчі крила. Прекрасний Серафим своєю блискучою рукою ввесь час вів нас чим раз вище. Цілий день сходили ми на гору гордощів, що над вечір вдяглася в блакить, рожевину й опал. Військо зірок, висипавши на небо, здавалося відсвітом нашого війська. Повна тиша панувала над нашими головами. Ми все йшли, п'яні од надії. Коли враз із чорного неба вихопилися блискавки. Заторохтів грім і з височини обхмарненої гори полинув небесний огонь. Наші шоломи й панцери потекли від огню; кидані незримою рукою стріли трошили нам щити. А Люцифер і в урагані огню зберігав свою гордовитість. Даремне грім бив його з подвійною силою: він стояв як скеля і викликав ворога на бій. Нарешті вдарила надзвичайно могутня блискавка; вона струснула всю гору і скинула нас із неї всуміш з величезними шматками сафіру й рубіну; і ми покотилися безсилі й непритомні, і котилися так протягом часу, що його ніхто не зміг би злічити.

— Я очунав серед прикрої темряви, і коли очі мої звикли до її густоти, я побачив навкруги себе своїх товаришів зброї; вони тисячами валялися на сірчаній землі, а крізь неї подекуди прохоплювалося синяве полум'я. Куди тільки сягало мое око, скрізь я бачив тільки вулкани, димні кратери і затроєні болота. Крижані гори та океани темряви оточували обрій. Бронзове небо нависло нам над головами. Місцевість була така страшна, що ми сиділи, спершись ліктями на коліна та підтримуючи голови в щоки кулаками, і гірко плакали.

— Але скоро, звівши очі, побачив я Серафима, що стояв переді мною, як вежа. На його первісну красу горе поклато свої хмарні й пишні шати.

— «Товариші! — сказав він нам. — Привітаймо себе і зрадіймо, бо ж ми визволилися з небесного рабства. Ми тут вільні, а краще воля в пеклі, ніж рабство на небі*). Нас не перемогли, бо воля до перемоги нам лишилася. Ми похитнули вже трон зазорого Бога; ми ж його й розвалимо. Вставайте, товариші, і вгору серця!»

— Одразу ж з його наказу ми наскладали гори на гори, а на вершечку поставили машини і почали шпурляти ними охоплені полум'ям скелі на божі оселі. Це надзвичайно здивувало небесне війсьво, і в місті слави розлягся стогін та знялися крики одчаю. Скоро ми сподівалися вже ввійти переможцями в нашу високу батвківщину, але

*) Better to reign in Hell, than serve in Heav'n. *Paradise Lost*, книжка 1, вірш 254.

Гора Господня знову оточилася вінцем блискавок і грім, упавши на нашу фортецю, спопелив і розпо-рошив її.

— Після цього нового нещастя Серафим кілька часу сидів мовчки, міркуючи, головою спершися на руки. Потім він повернув до нас своє почор-ніле з горя лице. Тепер він був уже Сатана, дуж-чий за Люцифера. Вірні анголи товпилися на-вкруги нього.

— «Друзі! — сказав він нам. — Коли ми досі не перемогли, то це значить, що ми не гідні і не здатні перемогти. Так знаймо ж, чого нам бракує. Опанувати природу, здобути владу над Всесвітом, стати Богом — можна тільки через знання. Нам треба здобути грім; до цього ми й мусимо негайно приступити. Але ж не сліпа звага (ніхто не вика-зав сьогодні стільки мужности, як ви), не сліпа звага дасть нам Божі громові стріли, а наука й міркування. Перебуваючи скинуті в цій німій місце-вості, візьмімо міркувати та дошукуватись при-хованої сути річей. Пригляньмося до природи; до-сліджуймо її з потужним запалом і непереможною волею; напружмо сили, щоб збагнути і безмежну велич її цілого і безмежну мализну її частинок. Дізнаймося, коли вона буває безплідна і коли ро-дюча; як вона творить тепло й холод, радість і горе, життя й смерть; як вона сполучує й розкладає свої елементи, як виробляє ніжне повітря, що ми їм дихаємо, скелі з діамантів і сафірів, звідки нас скинуто, божий огонь, що нас почорнив, та горду думку, що хвилює наш дух. Вкриті страшними

ранами, попечені огнем і кригою, подякуймо долі, що вона розкрила нам очі, і будьмо раді їй велинню. Адже біль, ставши першим нашим досвідом од природи, силує нас пізнати й опанувати її. І коли вона почне нас слухатись, ми станемо Богами. Але коли б вона навіть навіки затаїла від нас свої таємниці і не дала б нам зброї, приховавши собі секрет блискавки, ми все ж повинні привітати себе з пізнанням болю й страждання, бо ж вони подарували нам нові почуття, цінніші й кращі за ті, що можна було нам відчувати в царстві вічних краси й добробуту: вони ж бо надихають нас любов і милосердя, невідомі на небі».

— Ці слова Серафима збадборили нам серця і відкрили їм нові надії. Безмежне бажання знання й любови сповнило нам груди.

— Тим часом народжувалася земля. Її величезна туманна куля з дня на день стискувалася і, нарешті, ствердла. Вода, годуючи баговіння, коралі та черепашки і носячи легенькі флоти головоногих корабликів, вкривала її не всю; вона видушила собі ліжка і повстали суходоли, а на них по теплому намулі полізли дивовижні амфібії. Потім гори на суходолах укрилися гаями і різні породи звірів почали спасати траву, мох, ягідки на чагарниках і жолуді на дубах. Потім, по печерях та під захистком навислих стрімчаків заворушився той, хто гострим каменем зміркував убивати диких звірів, а хитрощами перемиг усіх старих мешканців гаїв, степів і гір. Дуже тяжко було людині починати своє царство. Була вона квола і гола. Її рідке волосся

кепсько захищало її од холоду. Її руки мали надто тонкі нігті, щоб оборонятися ними проти пазурів хижого звіря; але ж устрій її великого пальця, що містився навпроти всіх інших, дозволяв їй зручно схоплювати різні речі і забезпечував їй спритність замість одсутньої сили. Не ріжнячись суттю своєю від решти звірів, вона мала найдужчу серед них здатність спостерігати й порівнювати. Мавши змогу викликати зі свого горла різні згуки, вона надумала позначати особливими відмінами голосу кожную річ, що вражала її мозок, а сполучування цих різних згуків допомагало їй висловлювати та передавати іншим свої думки. Її нещасна доля і неспокійний дух викликали до себе співчуття переможених анголів; вони добачили в ній подібну до своєї власної зважливість та зародки гордощey, що призвели анголів до їхніх мук і слави. І вони в великому числі приходили жити побіч людини на цій молодій землі, куди їхні крила доносили їх залюбки. Вони навчили її одягатися в хутра диких звірів і прикочувати каміння до вийсть у печері, щоб загородитись од тигрів і ведмедів. Вони навчили її здобувати полум'я, вертючи ціпка в сухому листю та зберігати святий огонь на камені домового огнища. Підмовлена вигадливими демонами, людина насмілилася перепливати ріки в розколотих надвое та видовбаних стовбурях дерев; вона вигадала колесо, млин і плуг; леміш споров землю плодючою раною і зерно дало свому сіячеві божню їжу; ліпився посуд з глини і обтесувався в різне приладдя кремінь. Живучи проміж людей, ми

несли їм утіху й науку. Ми не завжди бували їм зримі. Але вечорами на закрутах шляхів ми часто показувалися їм инколи в чудернацьких і сміховинних, инколи в величних і чарівних формах. Ми приймали на себе вигляд, який бажалося: дивовиська гаю чи води, поважного добродія, вродливої дитини, чи з розкішними стегнами жінки. Инколи ми глузували з них у своїх піснях, инколи випробовували їхній розум якимсь веселим жартом. Де-котрі з нас, мавши трохи гвалтовну вдачу, любили дрочити їхніх жінок і дітей; загалом же всі ми завжди готові були стати на допомогу цим нижчим братам.

— Через зусилля наші їхня свідомість розвинулася до тої міри, що вони могли хоч помилятися, уявляти собі хоч хибні стосунки між речами. Так, вони були певні, що якісь таємничі нитки сполучують малюнок з живою дійсністю, і тому вкривали фігурами звірів стіни своїх печер та вирізували на кості подоби оленів та мамонтів, щоб забезпечити собі все це у заобич. До нудоти повільно пливли віки над цим зародженням їхнього розуму. Ми послали їм у сні щасливі думки: приборкувати коней, холостати бугаїв, вчити собак доглядати вівці. Поволі вони створили родину, орду. Одного разу одну з їхніх мандрівних орд обступили дикі мисливці. Оразу ж молодь орди поставила всі її вози в коло і, сховавши в нього жінок, дітей, дідів, волів і все своє майно, з височини тих возів зустріла напасників грядом гострого каміння. Так народилося перше місто. Породжена нещасною і засуджена

законом Ягве на смерть, людина загартувала собі серце в бійках і придбала собі свої найвищі чесноти. Своєю кров'ю освятила вона любов до батьківщини, що (коли людина довершить усе їй призначене) мусить охопити всю землю, забезпечивши їй спокій. Один з нас, Дедал, дав людині сокиру, ватерпас і вітрило. Так створювали ми смертним менш суворе й тяжке животіння. Вони побудували на озерах очеретяні селища, де вперше могли зазнати невідомої іншим мешканцям землі можливості спокійно думати, і коли їм щастило без особливо тяжких зусиль задовольняти свій голод, ми надихали їм у груди любов до краси.

— Вони побудували піраміди, обеліски, вежі, велетенські статуї з суворо невблаганним посміхом на обличчю, символи плодовитості. Навчившись нас пізнавати чи, принаймні, нас розгадувати, вони почували до нас і страх і прихильність. Наймудріші з них слідували за нами в святому тремтінні і потім уважно метикували над нашими порадами. В знак своєї вдячності народи Греції й Азії присвячували нам камені, дерева та темні гаї, складали нам жертви і співали гімни; кінець-кінцем ми стали їм за богів і вони давали нам різні імена, як Горус, Ізіда, Астарта, Зевс, Палада, Кібела, Деметра і Тріптолем. Сатану шанували вони під іменами Діоніса, Евана, Якха і Ленея; він же, являючись людям, показував їм у собі стільки сили й краси, скільки лишень могли вони зрозуміти. Очі його були ніжні, як лісові фіялки; губи червоніли рубіном розкритої гранати; тонший ніж у

бросливи пух вкривав йому щоки й підборіддя; його біляве, заплетене діядемою і звязане на маківці волосся було повите прочитаном. Він чарував лютих звірів і, заглиблюючись у гаї, вабив до себе всіх диких тварин: тих, що плигають по деревах, показуючи крізь віття хижі очі, — дужих і полохливих лісових напівлюдей, що годуються кислицями і мають дике серце під волосатими грудьми; він ставився до них лагідно й милосердно і вони юрбою йшли за ним, п'яні од радощей і зримої краси. Він посадив виноградну лозу і навчив смертних давити її грона та робити з їхнього соку вино. Блискучий і доброзичливий, він обійшов так цілий світ, ведучи за собою безліч прихильників. В їх числі був і я, прибравши собі вигляд цапоногого; я мав невеличкі ріжки на лобі, плесковатий ніс і загострені вуха; дві гланди, як у кіз, висли мені з шиї; ззаду матався цапиний хвіст, а волосаті ноги закінчувалися роздвоєними копитами, що розміряно стукали об землю.

— Діоніс сунув урочистим походом через увесь світ. Я пройшов з ним Лідію, Фрігійські поля, пекучу рівнину Персії, вкриту памороззю Мідію, щасливу Арабію і багату Азію, чиї моря плещуться об надзвичайно розкішні береги. Він їхав колісницею, везеною левами й рисями, під звуки флейт, цимбалів і бубонів, вигаданих для його пошани. Баханки, Тіади й Менади, оперезані плямистими шкурами, розмахували тірсами, повитими прочитаном. Він мав у своєму почиті Сатирів, чиїм веселим гуртом керував я, Сіленів, Панів та Кентаврів.

Де він ступав, там виростали квіти й садовина; ударом тірса він викликав з кам'яних скель прозорі джерела.

— В часи збиранці винограду він навідував Грецію; і селяне, вифарбувавшись у зелений і червоний сік рослин, вкривши обличчя масками з дерева, кори чи листу, бігли перед ним, витанцювуючи пожадливих танців. Наслідуючи приклад подруг Бога, їхні жінки оповивали собі волосся зеленим типом та оперезували свої боки шкурами оленят і кіз. Дівчата чепляли собі на шию намисто з фіг, готовили пиріжки з борошна і несли Фалюс у містичному кошикові. А забруднені в розчин винороби, стоячи на своїх колісницях та вимінюючись з подорожніми глузуванням і лайкою, вигадували початки трагедії.

— Звичайно, не дримаючи собі біля фонтану, але тяжкою працею навчився Діоніс викохувати рослини та змушувати їх родити смачну садовину. І поки він вигадував способи, як створити з первісно диких мешканців гаїв здатну до мистецтв і до життя під справедливими законами расу, то не один раз його огненне од ентузіязму чоло вкривалося смутком і неймовірним одчаєм. Але глибоке знання і щира прихильність до людей помагали йому перемагати всі перешкоди. О, благословенні дні! О, прекрасна зоре життя! Ми справляли свої бакханалії і на зелених верховіттях гір і на вільних бережках морей. Наяди й Ореади являлися на наші гулянки, а Афродита виходила з піни хвиль, щоб нам посміхнутися.

РОЗДІЛ XIX

де Нектарій оповідає далі

Коли люде навчилися обробляти землю, розводити череди худоби, обводити мурами свої містечка і пізнавати богів по їхній красі, я подався в розкішну країну, оточену густими гаями, зрошувану Стімфалем, Ольбіосом, Ерімантом і гордовитим Кратісом, оздоблену льодовими водами Стикса і там,— чи то в свіжій долинці під зарослим мучницею, маслинами й соснами горбом, чи серед платанів і сріблястих тополь, чи на березі струмочка, що з ніжним дзюрчанням пливе серед гіллястих мастичних дерев,—я скрізь став співати пастухам і німфам про народження світу, про природу огню, тендітного повітря, води й землі. Я оповідав їм, як голими й нещасними жили перші люде по гаях, поки вигадливі демони не навчили їх мистецтв; я оповідав їм про тязи Бога, про те, як у матері дано було йому Семелу, бо ж її благословенна думка родилася з блискавки.

— Цей найкращий з усіх, на погляд демонів, народ, ці щасливі греки не без зусиль досягли доброго ладу й мистецтв. Першим їхнім храмом була будка з лаврового гілля; першим образом богів — дерево; першим жертовником — дикий камінь, зрошений кров'ю Іфігенії. Але ж за короткий час

вони підвели в себе науку й мистецтво до такого щабля, куди не досяг ні оден народ до них і не наблизився потім ні оден народ після них. Звідки пішло, Аркадіє, це дивне диво на землі? Чому ця незрівняно пишна квітка зросла саме на благословенному ґрунті Іонії й Аттики? — Тому, що там не було ні касти жерців, ні догматів, ні одкриття з неба; тому також, що греки ніколи не знали заздорого бога. Тільки власним розумом, і з власної краси створив Еллін своїх богів і, зводячи очі до неба, він бачив там свій власний образ. Він збагнув міру всякої речі і дав своїм храмам досконалі пропорції; в них усе відповідало грації, гармонії, мірі й стриманості; все в них гідне було їхніх мешканців — безсмертних, що під дотепними іменами й досконалими формами представляли різні боки людського генія. Колони під мармуровими сволюками, фризи й карнизи завжди мали на собі образи з людського життя, що надавало їм поважного вигляду; інколи, як у Атенах та Дельфах, замість колон карниз скарбівниці чи жертovníка тримали статуї вродливих, дужих і з посмішкою на устах дівчат. То була пишність, гармонія і непорочність!

— З Греції Діоніс вирушив до Італії, де вже чекали на нього її народи, палко бажаючи прославити його під іменем Бакха. Я всів на його прибраний виноградною лозою корабель і на очах двох братів Гелени пристав у гирлі рудого Тибра. Тут мешканці Лаціума навчилися од Бога викохувати виноградну лозу на стовбурцях молодих берестів. Мені вподобалось оселитися під Сабінською горою,

в оточеній гайками і зрошеній прозорими струмочками долині. В ній збирав я вербену й рожі. Сиві з покрученими стовбурями маслини на косогорах подавали мені свої масні сливи. Тут став я вчити людей з чотирекутною головою, що не мали такого гнучкого розуму як греки, але мали тверде серце, терплячу душу і тямали шанувати богів. Мій сусіда — салдат селянин — гнучись під вантагою зброї, ходив протягом п'ятнадцяти літ через гори й моря і бачив, як вороги народа-царя скрізь тікали од його сили. Після цього став він ходити борозною за парою рудих волів з білими плямами на лобі проміж широких рогів. А під солом'яним дахом його вірна й поважна дружина товкла часник у бронзовому ковганкові і пекла квасолю на священному камені домового огнища. Я ж, його приятель, сидячи недалеко під дубом, звеселяв їм працю згуками своєї флейти і посміхався його дітям, коли вони на пізньому заході сонця верталися з гаю, добре навантажені сухим гіллям. При брамі до саду, де виспівали груші й гарбузи і цвіли крин та вічно зелений акант, стояв вирізблений з фігового стовбуря Пріап, погрожуючи своїм страховинним членом злодіям; очерет на його голові, угинаючись од вітру, розгнив ласе до садовини птаство. Що нового місяця побожний селянин жертвував своїм повитим міртом і розмайраном Ларам жменю соли й ячменю.

— Я бачив, як росли його і його дітей діти, додержуючи в серці свому стару побожність і ніколи не забуваючи нести жертви Бакхові, Діянї й Венері та сипати чистого вина й квіток у кринички.

Але поволі вони почали позбуватися старовинних витревалости й простоти. Я чув їхні зітхання, коли надута од рясних дощів річка змушувала їх будувати греблю для захисту батьківських ланів; просте сабінське вино поволі сприкріло для їхнього вже делікатного піднебення. Вони стали ходити до сусідньої корчми, пити там грецькі вина, і забували за годину, дивлячись під намет з виноградних ліз на танці флейтистки, що так дотепно тямила ворухити під бубон своїми блискучими стегнами. Селяне звикали втішатися на дозвіллію з шелесту листя і дзюрчання струмочків; плив час, і проміж тополь з країв священного шляху що раз більше будувалося пишних надгробків, статуй та жертovníків, а торохтіння колісниць що раз частіше розлягалось над стертими його плитами. Принесена одним ветераном молода вишенька розповіла нам про завоювання якогось консула в далекій далечині, а співані під ліру оди докладно повідомляли нас про перемоги Рима, господаря світу.

— Всі краї, що їх пройшов великий Діоніс, перетворювали диких звірів у людей і, викохуючи садовину й збіжжя, що виростало на путі його Менад, відпочивали тепер під римським миром. Вихованець Вовчиці, салдат і землекоп, друг переможених народів, проводив шляхи од берегів туманного Океану і аж до круч Кавказу; в усіх містах пишались храми Августові й Римові, і всесвіт так вірив латинському правосуддю, що раб, знесилюючись од несправедливости і в міжгіррях Тессалії і на зелених берегах Райну однаково вигукував:

«Цезарю!» Та комусь уже так потрібно, щоб на цій нещасній кулі з води й землі все в'яло й мерло і щоб найкращі речі були й найбільш скороминуші. О, благословенні дочки Греції — Наука, Мудрість і Краса! Ви, доброзичливі богостоти, ви заздалегodi заснули летаргічним сном, щоб уникнути образи з боку варварів, що вже гасали по північних болотах і пустелях на своїх низеньких і волохатих коненятах, лаштуючися вас напасти.

— Любий Аркадіє! Поки терплячий легіонер стояв табором на берегах Фазіса й Танаїса, до Вічного Міста хмарою насунули жерці й красуні з Азії та дикунської Африки бентежити своїми спокусами синів Рема. До того часу гонитель вигадливих демонів Ягве, в тому світі, що він ніби то створив, був знаний лишень серед кількох мізерних сирійських орд, що з давніх давен були так само люті, як і він, і повсякчас потрапляли з одного рабства в інше. Використовуючи римський мир, що забезпечував скрізь волю торгу й подорожей та сприяв міні продуктів і ідей, цей старий бог підготував нахабне завоювання Всесвіту. Не один він намірявся взятися за цю справу. З ним одночасно прагнули захопити заспокоєний світ і ціла купа інших богів, деміургів і демонів, от як Мітра, Тамус, добра Ізіда, Евбулос і інші. Здавалося, що з усіх них Ягве найменше здатний перемогти. Його нецтво, лютість, чванькуватість, азійська пиха, призи́рство до законів і манірна звичка перебувати незримим — мусили ображати і Еллінів і Латинців, що вже пройшли науку Діоніса й Муз. Він і сам

почував свою нездатність завоювати серця вільних і освічених людей, а тому вжив хитрощey. Щоб полонити душі, він вигадав байку, що, не будиши так змістовна, як ті міти, чийм знанням вквітачили ми дух наших античних учнів, мусила вплинути на хисткі голови, що величезними юрбами бували й бувають завжди і всюди. Він проголосив, що люде, вчинивши колись проти нбого якесь злочинство, мусять усі по спадщині терпіти за це і в сучасному свому життю і в майбутньому (смертні без усякого глузду думають, що їхне животіння має протягтися ще й після смерти). А потім лукавий Ягве оповістив, що він післав на землю свого питомого сина, щоб він спокутував своєю кров'ю гріх людей. Не можна повірити, щоб страждання спокутувало провину, не можна також уявити, щоб невинний міг заплатити собою за винного. Муки невинного не можуть покрити нічого і до старого зла тільки додають нове. А проте знайшлися такі нещасні створіння, що визнали Ягве й його сина - спокутувача та розголосили їхню містерію, як рятівничу новину. Ми мусили чекати на цю безглузду пошесть. Хіба ж ми не бачили вже безліч раз, як ці людські тварі з переляку плазували перед усякою маною і, замість учитися в доброзичливих демонів, слухалися наказів жорстоких деміургів? Ягве своїми хитрощами спіймав душі ніби в пастку, але з цього не здобув для своєї слави всіх тих вигод, що на них сподівався. Не йому, а його синові дісталася пошана людей; його син дав своє ім'я новій вірі. Про Ягве ж на землі і досі ще дуже мало хто знає абищо.

РОЗДІЛ XX

де Нектарій оповідає ще далі

Нове марновірство поширилося спочатку в Сирії й Африці, потім прослизнуло в побережні порти, де завжди комашиться чимало брудної людности, а звідти пішло в Італію, прищепилося посамперед до повій та рабів і врешті хутко захопило місвкий плебс. Сел довгий час воно майже не зачіпало. Як і в старовину, селяне присвячували Діянї якусь сосну, що року поливаючи її кров'ю поросяти, кололи в честь доброзичливих Лар годовану свиню і жертвували доброчинцеві людей — Бакхові — блискучо-біле цапеня; коли ж вони були дуже бідні, вони все ж для охоронців домового огнища, виноградника й нивки завжди мали принаймні трошечки вина й борошна. Ми навчили їх, що досить буде торкнутися жертovníка, що боги задовольняються й невеличкими жертвами. А тим часом царство Ягве позначалося безумствами в сотнях місць. Християне палили книжки, руйнували храми, підпалювали міста, затроювали своїм безглуздям навіть пустелі. Там тисячі нещасних, звертаючи свою лють проти самих себе, дерли своє тіло залізними колючками. І стогін добровільних мучеників линув до бога

з усіх кінців землі, як найкраща йому хвала. Моя тиниста схованка теж не могла уникнути лютости цих божевільних на далі.

— На вершку горба, що стремів над звеселюваним щодня звуками моєї флейти гаєм маслин, з перших днів римського миру стояв невеличкий, круглий, як хати предків, мармуровий храм. Він був без стін; на високій семиступневій основі стояло шіснадцять оздоблених акантовими фіглями колон; на них лежало склепіння з білих дахівок. Це склепіння вкривало статую Амура з луком, зроблену майстром з Атен. Дитина наче б дихала; радість грала їй на устах; всі її члени були гармонійні й гнучкі. Я шанував цей образ найдужчого з богів і вчив селян носити йому в жертву повитий вербеною келих, повний двохлітнього вина.

— І от одного дня, коли я, як звичайно, сидів біля ніг Бога, складаючи поради й пісні, — якась невідома мені дика з кошлатою бородою людина підбігла до храму, одним скоком майнула через усі сім мармурових ступенів і, повна лютої жвавости, скрикнула:

— «Гинь, отруйнику душ, і хай укупі з тобою загинуть і радість та краса!»

— Сказавши так, напасник вихопив зза пояса сокиру і звів її на Бога. Я спинив його руку, перекинув його і нам'яв його своїми копитами.

— «Демоне, — скрикнув тоді він з чорною відвагою, — дай мені звалити цього ідола і потім можеш мене вбити».

— Я не вважив на його страшне прохання; навпаки, я всією своєю вагою натиснув йому груди; вони хруснули під моїм коліном, а в той же час, спіймавши шию нечестивця руками, я задушив його.

— Поки він з посинілим обличчям і висолопленим язиком доходив біля ніг жартівливого Бога, я пішов обмитися в священному струмочкові. Потім я покинув цю землю, що стала вже здобиччю християн, перейшов Галлію і дістався до берегів Сони, куди теж Діоніс заніс був свою виноградну лозу. Християнський бог іще не дійшов до щасливих тутешніх народів. За красу вони обожнювали розлогого бука, чие шановане гілля висло аж до землі з начепленими на нього стрічечками з вовни. Вони обожнювали також священний струмочок і зносили статуї з глини у вохку печерю. Вони жертвували Німфам гір і гаїв невеличкі сирки і миски з молоком. Але незабаром новий бог прислав і їм апостола скорботи. Цей апостол був сухший за тараню. Хоч і виснажений постом і безсонням, він учив людей своїх незрозумілих мені понурих таємниць з невгасимим запалом. Він любив страждання і уважав його за добро; його гнів гонив усе, що було вродливого, граціозного й радісного. Святе дерево впало від його сокири. Він ненавидів Німф за їхню красу і слав на них прокльони, коли їхні округлі боки проблискували ввечері крізь листя дерев; він мав також огиду до моєї мелодійної флейти. Бідолаха вірив, що особливими закляттями можна проганяти безсмертних демонів, що живуть у холодку по печерах, в глибу

гаїв і на вершечках гір. Він вірив, що може перемогти нас кількома краплинами води, коли заздалегodi промовить над нею кілька слів і зробить кілька жестів. Щоб помститися, Німфи являлися цьому волоцюзі вночі, викликаючи в нього палке й злочинне на його думку бажання; потім вони тікали, розсипаючись по полях голосним сміхом, а їхня жертва корчилася на ліжку з листя з розпаленими чреслами. Так глузували богостожні Німфи з проповідників, з їхньої злоби й брудної непорочности.

— Апостол не вчинив стільки лиха, скільки йому хотілося, бо вчив він душі прості і слухняні природі, а обмеженість величезної більшости людського роду перешкоджає йому доладу засвоювати принципи, що йому насильниче товмачать у голову. Гайок, де я жив, належав одному галлові з сенаторської родини, що ще додержувався приемних латинських звичаїв. Він кохав свою увільнену ним рабину і ділив з нею своє гаптоване нарцисами пурпурове ліжок. Його раби обробляли йому виноградник і сад; він був поет і, подібно до Авзонія, виспівував Венеру, як вона шмагає свого сина трояндами. Хоч і був він християнин, а все ж офірував мені, як духові місцевости, молоко, садовину й городину. Я ж у подяку чарував його на дозвіллію згуками своєї флейти і посилав йому гарні сни. І насправжки ці мирні галли дуже мало що знали про Ягве та його сина.

— Але ось запалали на обрії якісь огні і несений вітром попіл посипався на галявки наших гаїв.

Довгими валками колісниць посунули поуз нас селяне, женучи поперед себе череди худоби. Крик жаху розлігся по селах: «Бургундці!..» А через де-який час явився перший верховець зі списом у руці; він весь закутий у блискучу бронзу і його довге руде волосся двома косами спадає йому на плечі. За першим другий, потім двадцять, потім тисячі — люті й ласі до крові. Вони вирізують дідів і дітей, гвалтують навіть бабусь, чие сиве волосся під їхніми п'ятами брудниться мозком немовлят. Мій молодий галл зі своєю визволеницею зрошують своєю кров'ю гаптоване нарцисами ліжко. Варвари палять церкви, щоб запекти в пожежі кілька биків, б'ють амфори і смокчуть вино з брудної долівки залитих ним лбохів. Їхні жінки їдуть за ними напівголі, тісно набившись у військові колісниці. Коли Сенат, міська людність і пани церков загинули в полум'ї, бургундці вгамувалися, росташувалися під аркадами форуму. І через два тижні можна було вже побачити, як один з них посміхався собі в густу бороду до маленької дитини, що її на порозі хати простягала йому до рук його білява дружина; як інший розпалював своє горно і починав мирно кувати залізо, а ще інший — виспівувати своїм товаришам богів і героїв свого народу; де-хто викладав на продаж каміння з неба, роги зубрів і різні амулети. І старі мешканці краю, поволі заспокоюючись, повиходили з гаїв, куди поховалися, позводили свої попалені хати і знову почали обробляти свою ниву, знову плекати виноград. Життя почалося знову, але ці часи

були найгірші з усіх, що лишень переживало будь-коли людство. Варвари захопили всю Римську Імперію. Вдачі вони були брутальної і хоч старанно виховували в себе почуття помсти й пожадливіости, все ж глибоко вірили в можливість спокутувати свої гріхи. Отже, байка Ягве з сином припала їм до вподоби і вони тим охочіше їй повірили, що її навчили їх Римляне, кого вони вважали за розумніших од себе і чиї мистецтва та звичаї потаенці дуже поважали. Та на превеликий жаль спадкоємці Греції й Риму були йолопи. Все знання було втрачене. В ті часи величезною заслугою було тямити співи за налоєм; хто ж знав кілька текстів з Біблії, того вже всі визнавали за дивовижного генія. Були ще й поети, як було, наприклад, птаство, але їхні вірші кульгали на всі чотири ноги. Позбавлені пошани, прогнані й підстежувані, добрі духи-приятелі людини — старі демони — перебували, поховавшись, у гаях; коли ж їм доводилося ще показуватись людям, то, щоб затримати їхню повагу, вони ставали істотами зі страховинним обличчям червоного, зеленого чи чорного коліру шкіри, з виряченими очима, величезним ротом з кабанячими щелепами, з ріжками, хвостом ззаду та подеколи з людським обличчям на череві. Німфи ж і далі лишалися вродливими, і варвари, не знаючи жадного з їхніх так приемних античних імен, звали їх феями, наділяли їх у своїй уяві вередливою вдачею та хлопчачими смаками, боялися й любили їх.

— Ми дуже занепали й ослабли; проте ми не втратили мужности і, зберігаючи свої веселу вдачу

та доброзичливий розум, за цих лютих часів були дійсними приятелями людей. Зауваживши, що варвари починають ставати менш неймовірними і менш дикими, ми вигадали розмовляти з ними, всякими способами перевбираючись. Яко мога обережніше і в тисячах лукавих заходів ми підмовляли їх не визнавати старого Ягве за непомилнього вчителя, не слухатися наосліп його наказів, не лякатися його погроз. В разі потреби вживали ми й фокусів магії. Ми безперестанку заохочували їх досліджувати природу і відшукувати науку старовини. Ці північі вояки, хоч і які були неuki, розумілися на де-яких механічних мистецтвах. Вони вірили, що бачитимуть на небі бої; згуки арфи викликали у них слъози; і могло бути, що своїм розумом вони були більше здатні на великі вчинки, ніж галли й звироднілі римляне, чиї землі вони захопили. Вони не тямали ні обрубати камінь, ні глянцювати мармур, але вони вивозили до себе порфірові річі й колони з Риму й Равени, а їхні ватажки за державну печатку взяли собі гемму, вирізблену грецьким майстром ще за часів краси. Вони виводили стіни з цегли, дотепно розкладаючи її певним ладом, і навчилися будувати досить приємні для ока церкви з карнизамми, підтримуваними оцупками з грізними головами та важкими капітелями, оздобленими образами страховисбок, що жерли одне одного.

— Ми вчили їх письменства й наук. Один епіскоп їхнього бога, Герберт, узяв од нас лекції фізики, аритметики й музики, і про нього говорили,

що він продав нам свою душу. Віки пропливали, а звичаї не м'якшали. Світ перебував у крові й огні. Нашадки охочого до науки Герберта, не задовольняючись посіданням голів (а вигоди з цього тонші за повітря), схотіли опанувати й тіла. Вони почали змагатися за владу в світовій монархії, посилаючись на право, що ніби перейшло їм у спадщину од якогось рибалки з Тіберіядського озера. Один з них одного разу був уже певний своєї перемоги над незломним Німцем, нащадком Августа. Але кінець кінцем духовне мусило рахуватися зі світським і народи мусили вибирати між двома ворожими господарями. Вони мусили організовуватись у страшному безладді—в війнах, голоді й руїні. А як безліч лиха, що спало на них, завдячували вони своєму богові, то звали його найдобрішим, і то не в жарт, а тому, що найкращим для них був той, хто їх найдужче бив. І в цей лютий час, щоб утворити собі можливість вільно працювати, я звжився для себе на постанову, що могла б удатися дивною, але на ділі була дуже мудра.

— Поміж Соною й Юрськими горами, де пасуться череди, є вкритий гаєм шпиль, що косогорами своїми повільно сходить на зрошені свіжою річечкою луки. Там стояв славнозвісний, знаний усім християнським світом монастир. Я сховав під рясою свої ноги з копитами і став манахом цієї парафії; тут я почав жити цілком спокійно, під захистом жандармів, що однаково були мені осоружні, чи були приятелями, чи ворогами. Упавши до дитинства, людство мусило вчитися всього від початку

знову. Дослідник звичаїв звірят—брат Лука з сусідньої келії, вчив, наприклад, що ласка вагітніє на діти через свої уха. Я ж ходив на поля збирати цілюще зілля для хорих, бо до мене їх лікували лишень тим, що давали їм торкнутися святих мощей. В парафії знайшлося кілька подібних до мене демонів, кого я пізнав по копитах і доброзичливих словах. Ми з'єдналися, щоб укупі шліфувати кустубатий розум манахів.

— Під мурами монастиря маленькі діти, граючись, плігали на одній нозі; в монастирі ж манахи бавилися іншою такою ж марною грою, але в ній, проте, охоче брав участь і я; треба ж було убивати час, що, власне, і є, коли подумати, єдиним призначенням життя. Нашою грою була гра слів, що подобалася нашим одночасно й тонким і дубовим головам, творила школи і бентежила весь християнський світ. Ми поділялися на два табори. Один з них заявляв, що перше, ніж стали на світі яблука, вже було Яблуко—ідея його; до опудал було Опудало; до розпутних і прожерливих манахів існували Роспутство, Прожерство й Манах; а поки з'явилися ноги й зади на світі, то штурхан ногою в зад уже предковічно містився в лоні божому. Другий табір відповідав, що, навпаки, ідею яблука дали людині самі яблука, так само як і опудала; манахи дали ідею манаха, прожерства й роспусти; що ж до штурхана в зад, то він не існував доти, доки його до-ладу не було дано і отримано. Грачі наші так захоплювалися суперечками, що инколи доходило й до стусанів. Я належав до другого

1

табору, що краще відповідав мому розумові і потім був огуджений на суасонському соборі.

— Тим часом, не вдовольняючись повсякчасною бійкою поміж себе — у васала с сюзереном і в сюзерена з васалом, володарі надумали рушити походом на Схід. Коли я не помиляюсь, то вони казали, що йдуть визволяти божу домовину. Так вони казали; на ділі ж їхній пройдисвітський і зажерливий дух штовхав їх на край світу по жінок, рабів, золото, мірру та ладон. Розуміється, походи ці були нещасливі, але темні компатріоти наші винесли з них знання східних ремесл і мистецтв та смак до розкошів. З того часу нам уже легше стало заохочувати їх до праці і звертати їх на путь винахідництва. Ми побудували дивовижно прекрасні церкви зі сміливо скомпонованими арками, тонесенькими вікнами, високими вежами, тисячами дзвіничок, та гострими шпильями, що, зводячись до неба Ягве, несли йому одночасно і молитви покірних і погрози гордих, бо ж усе це було ділом рук так само людських, як і наших. Дивно було дивитись, як над соборним будинком укупі працювали люде й демони, пиляючи, рівняючи та вкладаючи на відповідні місця каменюки, різблячи на капітелях і карнизах кропиву, ожину, осотия, суходревника й суніці, вицюкуючи постаті непорочних дів та божих святих поруч дивовижних образів зміїв, риб з осячними головами та малп, що чухали собі зади. Кожде вкладало в свою роботу свою власну вдачу — сувору, жартівливу, величну, чудернацьку, покірну чи зважливу, роблячи

з усього цілого гармонійну какофонію, чарівну пісню радощей і горя, якийсь урочистий Вавилон. Під нашою захоотою ритовники, сріблярі та емалюрі гворили справжні дива; одночасно розвивалася й продукція річей розкошування: ліонських шовків, арабських килимів, реймського полотна і руанської ковсти. Добрі купці навідувалися конячками на ярмарки, возячи туди оксамит і златолав, вишивання й гаптування, шляхетне каміння, срібний посуд і розмальовані книжки. Мої веселі товариші напинали ятки по церквах і інших публічних місцях і виставляли там, як могли, історії з життя неба, землі і пекла. Жінки вдягалися в розкішні вбрання і розмовляли про кохання. О-весні, коли небо синіло, шляхта й кріпаки захоплювалися жагою побавитись на вкритих квітками луках. Скрипник наладовував свій струмент; дами, кавалери й панночки, міщане й міщанки, парубки й дівчата, взявши за руки, починали танок. І тут раптом Війна, Голод чи Чума вхоплювалися в коло і Смерть, вихопивши скрипку з рук музики, починала вести вже свій танок. Пожежа жерла села й хутори, а озброєні люде вішали на гіллі дуба на перехрестях тих селян, що не могли дати викупу, і в'язали до стовбура їхніх вагітних жінок: вночі вовки видали їм з черева їхній плід. Бідні люде втрачали розум. Инколи в мирні й спокійні періоди, без причини, під раптовим впливом одного лишень божевільного одчаю, вони кидали свої хати і, напів голі, бігли цілими гуртами, рвучи собі тіло залізними гачками та співаючи... Я не докоряю Ягве з сином за все це зло.

Багато лиха творилося без і проти їхньої волі. Але де я яскраво добачаю думку Доброго Бога (як вони його звали), так це в заведеному єпископами й поширеному на весь християнський світ звичаї під дзвони та спів псалм палити чоловіків і жінок, що, здобувши у демонів освіту, висловлювали про цього бога нещоденні думки.

РОЗДІЛ XXI

де Нектарій закінчує своє оповідання

— Здавалося, що наука й думка загинули навіки і що земля не повинна вже зазнати миру, радощей і краси.

— Але одного дня якісь робітники, копаючись під мурами Риму з краю античного шляху, знайшли мармурову труну з вирізьбленими на її стінах фігуркою Амура і картинами тріумфального походу Бакха. Знявши віко, вони побачили дівчину, чие обличчя сяяло блискучою свіжістю. Довге волосся спадало їй на плечі і вона ніби посміхалася в своїм сні. Юрба захоплених ентузіазмом громадян взяла це скорботне ліжко і однесла його до Капітолія. Безліч народу приходило дивитись на дивну красу римської дівчини, мовчазно очікуючи пробудження богостотної душі, замкнутої в дивно прекрасне тіло. Нарешті, це видовисько так потужно зворушило все місто, що папа, не без підстав боячись, як би над цим світоносним тілом не відродилася стара поганська віра, наказав украсти його вночі і потай поховати. Даремні заходи! Після стількох віків варварства антична краса на хвилину явилася перед людськими очима: цього було досить, щоб її образ,

випечатавши в серцях людей, пробудив у них палке бажання кохати й пізнавати. З цього часу зоря християнського бога почала бліднути й хилитись до заходу. Сміливі мореплавці відкрили світи з численними народами, що не знали старого Ягве; виникла думка, що й він також не знав їх, бо не дав їм жадної звістки ні про себе, ні про свого сина-спокутувача. Незабаром якийсь польський канонік довів вертіння землі і тоді стало видно, що старий ізраїльський деміург не тільки не творив світа, а навіть не здогадувався і про його устрій. Витягнуто було спід монастирського пороку твори філософів, ораторів, правників і поетів старовини; проходячи з рук у руки, вони захочували людей любити знання. Не то єпископи — сам папа не вірив більше в того, кого він заступав своєю персоною на землі. Він кохався на мистецтвах і клопотався тільки про збирання античних статуй та будування розкішних палаців, в чийй архітектурі знову запанував відновлений Брамантом Вітрувій. Тепер ми могли вже вільно зітхнути. Покликані зі свого довгого вигнання, справжні боги верталися на землю. Тут знаходили вони і храми і жертівники. Папа Лев, склавши їм до ніг вінець із трьома коронами та ключі, потай кадив їм фіміям. Сперши в лікті, Полімна знову взялася за золоту нитку своїх молитов; по садах тендітні Грації, Німфи й Сатири знову збігалися в коло для танців; знову радість опановувала землю. Та тут трапилося ще раз нещастя, ще раз довелося нам зазнати гіркої долі. Надутий пивом і богословством, повстав проти

відродження старої віри якийсь німецький манах, погрожуючи їй і побиваючи її в казаннях; сам один переміг він князів Церкви і, збунтувавши народи, повернув їх до реформи, що рятувала те, що мусило б бути зруйнованим. Даремне найспритніші з нас силкувалися збити його з його шляху. Хитрий демон, знаний на землі під іменем Вельзевула, причепившись до нього, даремно морочив його вченими суперечками та дратував жорсткими жартами: впертий манах пошпував йому каламарчика в голову і невпинно провадив свою похмуру реформацію далі.

— І що ж? Спритний мореплавець поладнав, за-паклював і стяг з мілкого попсований корабель Церкви. Христос мусить дякувати цьому манахові: адже він затримав його занепад довше, може бути, ніж на десять віків. З того часу наші справи пішли чим раз гірше. Після бруталного пя'ниці й задвори-манаха явився довгий і сухорявий доктор із Же-неви, що, будиши пересякнутий духом старого Ягве, силкувався повернути світ до клятих часів Ісуса Навіна та Суддів Ізраїльських. Це був холодно лю-тий маніяк, еретичний палій еретиків і найгірший ворог Грацій.

— Ці скаженні вчителі і їхні скаженні учні при-мусили демонів, рогатих чортів як я, пожалкувати навіть за тими часами, коли Син зі своєю Ма-тір'ю - Дівою царював над народами, всліпленими розкішю кам'яного мережева на соборах, яскравих троянд на шибках, живо розмальованих по стінах фресок - оповідань про тисячі різних дивовижних

пригод, гаптованих золотом риз, блискучих емалей на раках і ковчегах з мощами, золотих хрестів і чаш, сузір'я з воскових свічечок у темряві склепіння, гармонійного гromу органів. Звичайно, все це зовсім не було ні Партеконом, ні Панатенеєм, але ж воно осміхалося до серця її очей, воно ще було красою. Ті ж кляті реформатори не схотіли терпіти нічого радісного й приємного. Чорним роєм полізли вони по порталах, по цоклях, по церковних крилах та дзвіничках, розбиваючи своїми безглуздими молотками вирубані демонами з каменю в згоді зі стилем майстрів мистецтва образи, — ці постаті добрячих святих чоловічого й жіночого роду, ці зворушливі ідоли дів-матерей з ніжно притиснутими до лоня немовлятами. Правда, трошечки любого поганства таки влилося в культ заздлого бога; отже еретичні страховиська тепер те поганство викоринювали. Ми з товаришами напружували всіх сил, щоб перепинити цю їхню огидну роботу і я сам, наприклад, мав утіху скинути їх кілька десятків з височини порталів і галерей на майдан, де по плитах розляпувався їхній отрутний мозок.

— Найгіршою бідною було те, що й католицька Церква теж зреформувалася, і стала лютішою, ніж будь-коли. В мирній французькій землі сорбонці й манахи з нечуваним шалом завзялися проти вигадливих демонів і вчених людей. Мій, наприклад, пріор був з великих ворогів науки. З деякого часу його чомусь занепокоїли мої нічні молитви: можливо, що він зауважив у мене на нозі

копито. Пустомол вчинив трус у моїй келії, знайшов там папір, атрамент, свіжо видруковані грецькі книжки та почеплену на стіні флейту Пана. Познавши в мені по цих ознаках диявольського духа, він наказав кинути мене у в'язницю, де мене годували б хлібом туги та водою скоробити, як би я не майнув одразу ж через вікно та не сховався в гаях через Німф і Фавнів.

→ Скрізь горіли огнища і од них линув дух людського печеного мяса. Скрізь були муки, кари, ламані кості, вирізані язика. Дух Ягве ще ніколи не дихав такою дикою люттю. Та все ж не дурно люде підняли віко античної труни, не дурно дивилися на римську дівчину. В цьому нелюдському терорі, коли й папісти й реформатори мірялися насильствами й жорстокістю, дух людський серед кар і страт знову набирал сил і зваги. Він насмілювався зводити очі на небо і бачив там не п'яного від помсти семіта, а спокійну й променисту Венеру Уранію.

— І в цей час народжувався новий лад річей, починалися величні віки. Не повстаючи публічно проти бога предків, людський дух скорився його найбільшим ворогам—Науці й Розумові, і абат Гассенді потихеньку запровадив старого бога в далеку безодню перших причин. Учачи й радячи нещасних смертних, доброзичливі демони заохочували кращі розуми цього часу до всякого роду промов, комедій і досконало мистецьких оповідань. Жінки вигдали родинну балачку, приятельське листування і ввічливість; звичаї придбали м'якоти й шляхетности,

невідомих минулим вікам. Шановний Бернбе, одна з найкращих голів мисленницької доби, одного разу написав Сен-Евремонові: «Позбавляти себе якоїсь утіхи — це великий гріх». І цих слів вистачило, щоб забезпечити розвій свідомости в Європі. Не тому, що не було до того часу епікурейців, а тому що вони не були свідомі своїх талантів, як Бернбе, Шапель і Молбер. Навіть самі богомоли почали розуміти природу. І Расін, хоч і який був святоха, все ж, як і атеїст фізик наприклад Гюї-Патен, так само добре розумів, що різні пристрасті людські залежать од різного стану різних органів.

— Навіть у моїм монастирі, куди я повернувся після всієї цієї заверюхи і де жили тепер одні анальфабети й слабоумні, один молодий манах, менший неук ніж інші, заявив мені, що Дух Божий кепсько говорить по-грецькому лишень для того, щоб зневажити вчених.

— І все ж богословство й релігійні суперечки ще лютували в цьому мисленницькому суспільстві. Поблизу Парижа в одній тінистій долині жили самітники, кого звали люде добродіями, вони ж звали себе учнями святого Августина і з поважною непохитністю твердили, що Бог Святого Письма карає того, хто його боїться, милує проти себе зухвало, не зважає ні на які людські вчинки і, коли йому це сподобається,—засуджує на вічну муку своїх найвірніших слуг; його справедливість — не наша справедливість, а його намірів нам не зрозуміти. Одного вечора я зустрів одного з цих добродіїв у його садку, де він міркував собі

між грядками капусти й салати. Я схилив перед ним свого рогатого лоба і стиха проказав йому дружні слова:

— «Хай боронить вас старий Єгова, Добродію! Ви знаєте його добре. О, як добре ви його знаєте, як гарно зрозуміли ви його вдачу!»

— Свята людина пізнала в мені ангола безодні, подумала, що бог її прокляв, і несподівано вмерла з одчаю.

— Новий вік був віком філософії. Дух досліду розвивався, побожність гинула; пошана до плоті ослабла і дух роздобувався на нові сили. Звичаї придбали приємности, незнаної до тих часів. І навпаки—манахи мого ордену ставали що далі, то більшими неуками й наволоччю, і монастир не давав мені ніяких вигід поруч з містом, де вже панувала ввічливість. Я не міг уже залишатися в ньому. Кинувши свою рясу в кропиву, я нап'яв на свій рогатий лоб пудрену перуку, сховав під білими панчохами свої цапині ноги і, з ціпочком у руках та з повними газет кишенями, явився в світ. Тут я став учащати на людні гулянки та до кафе, де сходилися діячі пера. Мене приймали й у салонах, де — приємна новина! — крісла пристосовувались до форм заду, де жінки викладали здорові міркування і де толком говорили навіть метафізики. Місто визнало мене за великого аворитета в екзегетиці, і я, не хвастаючись, скажу, що я чимало допоміг абатові Мелбе в складанні його твору, як і капеланам пруського короля в роботі над *Поясненою Біблією*.

— В цей час трапилася старому Ягве смішна й прикра пригода. Один американський квакер, використавши звичайну летючу змію, украв у нього його грім.

— Я жив у Парижу і був на тій вечері, де кинуте було гасло давити останнього попа кишками останнього короля. Франція клекотіла і врешті вибухнула страховинна революція. Тимчасові господарі зруйнованої держави панували в ній терором серед нечуваних для себе небезпек. В своїй більшості вони були менш жорстокі й немилосердні ніж князі й судді, настановлені по королівствам землі старим Ягве; та проте вони здавалися лютішими, бо ж карали во ім'я людяности. На нещастя вони здатні були хутко м'якнуту і мали чулі й завжди зворушливі серця. Чулі ж люде легко й драгуються і легко на них нападає лютість. Вони були чеснотливі і додержувались звичаїв, себ-то визнавали певні моральні обов'язки і судили людські вчинки не з їхніх природних наслідків, а з абстрактних принципів. З усіх вад, що можуть занастити державного мужа, чеснотливість є найтяжчою: вона штовхає на злочинства. Щоб корисно працювати на щастя людей, треба бути вищим за всяку мораль, як отой богостотний Юлій. Бог, кого так потріпували вже деякий час, в цілому од цих нових людей прикрощей зазнав небагато. Він знайшов собі проміж них оборонців і був обожнений знову під іменем Найвищого Єства. Можна навіть сказати, що терор, пошкодивши філософії, чимало допоміг старому деміургові, що особою своєю представляв

добрий лад, публічний спокій та безпечність особи й майна.

— Поки в заверюсі народжувалася свобода, я жив у Отейлі і вчашав до мадам Гельвеціус, в чюю госпуду сходилися люде з вільною думкою. А таких на світі було дуже мало, навіть після Волбтера. Людина, що без тремтіння зустрічає смерть, не має зваги висловити якусь нещоденну думку про звичаї. Людина зважується навіть на самогубство, боячись думки про себе людей, так званої суспільної гадки. Я мав приємність розмовляти тоді з Волбнеєм, Кабанісом і Трасі. Учні великого Кондільяка, вони вказували на відчуття, як на початок усякого нашого знання. Вони звалися ідеологами, були найпутнішими людьми в світі і драгували вулбгарні душі, заперечуючи їхне безсмертя. Бо ж люде, здебільшого не знаючи до-ладу, що їм робити з цим їхнім життям, хочуть іще й другого, безконечного. Протягом зверюхи нашу невеличку філософічну громадку в затишному Отейлі було кілька раз турбовано патрулями патріотів. Кондорсе, наша велика людина, був засуджений на страту. Я сам, по-при мій селянський вигляд і димову одєжу, був непевною людиною в очах друзів народу, що вважали мене за аристократа. Та я й справді був таким, коли незалежність думки визнати за найбільший аристократизм.

— Одного вечора, коли я підглядав Булонських дряд, що блискають споміж листу як місяць, ледве він виткнеться зза обрїю, мене арештували як непевного і кинули до в'язниці. Це була просто

помилка, і якобінці тоді, за прикладом манахів, на чий місці опинилися, вперто вимагали від усіх однакової слухняности. Після смерти мадам Гельвеціус наша громадка скупчилася в салоні мадам Кондорсе. Бонапарт охоче навідувався на наші розмови.

— Визнавши в його особі велику людину, ми думали, що він так само ідеолог, як і ми. Ми користувались у країні значним впливом. Отже, ми вжили цей вплив на користь Бонапарта і допомогли йому створити Імперію, бажаючи показати світові нового Марка-Аврелія. Ми думали, що він дасть усьому світові спокій, але він не справдив наших сподіванок, вчинивши нам прикре розчарування.

— Хуткістю тямкування, глибиною затайливости і дивовижною дієздатністю він, безперечно, на багато переважав інших людей. Що творило з нього викінченого ватажка, так це те, що він жив виключно біжучим моментом і не розумів нічого, що стояло поза безпосередньо щоденною дійністю. Таланти в нього були широкі, але нестатечні. Величезний широтою та простий і вульгарний, його розум охоплював усе людство, але не міг знестися понад нього. Він мислив, як мислив і кожен гренадір його армії, хоч і з нечуваною силою. Він любив гру щастя і охоче його випробовував, кидаючи сотнями тисяч одних пігмеїв на других. Це були забавки великої, як цілий світ, дитини. Він був доста спритний, щоб не виключити зі своєї гри ще могутнього на землі і подібного до нього духом насильства та жагою

до влади старого Ягве. Він йому погрожував, підлещувався до нього, пестив і залякував його. Він засадив до в'язниці його заступника і з ножем під горлом вимагав у бідолахи помирування, що з часів ще Саула зміцнює царську владу; він підновив культ деміурга, співав йому *Тебе Бога хвалимо* і в маленьких, поширених по всій Імперії катехізисах змусив деміурга визнати його за Бога на землі. Вони з'єднали до купи свої громи і вчинили таки бучний гармидер.

— Поки забавки Наполеона струшували Європу, ми вітали одне одного за нашу мудрість, хоч инколи й жалкували, що доба філософії починається погромами, стратами та війнами. Найгіршим же лихом було те, що діти віка, упавши до найсумнішого распутства, вигадали якесь нове маловниче й літературне християнство, що, будши доказом неймовірного ослаблення духу людського, нарешті завело їх у романтизм. Війна й романтизм, це тяжкі бичі! І як сумно було дивитися на цих людей, коли вони проповідували дитяче кохання і лютилися од рушниць і барабанів! Вони не розуміють, що війна, що колись створила мужні серця і заснувала міста у темних варварів, тепер приносить і самому переможцеві лишень руїну й злидні, і єсть тим страшнішим і дурнішим злочинством, що за наших часів народи сполучено в одне ціле мистецтвами, наукою й торгом. Божевільні європейці міркують, як би вхопитися одне одному в горло, і це в той час, коли одна спільна цивілізація їх повиває й об'єднує!

— Я кинув розмови з цими дурнями, подався в це селище і став тут садівником. Бросливи мого саду нагадують мені осяяну сонцем шкіру Менад. Що до людей, то я зберіг стару свою до них прихильність, трошечки подиву і багато жалю. І обробляючи цей ґрунт, я вичікую на той іще далекий день, коли прийде великий Діоніс зі своїми фавнами й бакханками, навчить знову людей шанувати радість і красу і знову приведе на землю золотий вік. І я знову радісно побіжу за його колісницею. Але хто зна, чи в день цього майбутнього тріумфу зустрінемо ми знову людей? Хто зна, чи їх виснажена раса не завершить до того часу всього свого від Долі призначення і чи з попелу й руїни того, чим була людина й її розум, не виникнуть нові істоти? Хто знає, чи не заповсядуть земне царство крилаті ества? Що ж, завдання добрих демонів не вичерпається й тоді: вони вчитимуть мистецтв та втіх і расу птахів.

РОЗДІЛ XXII

де читач побачить, як ревності славнозвісної колись коханки турбують у крамниці старовинних річей грішне щастя дядька Гінардона

Дядько Гінардон (як правдиво розповіла м-г Сар'єтові Зефіріна) нишком перевіз усі свої картини, меблі й раритети, зібрані на горищу на вулиці Принцеси, що він звав своїм ательє, до віднайнятої ним на вулиці Курсель крамнички, де й оселився, покинувши Зефіріну після п'ятидесяти років спільного життя, покинувши навіть без матраса, без горщика і без жадного су, коли не рахувати одного франка й сьомидесяти сантимів, що випадком лишилися в кишені бідолашної жінки. Дядько Гінардон відкрив магазин старовинних картин та раритетів і посадив у ньому молоду Октавію.

Виставочне вікно виглядало принадно: видно було фламандських анголів у зелених мантиях на зразок роботи Жерара Давіда, Саломею школи Люїні, святу Барбару французького письма на дереві, емалі з Ліможу, шклянки з Богемії й Венеції, талірки з Урбіно; видно було англійські вишивані мережева, подаровані Зефіріні в часи її блискучої молодости, як що їй було вірити,

імператором Наполеоном III. В середині крамниці полискувало з темряви золото, скрізь ростулено було хрести, апостолів, патриціянок і німф. Одну картину було повернуто до стіни, щоб показувати її лишень знавцям, що їх небагато на світі; це була *Жемблетта* Фрагонара, такої свіжості барв, наче б іще не мала часу висхнути. Сам дядько Гінардон так казав. Комод з фіалкового дерева в глибу крамниці містив у своїх шухлядах різні раритети, — акварелі Бодуена, ілюстровані книжки XVIII віку, мініятюри. На мольберті запнутим спочивав справжній шедевр, диво, діамант, перл, словом, — дивно прекрасний твір Фра Анджеліко *Вінчання Діви*, писаний золотом та синьою й рожевою фарбами. Дядько Гінардон вимагав за нього сто тисяч франків. На кріслі Люї XV, перед столом стилю ампір зі шклянкою для квіток, сиділа з вишиванням у руках молода Октавія. Залишивши своє художнє лахміття в своїй портівській кімнатці на вулиці Принцеси, вона виглядала в магазині чисто як утілений Рембрандт, але з ніжним сяйвом і прозорістю Верме Дельфта, милуючи очі знавців, що вчашали до дядька Гінардона. Спокійна й непорочна, вона цілий день сиділа одна в крамниці, в той час як стариган щось малював на горищу. О п'ятій годині він сходив відпочивати та розмовляти в крамниці зі щоденними одвідувачами.

З них найчастіше приходив граф Демезон, висока, худа, кощава і трохи горбата людина. Ниточки шерсти, почавшись йому з глибини западин під сківницями, хутко ширилися вниз і спадали

з підборіддя на груди цілим каскадом сніжносивого волосся, куди він раз-у-раз топляв свою довгу й сухорляву руку з золотими каблучками. Тужачи вже двадцять літ за своєю дружиною, що в розквіті молодости їй краси загинула від сухот, він присвятив своє життя відшукуванню способів зноситися з мертвими та збиранню в свої сумовитий отель ріжних кепсбких картин. Його довір'я до Гінардона не знало меж. М-г Блянкменіль, керownik великої кредитової інституції, являвся до магазину, мабуть, не рідше за Демезона. Це був огрядний добродій літ п'ятидесяти; він мало цікавився мистецтвами та певне мало що їй тямив у них, але його приваблювала молода Октавія, що сиділа в магазині, як куріпка в своїй клітці.

М-г Блянкменіль не загаявся дійти з нею до порозуміння, що його, свіжо закоханий в Октавію, не добачав, за браком досвідчености, один лишень Гінардон. Вважаючи Гінардона за дивовижно спритного підроблювача, інколи цікавився зайти до нього і Гаєтан д'Еспарв'є.

Одного разу завітав до старого антиквара і розповів йому свої проекти великий майстер шпаци — м-г Трюк де Рюфек. Він улаштував у Малому Палаці на користь виховання дітей мароканських вояків виставку холодної зброї всіх часів і прохав дядька Гінардона позичити йому кілька найцінніших річей цього роду зі своїх колекцій.

— Спочатку, — казав він, — ми думали організувати виставку під назвою «Хрест і Шпада». Сполучення цих двох слів дає вам змогу відчутти дух,

що керував нашою ініціативою. Високе патріотичне й християнське почуття підказало нам думку сполучити шпаду — символ честі, з хрестом — символом порятунку. Справу було віддано під високу опіку військвого міністра і монсінйора Кашпо. Та на нещастя нам не пощастило здійснити наш намір і ми мусили предмети виставки розрізнити... Зараз ми влаштовуємо виставку одної лишень Шпади. Я склав статтю, що пояснює значіння цієї маніфестації.

Сказавши так, м-г Трюк де Рюфек витяг з кишені набитий паперами портфель і, витрусивши поміж усякого роду протоколів про поединки та свою грошеву неспроможність невеличкий шматочок кепсько списаного паперу, промовив:

— Осб, слухайте: «Шпада—це сувора непорочна дівчина. Це зброя переважно французька. За нашої доби, коли, після довгого занепаду, національне почуття паленіє дужче ніж коли...» і так далі. Почуваєте?

І він відновив своє прохання дати йому кілька гарних річей, щоб поставити їх на найкращому місці на цій виставці для дітей мароканців, влаштовуваної під почесним головуванням генерала д'Еспарв'є.

Дядько Гінардон зброею майже не цікавився: він торгував найперше картинами, рисунками та книжками. Але його ніколи не можна було застукати несподіванкою. Він зняв з гачка рапіру з запобіжним наручником часів Люї XIII (насправжки ж Наполеона III, безперечно) і подав її організаторові

виставки, що став її поважно, але обережно, мовчучи, розглядати.

— У мене й щось краще є, — сказав антиквар.

І він виніс із задньої кімнати споміж ціпків та парасоль величезну, оздоблену гербовими лілеями, справді королівську шпаду. Це була шпада Філіпа-Августа, що з нею один з артистів Одеона виходив на виставу *Агнеси Меранійської* року 1846. Тримавши її вістря до низу і вдаючи, ніби й життя своє готовий за неї скласти, Гінардон побожно склав руки на наручникові і придобув собі властивого самій шпаді вигляду вірності.

— Візьміть її для своєї виставки, — сказав він. — Дівчинка варта цього. Вона зветься Бувінес.

— А як що я її там продам, — закинув м-г Трюк де Рюфек, крутячи свого величезного вуса, — дасте ви мені за це якусь комісію?..

Через кілька днів дядько Гінардон з таємничим виглядом показував графові Демезонові та м-г Блянкменілеві невознайденого Греко, дивовижного Греко останньої манери письма цього майстра. На картині змальовано було Франсуа Асізького, що, стоячи на Альвернській скелі, як велетенський стовп диму тягся до неба і пронизував хмари наддивовижу малою через віддаль головою. Осб, нарешті, справжній, аж надто справжній Греко. Аматори уважно розглядали картину, а дядько Гінардон вихвалював глибину її чорнот і величність експресії. Він зводив руки вгору, щоб змалювати

автора—Теотокопулі з Тінторету, що був вищий за це місто на сотню ліктів.

— Це непорочність, чистота, сила, таємничість, щось апокаліптичне.

Граф Демезон заявив, що Греко — його найулюбленіший маляр. Блянкменіль же в глибині душі задоволнений був не цілковито.

Тут прочинилися двері і зовсім несподівано з'явився Гаetan.

Він позирнув на святого Франсуа і вигукнув:

— Ах, чорт!

Блянкеміль забажав довідатися, що він думає про цього так вихвалюваного нині художника. Не змушуючи прохати себе вдаруге, Гаetan відповів, що він не вважає Греко за якогось шалапуту чи божевільного, як це колись про нього думали: найпевніше—Теотокопулі мав якусь хоробу очей, що змушувала його калічити свої фігури.

— Він був астигмат і зизобкий,— закінчив Гаetan, — він малював, що бачив і саме — як бачив.

Граф Демезон не виявив охоти задовольнитись таким природнім поясненням. Блянкменілеві ж своєю простотою воно, навпаки, дуже сподобалося.

Ображений Гінардон вигукнув:

— Ви, м-г д'Еспарв'є, ще скажете, що й святий Іоанн був астигмат, бо ж він бачив жінку, одягнену в сонце, з вінком із зірок на голові та місяцем у ногах, звіря з сьома головами й десятьма рогами та сім анголів у одежі з льону, що несли сім келихів, повних гніву Бога живого.

— Та кінець-кінцем,—провадив своє Гаетан,— можна й захоплюватись Греко, раз він мав досить геніяльності, щоб впливати на глядача навіть по-при своїй хоробливий зір. Муки каліцтва, що на них він засуджує малювану ним людину, можуть задовольняти душі, що люблять страждання, а таких душ значно більше, ніж би хто міг подумати.

— Добродію,— закинув йому граф Демезон, блукаючи довго рукою в своїй розкішній бороді.— Хто нас любить, того й нам треба любити. Страждання любить нас і чепляється до нас. Треба його любити, коли хочеш витримати життя. Сила й добро християнства в тім, що воно це зрозуміло... Ех! нема в мене віри, ось що доводить до одчаю.

Старенький пригадав ту, що за нею тужив ось уже двадцять років; розважливість полишила його, а думка без перешкод полинула за образами ніжного й сумовитого божевілля.

Прочивши, оповідав він, фізичні науки та перевівши з допомогою медіума-ясновиди низку спроб для вияснення природи й тревалости душі, він здобув дивовижні наслідки, що, однак, його не задовольнили. Він осягнув уже можливість бачити душу померлої у вигляді якогось прозорого холоцю, що ніяк не нагадував обожнюваного ним тіла. Що ж було найтяжче в цій сто раз повторюваній спробі, так це те, що маса та мала тоненькі вусики, і ними безперестанку та в певному ритмі ворушила; очевидно, тим вона силкувалася подати якісь знаки, але ніхто їх не міг зрозуміти.

Під час цього оповідання м-г Блянкменіль підсусідився до молодой Октавії, що сиділа спокійно й без слів, спустивши очі.

Зефіріна не змогла знайти сил, щоб віддати коханця підлій суперниці. Не один раз у-ранці приходила вона до магазину старовинних річей і блукала поуз нбого розлютована й невтішна, мучена суперечними думками; вона не знала, чи їй надіти свому зрадникові горщик із сірчаною кислотою на голову, чи припасти йому до ніг та зросити слізьми й поцілунками його кохані руки. Підстежуючи так одного дня свого так любого і так винного Мішеля, та забачивши через віконне шкло Октавію, що вишивала перед столом, а на нбому в кришталевому келихові замирала самітня троянда, розлютована Зефіріна вхопилася в крамницю, тріснула парасолею свою суперницю по білявій голові і вилаяла її самицею та г... Перелякана Октавія побігла шукати поліційних агентів, божевільна ж од горя й кохання Зефіріна тим часом люто штурхала залізним кінцем своєї обтріпаной парасолі *Жемблетту* Фрагонара, чорного *святого Франсу* Греко, непорочних дів, німф та апостолів. Поваливши золоте малювання Фра Анджеліко, вона заверещала:

— Всі ці картини—Греко, Беато Анжеліко, Фрагонара, Жерара Давіда та й Бодуена—так, і Бодуена, всі, всі, всі, кажу вам, малював сам Гінардон, падлюка й ледащо Гінардон! Для отсвого Фра Анджеліко він забрав у мене дощечку, що на ній я прасувала білизну, а цього Жерара Давіда він

виконав на старій вивісці повитухи... Кабан! І тебе і твою повію, я обох вас продірчу так, як продірчую зараз твої брудні полотна!

І тягнуци за одержу старого аматора, що весь тремтючи, сховався був у сам куточок кімнати за магазином, вона покликала його в свідки всіх злочинств Гінардона, підроблювача й зрадника. Полісмени мусили силою витягати її зі спустошеної крамниці. Вони вели її до комісара, за ними сунула юрба цікавого народу, а Зефіріна, звівши очі до неба, крізь ридання голосила:

— Так ви, значить, Мішеля не знаєте! Коли б ви його знали, ви б зрозуміли, що без нього — жити не можна на світі. Мішель! Він вродливий, він добрий, він чудовий. Це ніби бог, це саме кохання! Я люблю його, люблю, люблю! Я знала людей з вищого світу, князів, міністрів і вищих іще за них. .. Та ніхто з них не був гідний черевики йому почистити. Добрі люде, верніть його мені!

РОЗДІЛ XXIII

де можна задивлятись на чудову вдачу Бушотти, що протривить насильству і схиляється перед коханням. Хай же ніхто після цього не каже, що автор лютий на жіноцтво

Покинувши барона Макса Еверденжена, князь Істар пішов попоїсти скійок та випити пляшку білого вина в шиночку на ринкові. Потім, буди не тільки відважним, а ще й обережним, попростував до свого приятеля, Теофіля Беле, щоб сховати в його шахві бомби, що ними набито було його кишені. Автора *Аліни королеви Голвкондської* дома не було. Керуб знайшов тільки Бушотту, що вчила перед зеркальною шахвою ролю повії Зігуйль. Молода артистка мала виступати в опереті *Апаші*, що підготовлялась до вистави в одному великому мюзік - голлі; Бушотті припала головна роля — роля повії, що соромітницькими жестами затягає перехожого в пастку, де його в'яжуть і затикають йому рота, вона ж знову з садичною жорстокістю драгує його пожадливими рухами, що ними його сюди занадилла. В цій ролі Бушотта могла виявитись одночасно і співачкою і мімісткою, з чого вона страшенно раділа.

Коли акомпаніатор пішов, за піянино сів князь Істар і Бушотта знову могла провадити свою роботу. Рухалася вона і огидно і чарівниче. Вона мала на собі лишень коротку спідницю та сорочку, що, трохи спустившись із правого плеча, розкривала густу й темну, як священна печеря в Аркадії, паху; її волосся розлізалося в усі боки рудими буйними пасмами; шкіра була тепловохка і одгонила духом фіялок та щолокових солей, що змушував тремтіти ніздрі та п'янив і саму Бушотту. Упившись випарів цього гарячого тіла, князь Істар несподівано підвівся і, не кажучи нічого навіть очима, схопив Бушотту обома руками та її кинув її на канапу, невеличку канапу в квіточках, що Теофіл купив у першорядному магазині, сплачуючи за неї по десять франків місячно протягом низки років. Керуб упав на делікатне тіло як уламок скелі; дихаючи наче ковальський міх, він своїми величезними руками полишав на нбому од обійм синяки, ніби од банок. Як би Істар просив, чи навіть вимагав од Бушотти негайних та проте обопільного характеру втіх кохання, то вона, в своєму стані зворушення несподіванкою, йому не одмовила б. Але ж Бушотта була горда; її дика пиха прокинулася з першою погрозою можливої зневаги. Вона тямилася віддаватися, а не бути браною. Вона охоче поступилася б перед коханням, перед зацікавленням, перед співчуттям і ще перед чимсь меншим навіть, але вона краще вмерла б, ніж би скорилася перед силою. Її перше здивовання негайно ж перекинулося в скаженну лютість. Все її

ество повстало проти насильства. Своїми заго-
стреними обуренням нігтями вона вп'ялася в щоки
й віка Керуба і, здавлена горою його тіла, так
щільно зціпила ноги та так потужно штовхнула
засліпленого кров'ю й болем бугая з людською
головою пружинами своїх ліктів і колін, що він
просто гепнув на піяніно, що озвалося довгим
зойком; бомби ж керуба, вискочивши йому з ки-
шенів, заторохтіли на паркеті наче грім. Бушотта,
рохристана, з голим лоном, прекрасно люта,
трясла над поваленим велетнем коцюбою і кричала:

— Геть звідси, а то видеру тобі очі!

Князь Істар підвівся, пішов до кухні, пополо-
скав там закрівавлене обличчя в мисці з квасолею
з Суасону, а потім без гніву чи досади подався
додому, мавши шляхетну душу.

Ледве він вийшов, на дверях дзенькнув дзвоник.
Даремне гукнувши одсутню наймичку, Бушотта
нап'яла на себе аби як хатне вбрання і одчинила
двері сама. До кімнати вступив пристойний і до-
сить вродливий юнак; він ввічливо привітав госпо-
диню, вибачився, що змушений був представитись
їй самовільно, і сказав своє прізвище. Це був Мо-
ріс д'Еспарв'є.

Моріс розшукував свого ангола безперестанку.
Підтримуваний надією одчаю, він шукав його на-
віть у найбільш несподіваних місцях. Він напиту-
вав його у ворожбитів, магів і чарівників, що в
брудних халупинах пророкують людям розкішну
будучину і, будши панамі всіх земних скарбів,
ходять у драних штанях та годуються лишень

свинячою начинкою. Навідавшись сьогодні на одній з вуличок Монмартра до одного жерця сатани, що знав чорну магію і практикував різні чари, Моріс після цього завітав до Бушотти. Сюди післала його мадам Верделбер, що мусила незабаром влаштовувати свято на користь справи догляду сільських церков і хотіла показати на ньому Бушотту, що несподівано їй не знати чому як раз стала модною артисткою. Бушотта посадила гостя на канапку в квіточках, а на прохання його сіла їй сама з ним поруч. Батьків син виклав співакці бажання княгині Верделбер: ця дама хотіла, щоб Бушотта проспівала передовсім одну з тих пісень апашів, що ними так захоплюються люди з вищого світу; на превеликий жаль, мадам Верделбер може дати дуже малу і зовсім недомірну ціні артистки плату, але ж треба пам'ятати, що свято влаштовується для доброго діла.

Бушотта погодилася взяти участь, поставившись до зменшення плати зі звичайною щедрістю голоти відносно багатирів, артистів відносно людей з суспільства; вона грошолобкою не була, справа ж догляду сільських церков її зацікавила. Своє перше причастя вона згадувала зі слізьми на очах, а віру свою зберігла і по сей день. Коли вона проходила повз церкву, їй завжди хотілося зайти туди, особливо ввечері. Тому вона не любила Республіки, що лишень силкується зруйнувати церкву й армію. Серце її дуже раділо, спостерігаючи відродження національного почуття. Франція відраджується: по мюзік-голлях найдужче плещуть у

долоні пісням про наших салдатиків та про милосердних сестричок. Тимчасом Моріс втягав дух цього рудого волосся, гострі й делікатні пахощі цього тіла та всіх його солей і у нього хутко виникло бажання цієї жінки. Він почував її теплу м'якоту поруч себе на тісній канапці і почав говорити копліменти її прекрасному талантові. Вона спитала, що ж йому найбільше подобається з її репертуару. Він його не чув і не знав, а все ж зумів дати їй відповідь, що її задовольнила, бо вона сама не помічаючи того, її йому підказала. Хвастуха говорила про свій талант і про свої успіхи саме так, як їй хотілося почути це од людей. Почавши про тріумфи, вона вже не могла спинитись: вона мала чуле серце. Моріс щиро похвалив красу, Бушотти, свіже її обличчя і стрункий стан. Свіжість обличчя вона пояснила тим, що ніколи нічим не мазалась. Що ж до форм, то вона погодилася, що вони як раз до міри, що ніде нічого зайвого немає; а щоб довести справедливість цієї заяви вона провела його руки по всіх контурах свого чарівного тіла, трохи підвівшись, щоб зручніше було обслідувати місця, що вона мала на думці.

Заходив вечір; вона хотіла засвітити, але Моріс попрохав її не робити нічого.

Балачка таглася далі спочатку жартовлива й весела, а потім сердечна, дуже ніжна, з певною ніби втомою. Бушотті вже здавалося, що Моріса д'Еспарв'є вона знає дуже давно; отже, вважаючи його за людину чемну, вона зробила йому де-які дружні признання. Вона сказала йому, що їй завжди

хотілося бути чесною жінкою, але в неї була зажерлива й безсовісна мати. Моріс навернув її на думку про її красу і дотепними лестощами зворушив їй її жвавий смак до самої себе. Терплячий і обережний, хоч як палала йому кров, він проте, зумів пробудити й зростити в ній бажання подобатися ще дужче. Хатне вбрання розкрилось і само собою опало; живий сатин плечей блиснув у таємничих сутінках вечора. Моріс виявив таку обережність і спритність, що Бушотта опинилася в його обіймах перше, ніж зауважила, що згодилася на щось поважніше. Їхнє дихання й шепотіння сплилися в одну єдність. І канапка в квіточках зітхала вкупі з ними.

Коли вони знову змогли виявляти свої почуття словами, вона прошепотіла йому в шию, що шкіра в нього тонша, ніж у неї.

Держучи її в обіймах, він зауважив:

— Як гарно тебе отак стискувати. Здається, що в тебе й кісток нема.

Закриваючи очі, вона відповіла:

— Це тому, що я тебе кохаю, а кохання ростоплює мені ті кістки; воно всю мене м'якшить і розпускає, як телячу ніжку у Сен-Менеуда.

Незабаром додому вернувся Теофіль і Бушотта закликала його подякувати м-г Моріса д'Еспарв'є, що мав гречність принести од княгині Верделбер добрий заробіток.

Музика був дуже радий відчутти тишу та спокій домівки після цілого дня марної біганини, набридлих лекцій, прикрощей і зневажань. Йому накидали

трьох нових співробітників, що підпишуть вкупі з ним його оперету і використають свою частину авторських прав; од нього вимагали також, щоб він запровадив до двору Гольконди танго. Він стиснув руку молодому д'Еспарвве і дуже втомлений гупнув на канапку, а вона, вже будиши остаточно виснажена, не витримала і, позбувшись усіх чотирьох ніжок, раптом завалилася. І ангол, поточившись на поміст, з жахом хряснувся на годинник, сірники й сигарничку, що випали з кишені Моріса, та на принесені князем Істаром бомби.

РОЗДІЛ XXIV

*переказує всі примхи долі, що їх мусив зазнати ЛУКРЕЦІЙ
Пріора Вандома*

Леже Масбе, нащадок Леже старшого, палятурник з вулиці Абатств, мавши своє ательє проти старого будинку батьків Сен - Жермен - де - Пре, де тепер міститься безліч шкіл і вчених товариств, мав робітників дуже гарних, але дуже мало, і задовольняв свою стару терпляче придбану клієнтуру дуже поволі. Шість тижнів минуло після того, як отримано було замовлення м - г Сар'ета, а Леже Масбе ще навіть не брав його книжок у руки. І тільки по впливі п'ятидесяти трьох днів, перевірюючи книжки по спискові Сар'ета, палятурник роздав їх робітникам. Не побачивши в спискові маленького *Лукреція* з гербами Пріора Вандома, Леже - Масбе вирішив, що ця книжка прибула від котрогось іншого клієнта. А як *Лукрецій* не був згаданий і в ніякому іншому спискові, то врешті його було замкнено в шахву. Звідси нищечком витяг і поклав його собі в кишеню одного дня син палятурника, молодий Ернест. Він був закоханий в одну пралу, що жила по сусідству і звалася Розою. Роза любила гуляти за містом і слухати пташиний

спів у гаях. Отже, щоб забезпечити собі можливість поведсти її пообідати в неділю до Шату, Ернест продав *Лукреція* за десять франків старожечничові на вулиці Сен Х., дядькові Моранже, що не цікавився походженнями купованих ним книжок. Дядько Моранже продав цей томочок того ж дня за п'ятдесят франків м-г Пусарові, книгареві в передмістю Сен-Жермен. Цей добродій вивів штемпель, що вказував приналежність незрівняного примірника і передав його за п'ятсот франків добре відомому аматорові, Жозефові Мейерові, що зразу ж відступив його за три тисячі франків м-г Ардоніві, книгопродавцеві. М-г Ардон поніс *Лукреція* великому книжному домові М-г Р., що заплатив йому шість тисяч, а через два тижні зі значним баришем перепродав книжку княгині Горс. Ця добре відома в вищому паризькому світі дама цікавиться картинами, книжками й порцеляною; вона перековує в своїм отелі на вулиці Єни колекції виробів мистецтва, що свідчать про її різноманітні знання і гарний смак. В липні місяці, коли княгиня Горс поїхала до свого палацу в Сарвіль у Нормандії, до отелю на авеню Єни навідався вночі злодій, що мусив належати до банди *колекціонерів*, спеціалістів на виробках мистецтва.

Як встановила слідча влада, грабіжник по ринві вибрався на другий поверх, потім ступив на балкон, видавив шибку, повернув шпінгалети і вліз у велику галерею. Тут, зламавши кілька шахов, він вибрав собі речі по своїй уподобі, здебільшого невеличкі й коштовні,— золоті скриньки, кілька річей XIV віку

зі слонової кости, два цінних рукописи XV віку і книжку, що секретар княгині записав просто як «сап'ян з гербами» і що саме й була *Лукрецієм* з Еспарв'енської бібліотеки.

Винуватця—думали на англійця кухаря—не знайшли. А через два, мабуть, місяці якийсь молодий, ставний, добре виголений добродій проходячи нишком і непомітно улицею Курсель, завітав до дядька Гінардона і подав йому *Лукреція* Пріора Вандома. Антиквар заплатив йому сотню су, оглянув книжку, зрозумів її ціну й красу і поклав її в шухляду комода з фіалкового дерева, куди завжди ховав найкоштовніші речі.

От яких примх долі зазнала за один сезон ця чарівна книжечка.

РОЗДІЛ XXV

де Моріс знаходить свого ангола

Бушотта змивала з обличчя після вистави свій грим. В убиральню тихо вступив її старий поклонник, т-г Сандрак, а за ним втиснулася й купа інших. Не повертаючись до них, Бушотта запитала, чого їм тут треба, чого вони дивляться на неї, як йолопи, і чи не думають вони, що тут ятка з дивницями, як на ярмарку в Нейлі. Мовляв—

— «Добродійки й добродії, киньте десять сантиметрів на посаг оцій панні і ви зможете полапати її за литки: вони з мармуру»!

І зиркнувши на гурт раздратованим поглядом, скрикнула:

— Ну? Гетьте! Забирайтесь!

Вона вигнала всіх, навіть коханця свого серця — Теофіля, що стояв там блідий, кошлатий, тихий і сумний, нічого не добачаючи і ніби відсутній. Забачивши ж Моріса, вона осміхнулася. Той наблизився до неї, схилився над спинкою крісла, де вона сиділа, і подякував їй за гру й спів, зі згуком і жестом поцілунка за кожним компліментом. Це її, очевидно, не задовольнило, бо вона повсякчасним перепитуванням та удаваним недовір'ям примусила

його двічі, тричі, чотири рази повторити формули свого захоплення, а коли він спинювався, то вона прикидалася так розчарованою, що він змушений був починати все з початку. Йому було важко робити це без практики, але ж було також дуже приємно дивитись на круглі й повні, наче золоті раді світла, плечі та милуватись на її вродливе обличчя в дзеркалі.

— Ви виглядали чарівниче.

— Справді?... Ви так думаете?

— Неймовірно, як богин...

І тут він несподівано голосно скрикнув. Його очі через дзеркало спіймали якусь постать, що вступила до вбиральні. Він круто повернувся, повалився з розкритими обіймами на Аркадія і витяг його в коридор.

— Ось тобі звичаї,— скрикнула Бушотта, ледве не плачучи з досади.

Але молодий д'Еспарв'є хутко тяг свого ангола через гурт учених собак та родину американських акробатів просто до виходу.

Під деревами на свіжому бульварі, п'яний од радості і не вірячи ще в своє щастя, він кричав:

— Це ви! Це ви! Я дуже довго шукав вас, Аркадіє, Абдіелю, чи як там вам до вподоби, і знайшов. Таки нарешті. Аркадіє, ви взяли в мене мого ангола-охоронця, віддайте його мені назад. Чи ви ще любите мене, Аркадіє?

Аркадії одповів, що, аби виконати своє надангольське завдання, своє зобов'язання, він мусить стоптати ногами дружбу, співчуття, любов і інші

чуття, що лишень м'якшать душу; з другого ж боку, його нові умови життя, давши йому зрозуміти, що таке страждання й злидні, накидають йому людську чутливість; до Моріса ж особисто він почуває прихильність уже мимо власної волі.

— Ну,— скрикнув Моріс,— хоч ради цієї малої любови, верніться до мене, лишіться зі мною. Я не можу без вас жити. Коли ви були біля мене, я не помічав вашої присутності. А ледве тільки ви покинули мене, я відчув у собі люту порожнечу. Без вас я ніби тіло без душі. Чи сказати вам, що й у кімнатці на вулиці Риму навіть поруч з Жільбертою я відчуваю себе самотнім, що я нудьгую за вами, я хочу бачити й чути вас, як у той вечір, коли ви мене так смертельно роздратовали. . . Признайтеся ж, що я мав рацію, і що ви поводитися тоді не так, як би слід було людині з порядного світу. Як ви, ество такого високого походження і такого шляхетного розуму, могли допуститися подібної нетактовності? Це ж річ неймовірна, коли подумати. Мадам Дезобель вам іще не вибачила. Вона докоряє вам, що ви, явившись так невчасно, налякали її, а також виказали настирливу безсоромність, коли застібали її убрання та зав'язували черевички. А я все забув. Я пригадую лишень, що ви мій небесний брат, святий товариш мого дитинства. Ні, Аркадіє, ви не повинні і не можете покинути мене. Ви мій ангол, ви моє добро.

Аркадій пояснив молодому д'Еспарв'є, що кинувшись у безодню, він уже не може бути анголом-напутником християнина. І він змалював себе

й як страшного і лютого ненавидника, просто як пекельного духа.

— Жарти,— відповів йому на це Моріс, усміхаючись великими, повними сліз очима.

— На жаль, Морісе, нас розлучає все: наші думки, наші призначення. Та я не можу вбити ніжності, що до вас почуваю, а ваше щире серце змушує мене вас любити.

— Ні! — зітхнув Моріс,— ви не любите мене. Ви ніколи мене не любили. З боку брата чи сестри така байдужість була б природною; з боку друга—звичайною; з боку ж ангола-охоронця вона просто потворна. Ви паскуда, Аркадіє! Я вас ненавиджу.

— Я вас щиро любив, Морісе, та люблю ще й досі. Ви турбуєте мені серце, що, як мені здавалося, я замкнув за трьома дверима. Ви виявляєте мені мою слабизну. Коли ви були ще малим непорочним хлопчиком, я любив вас так само ніжно, як і ваша англійська вчителька міс Кет, тільки трохи чистіше за неї, бо вона пригортала вас до себе з огидною пожадливістю. В літку, коли тоненька кора платанів облуплюється довгими биндами з ніжно-зеленого стовбура, після дощів, що струмочками наносять на шосе чистий пісочок по косинах, я вчив вас, як з цього пісочку, кори, польових квітів та тоненьких стеблиночок робити місточки, дикунські халупки, тераси та сади Адоніса одногородньої тревалости. В травні місяці в Парижу ми будували жертovníк Діві і палили на ньому ладон, чії пахощі, ширячись по всьому будинкові, нагадували куховарці Марселіні її сільську

церкву та втрачену непорочність і викликали їй на очі ясні слъози; од цих же пахощів боліла голова у вашої матери, розслабленої серед багатств нудьгою, так звичайною для всіх щасливих на землі людей. Коли ви почали ходити до коледжа, я цікавився вашими успіхами; я брав участь у вашій праці й гулянках, метикував укупі з вами над крутими задачами, дошукувався незловимого змісту якоїсь фрази Юлія Цезаря. Скільки прекрасних партій гри в навипередки чи в опуку зробили ми вкупі з вами! Не один раз зазнавали ми щастя перемоги і наші лаври не було заплямлено ні кров'ю, ні слізми. Морісе, я вжив усіх можливих для себе заходів, щоб охоронити вашу непорочність, але не міг я завадити вам втратити її в чотирнадцять літ в обіймах покоївки вашої матери. Потім я з жалем дивився, як ви кохалися з жінками всякого сорту й віку, що з них не всі були вродливі, принаймні—на око ангола. Засмучений цим видовищем, я звернувся до науки; розкішна бібліотека давала для цього широченні можливості. Я заглибився в історію релігій і наслідки цього ви вже знаєте.

— Але тепер, любий Аркадіе, — зауважив молодий д'Еспарв'є, — ви не маєте ні становища, ні впливу. Ви не маєте також жадних засобів до життя. Ви навіть не член суспільства, а якийсь волоцюга, босяк.

На це ангол з певним незадоволенням відповів, що зараз одягнений він краще, ніж у лахміття самовбивці.

Виправдуючись, Моріс післався на те, що одяг він свого ангола в лахміття самовбивці тому, що

тоді на цього невірного ангола сердився. Тепер же не слід згадувати минуле і обвинувачувати одне одного: потрібно лишень визначити стосунки на далі

— Що ви думаєте тепер робити, Аркадіє?

— Хіба ж я вам не казав уже, Морісе? Пovoювати того, хто царює в небесах, скинути його геть і посадовити на його місце Сатану.

— Ви цього не зробіте. Посамперед — це не на часі. Громадська думка не за це. Ви не будете в ритмі, як каже мій тато. Тепер люде консервативні і дуже поважають владу. Вони хочуть, щоб ними керували, і президент Республіки повинен їхати на розмову до папи. Не пручайтесь, Аркадіє, ви не такий уже й злий, як про себе самі кажете. В своїй глибині ви такий самий, як і всі: доброго Бога ви шануєте.

— Я гадав, що ви вже засвоїли собі, любий мій Морісе, що той, кого ви визнаєте за бога, є лишень простісінський деміург. Він зовсім не знає вищого над собою божого світу і по щирості вважає себе за єдиного і справжнього. В *Історії Церкви* монсиньйора Дюшеня в першому томі на 162 сторінці ви знайдете, що цей задавакуватий і обмежений деміург зветься Ялдабаофом. Цьому церковному історикові ви повірите, може бути, більше, ніж свому власному анголові. Ми мусимо розлучитися, прощайте.

— Лишайтесь при мені.

— Не можу.

— Я не дозволю вам піти так просто. Ви позбавили мене ангола-охоронця. Ви ж мусите й

направити шкоду, що мені скоїли. Давайте мені якогось іншого ангола.

Аркадій відповів, що йому не сила задовольнити таку вимогу. Посварившись з роздавачем духів-напутників, він не зуміє з того боку дістати аж нічого.

— Ні, любий Морісе,— додав він осміхаючись — просіть уже ангола у Ялдабаофа самі.

— Ні, ні і ні! Нема Ялдабаофа! — скрикнув Моріс.— А ви взяли у мене мого ангола-охоронця, так і верніть мені його назад!

— Коли ж не можу!

— Чому не можете, тому що ви бунтівник?

— Так.

— Божий ворог?

— Так.

— Сатаничний дух?

— А то ж.

— Ну,— скрикнув молодий Моріс,— так тоді я стану вам за ангола-охоронця. Я вас не покину.

І молодий д'Еспарв'є повів Аркадія до П... їсти скойки.

РОЗДІЛ XXVI

нарада

Одного дня скликані Аркадієм і Зітою анголи повстанці зійшлися на березі Сени в Жоншері до покинутої й облупленої театральної залі, віднайнятої для зборів князем Істаром у власника її—кухаря Баратана. Триста анголів розмістилося по лавках і в ложах. На кону, прибраному подраною декорацією поля, стояв стіл, крісло й стільці. Стіни з малюнками квіток і фруктів карюковою фарбою були потріскані і обсипалися шматочками. Злиденна вульгарність місця зборів підкреслювала величність пристрастей, що їх хвилювали. Коли князь Істар запросив збори скласти свою президію і спочатку вибрати почесного голову, то відоме всьому світові ім'я спало на думку всім присутнім, але релігійна пошана замкнула всім уста. А через хвилину мовчанки одноголосно вибраний був одсутній Нектарій. Запроханий на місце в кріслі між Зітою і одним анголом з Японії, Аркадій одразу ж узяв слово.

— Сини неба! Товариші! Ви визволилися з небесного рабства, ви струснули ярмо того, кого звать Ягве, але кому ми мусимо тут вернути його

справжнє ім'я Ялдабаофа, бо він не творець світів, а тільки темний і дикий деміург, що опанувавши безмежно малу частинку Всесвіту, посіяв на ньому горе й смерть. Сини неба, я прошу вас сказати, чи хочете ви повоювати і знищити Ялдабаофа?

І створений з усіх голосів один дужий голос відповів:

— Так, ми хочемо!

Після цього безліч анголів, промовляючи одночасно, присягалися взяти штурмом гору Ялдабаофа, розвалити мури з яспису й профіру і вкинути небесного тирана у вічну темряву.

Та тут крізь невиразний гомін залунав тонкий голос:

— Нечестивці, святотатці, божевільні, — тремтіть! Пан Бог уже простягає над вами свою грізну руку!

Це був вірний ангол, що охоплений поривом віри й любови, жадаючи слави сповідачів і мучеників та задро, як і його бог, прагнучи дорівнятись людині в красі саможертви, проліз до богозневажців, щоб сміливо кинути їм виклик, посіяти серед них заколот і упасти під їхніми ударами.

Всі присутні повернулись до зухвальця з однушим обуренням. Сусіди почали його бити, а він живим і чистим голосом гукав:

— Слава Панові! Слава Богові! Слава Творцеві!

Один з бунтівників здавив його за шийку і спинив йому в горлі вигуки хвали. Потім його кинули на поміст і стопкали ногами.

Князь Істар підвів його з землі, взяв двома пучками за крила і, витягшись як стовп диму до

квартирки, що її ніхто з присутніх не міг дістати, викинув протестанта на свіже повітря. І спокій негайно відновився.

— Товариші,—почав знову Аркадій.— Тепер, коли ми вже твердо встановили нашу мету, нам треба відшукати способи чину і вибрати з них найкращі. Вам, отже, треба обмірковувати, чи ми повинні виступити на ворога з силою, чи може нам краще буде приєднувати до себе народи неба довгою й упертою пропагандою.

— Війна! Війна!—залунало на зборах.

Здавалося, що зараз загудуть труби і заторохтять барабани.

Тут підвівся з поблідлим змореним обличчям силою затягнутий на збори князем Істаром Теофіль і сказав зворушеним голосом:

— Брати мої, не подумайте про мої слова кепсько. Їх підказує мені любов до вас. Я просто нещасний музикант, але вірте мені: ваші плани ще раз розіб'ються об божу мудрість, що все передбачає.

Теофіль сів під свист слухачів, а Аркадій заговорив далі:

— Ядабаоф передбачає все, я цього не заперечую. Він передбачає все, але, лишаяючи нам незалежну волю, він поводитьсь, на наш погляд, так, ніби не передбачає анічогісінько. Кожної хвили він мусить дивуватися й пантеличитись: події найбільшої можливості застукують його повною несподіванкою. Накладений ним на себе обов'язок погоджувати незалежність волі людей і анголів зі своїм передбачанням повсякчасно ставить його

перед неймовірними, безвихідними трудноціями, через віщо він, насправжки, ніколи не бачить далі свого носа. Він не сподівався непослуху Адама і так мало передчував злобу людей, що згодом каявся, навіщо їх створював; і потім він мусив їх нищити в водах потопа, вкупі з іншими тварями, що нічим йому не завинили. Своею сліпотою він дорівнюється хіба лишень Карлові X, своєму королеві-улюбленцеві. Коли ми будемо додержуватись певної обережності, ми захопимо його як ще не треба й краще. Думаю, що ці міркування заспокоять мого брата.

Теофіл не відповів. Він хоч і любив бога, але боявся зазнати долі того вірного ангола.

Один з найбільш освічених спосеред присутніх на зборах духів—Маммон—не задовольнився поясненням свого брата Аркадія.

— Почекайте, — заявив він. — Ялдабаоф некультурне ество, це так; але ж він до мозку кісток садат. Організація Раю цілком мілітарна, заснована на чиновництві й дисципліні. Пасивна слухняність є там абсолютним законом. Всі анголи складають одне військо. Порівняйте це животіння з Єлисейськими полями, як їх змалював нам Вергілій. В Єлисейських полях панує повна свобода, розум та мудрість; щасливі тіни розмовляють проміж себе в гаях із мірт. В небі ж Ялдабаофа цивільної людности нема: всіх покликано до полків, записано в списки, знумеровано. Небо — це казарма і поле для військових вправ. Зважте на це!

На це слово Аркадій одповів, що противника треба собі уявляти таким, яким він справді є, і що військова організація Раю більше нагадує селища короля Глегле, ніж Прусію Фрідріха Великого.

— Вже за першого повстання перед початком часів,—сказав він,—бій тягся два дні і трон Ялдабаофа хитався. Однак, деміург урятував його. Але чому ж саме мусить він завдячувати свою перемогу?—Випадкові громовиці, що вибухнула підчас бою. Блискавка, упавши на Люцифера та його анголів, скинула їх чорними й розбитими. Ялдабаоф завдячує свою перемогу блискавці. Блискавка єдина його зброя. Він зловживає нею. Закони свої він видав серед блискавок і грому. «Огонь суне перед ним», говорить Пророк. А філософ Сенека каже, що блискавка, падаючи, несе загин дуже небагатвом, жаху ж наганяє на всіх. Ця увага була справедливою для людей першого віку християнської ери і втратила значіння для анголів ХХ-го. А що Ялдабаоф не такий уже й дужий, так це доводить той лютий жах, що він зазнав колись перед вежою з сирої цегли та гірської смоли. Коли міріади небесних духів, озброєних усіми знаряддями новітньої науки, виступлять проти неба, то невже ж ви думаєте, товариші, що старий Пан соняшної системи зі своїми озброєними ще як за часів Авраама анголами зможе їм противитись? Вояки деміурга ще й досі носять кашкети з золота і щити з діамантами. Його найкращий воевода—Михайло, не знає іншої тактики, як поєдинок. Вони ще

їздять на фараонівських колісницях і ніколи не чули навіть за македонську фалангу.

І Аркадій довго ще наводив паралель між озброєною отарою Ялдабаофа та свідомим військом Революції. Після цього виникли питання про потрібні грошові засоби.

Зіта ствердила, що на початок справи гроші є, що електрофори вже замовлено і що перша ж перемога забезпечить кредит.

Далі пішла гаряча й безладна дискусія. Як і на збіговиськах людей, так і в цьому ангольському парламенті порожні слова текли просто річкою. Що ближче йшло до виборів, то все частіше скоювався гармидер. Всяке розуміло, що найвище командування треба віддати Тому, хто першим підніс прапор повстання, але з огляду на те, що всі хотіли бути офіцерами Люцифера, то кожне, висловлюючи свою думку про те, кого слід вибрати на ці посади, в першу чергу малювало свій власний портрет. Наприклад, наймолодший з повстанців, Алькор, хутко промовив таке:

— Велике для нас щастя, що в армії Ялдабаофа командування роздається по-старшинству. Тому дуже мало шансів на те, щоб його військові громи були повносілі. Як не шляхом довгої слухняності виучуються люде командувати, так і не дослідом дрібничок здобувають вони здатність охоплювати велетенське ціле. Зі старої й нової історії ми бачимо, що найкращими воеводами були не вояки, а царі, як Олександр та Фрідріх, аристократи, як Цезар та Тюрен, або ж погані вояки, як Бонапарт.

Спеціаліст вояк не може виявити потрібної здатності в повній мірі. Товариші, наставмо собі ватажків добре розвинених і не старих. Старий ватажок може й тямитиме затримати за собою перемогу, але ж щоб її здобути—треба бути молодим.

Алькора заступив на трибуні один серафим, філософ.

— Війна ніколи не була ні певною наукою, ні закінченим мистецтвом,— заявив він.— Однак, геній раси, чи думка окремої людини завжди давали себе в ній відчуті. Та як визначиш прикмети, потрібні старшому генералові в майбутній війні, де мас і ріжних рухів треба брати на увагу більше, ніж їх може збагнути людський розум? Кількість технічних засобів невпинно зростає і, збільшуючи без кінця причини помилок, паралізує геній ватажка. На певному ступні мілітарного розвитку, що його наш зразок — європейці — от-от досягнуть, і найбільш розвинений ватажок і повний неук — стають рівними своїм безсиллям. Другий наслідок сучасних великих озброєнь для війни полягає в тім, що закон чисел виявляється в ній у неблаганній силі. Розуміється, десять анголів повстанців варт більше, ніж десять анголів Ялдабаофа; але нема вже певности, що мільон анголів-повстанців варті мільона анголів Ялдабаофа. Великі числа і в війні і в усякій іншій справі повертають у ніщо розвиток і височінь індивідуальних прикмет поруч певного роду колективної душі, чогось дуже спрощеного.

Гомін розмов заглушив промову ангола філософа, що закінчив її серед загальної байдужости.

Після нього з трибуни залунали заклики до зброї і обіцянки перемогти. Вихвалювано було шпаду, що обороняє діло справедливости. Двадцять раз заздалегodi прославляювано було тріумф анголів-повстанців під бурею оплесків розпаленої юрби. Крики «Хай живе війна!» попливли до німих небес.

Посеред цього загального захоплення на естраду вибрався князь Істар. Поміст застогнав під його вагою.

— Товариші! — сказав він. — Ви хочете перемоги, і це бажання цілком природне. Але вас, значить, у пенів зіпсувала література й поезія, раз ви хочете взяти ту перемогу в війні. Тепер ідея війни може вміститися хіба в голову одурілого буржуа, чи припізненого розвитком романтика. Що таке війна? — Сміховинний маскарад, що їм захоплюється йолопський ліризм патріотичних гітаристів. Коли б Наполеон мав практичний розум, він би не морочився з війнами; але це був мрійник, закоханий в Осіяна. Ви кричите «Хай живе війна!». Ви теж мрійники. Коли ви порозумнішаєте? Розумні істоти не шукають собі сили й могутности в тих безглузких вигадках, що з них складається військове мистецтво: в тактиці, стратегії, фортифікаціях, артилерії та іншій нісенітниці. Вони не вірять війні, що є фантазією: вони вірять хемії, що є наукою. І вони тямлять вкладати перемогу в альгебраїчну формулу.

Та витягнувши з кишені і показуючи зборам невеличку пляшку, князь Істар з урочистою усмішкою вигукнув:

— Осв вона, — перемога!

РОЗДІЛ XXVII

*де розкривається таємна глибока причина, що часто на-
штовхує імперії на імперії та підготовляє руїну переможців і
переможених, і де розумний читач (коли він на світі є, чому
я не дуже вірю) поміркує над знаменною фразою: «Війна — це
комерційна справа»*

Анголи розійшлися. Аркадій і Зіта, сидячи на траві під Медонськими горбами, дивилися на Сену, що тихо пливла поміж верб.

— В цьому світі,— почав Аркадій,— що зветься чистим, хоч чистих річей тут менше, ніж нечистих, жадне розумне ество не стане силкуватися знищити хоч би один атом. Нам дозволено тільки надіятись, що ми зможемо подекуди міняти ритм кількох груп атомів та переміщати певні клітинки. Цим, коли подумати, і обмежується мета нашого великого завдання. Посадовивши суперника Ялдабаофа на місце його ворога, ми вже не зможемо зробити нічого більшого... Зіто, де лежить зло, чи в самій природі річей, чи в їхнім розміщенні? Це дуже потрібно знати. Я тяжко збентежений, Зіто...

— Друже мій,— відповіла Зіта,— коли б на те, щоб чинити, треба було знати всі таємниці природи,— чину не було б ніколи. Не було б і життя,

бо жити — то значить чинити. Аркадіє, невже ж ви втратили вже свою рішучість?

Аркадії запевнив уродливу арханголицю, що його рішучість запровадити деміурга до вічної темряви не зменшилася.

На дорогу вискочив з довгим хвостом куряви за собою автомобіль. Коло анголів він спинився і з вікна висунувся горбатий ніс барона Еверденжена.

— Здорові були, небесні друзі,— сказав капіталіст, син неба.— Я дуже радий, що вас зустрів. Я маю подати вам поважну новину. Не сидіть без діла, не спіть: озброюйтесь, озброюйтесь! Ялдабаоф може вас попередити. Ви ж маєте військовий фонд: витрачайте його не оглядаючись. Я щойно довідався, що архангол Михайло дав на небі величезні замовлення на блискавки та грім. Коли ви мені вірите, ви повинні забезпечити собі ще п'ятдесят тисяч електрофорів. Замовлення я прийму. А тимчасом будьте здорові, анголи. Хай живе небесна батьківщина!

І барон Еверденжен із вродливою артисткою полетів далі, на розкішні береги Лювесьєнни.

— Чи це ж правда, що й деміург озброюється?— спитав Аркадії.

— Дуже може бути, що там, у - горі, другий барон Еверденжен теж підштовхує до озброєння,— відповіла Зіта.

Ангол - охоронець Моріса де - який час міркував. Потім він прошепотів:

— Чи не станемо ми іграшкою в руках фінансистів?

— Та ж звичайно! — відповіла вродлива арханголиця. — Війна! — це комерційна справа. Вона завжди була такою.

Після цього вони довго обмірковували способи виконання свого величного завдання. Зневажливо відкинувши анархічні пропозиції князя Істара, вони виробили план бурхливого й несподіваного наступу на царство небесне з натхненним і добре навченим військом.

Баратан, жоншерський кухар, що віднайняв для зборів анголам-повстанцям театральну залу, був виказчиком поліції. В післаному ним до префектури рапорті він сповіщав, що члени цієї приватної наради підготовляли вбивство якоїсь особи; вони малювали її дурною й жорстокою і звали *Алабалотом*. Агент думає, що це їхній псевдонім чи президента Республіки чи може й самої Республіки. Конспіратори однодушно слали *Алабалотові* погрози, а один з них, дуже небезпечна, добре відома серед анархістів особа, уже кілька раз карана за вільнодумне писання й промови, звана князем Істаром або ж іще *Керубом*, показував зборам бомбу дуже невеличкого калібра, що, здається, є страшенно небезпечною річчю. Всі інші конспіратори Баратанові невідомі, хоч він і повсякчас буває серед революціонерів. Багато з них було зовсім молодих, безусих. Двох із них, що промовляли з особливим запалом, він вислідив: перший зветься Аркадієм і живе на вулиці святого Якова, а другий — жінка особливої вдачі,

живе на Монмартрі. З чого вони обоє живуть — не відомо.

Префектові поліції справа здалася досить серйозною, щоб перш за все порадитися з президентом ради міністрів.

Тоді як раз був один з тих кліматеричних періодів третьої Республіки, коли французький народ, закохавшись у владу й силу, вважав себе занашченим (бо ним, мовляв, ще мало правують) і голосно вимагав собі рятівника. Президентів ради — міністрові юстиції — нічого так не хотілося, як виявитися цим жаданим рятівником. А для того, щоб ним стати, потрібна була небезпека змови. Отже звістка про подібну змову була йому дуже приємною. Він запитав префекта поліції про характер і поважність справи. Префект поліції пояснив, що у цих людей, здається, є і гроші і розум і енергія, але вони надто голосно балакають і їх надто багато, щоб утримати свою роботу в секреті та не посваритися проміж себе. Одхилившись на спинку крісла, міністер замислився. Бюро стилю ампір, що за ним він сидів, старовинні килими по стінах, дзигар і канделябри доби Реставрації, словом — усе чисто в цьому кабінеті — було непорушної тревалости, все надихало йому великі й однакові за всяких режимів принципи урядування — лукавство й відвагу. Отже, не довго міркувавши, він вирішив, що треба дати змові вирости та прибрати певної форми, що треба може й допомогти їй на початку, а задавити тільки тоді, коли всю користь із неї вже буде витягнуто.

Тому він порадив префектові поліції уважно наглядати за справою, подавати йому відомості про події що - дня і триматися тільки ролі інформатора.

— Я покладаюсь на вашу добре відому обережність: наглядайте й не втручайтесь.

І міністер запалив собі сигаретку. Він уже твердо надіявся, що з допомогою цієї змови він ослабить опозицію, зміцнить свою владу за кошт своїх товаришів, знищить президента Республіки і стане тим жаданим рятівником.

Префект поліції пообіцяв виконати інструкції міністра, ладнаючись, однак, робити по - своєму. Він наказав своїм агентам стежити за зазначеними Баратаном особами, не втручаючись у їхню роботу ні з якого приводу. Бачучи, що за ним бігають, князь Істар, що був не лишень відважині, а ще й обережний, витяг зі схованки в жолобі на даху свої бомби і, пересідаючи з автобуса на метрополітен, а з метрополітена на автобус, поволі відв'язався од шпика і кінець - кінцем склав свою ношу у ангола - музики.

Аркадієві ж кожний раз, як він виходив зі свого отеля на вулиці святого Якова, неодмінно ліз у вічі аж занадто помітний добродій у жовтих рукавичках та з більшим за *Регента* діамантом на краватці. Байдужий до земних справ ангол - повстанець не звертав жадної уваги на це зустрічання. Зате ж Моріс д'Еспарв'е, взявши на себе завдання охороняти свого ангола - охоронця, занепокоївся: джентльмен виявляв уїдливість й витревалости навіть більше, ніж добродій Мін'йон, що недавнечко

пропівав своїм допитливим поглядом улицю Гарансбер од баранячих голів отелю Сордбер і аж до церкви Сен-Сюльпіс. Моріс приходив до Аркадія двічі-тричі на день, доводив йому небезпеку і умовляв швидко змінити собі домівку.

Що-вечора ж він виводив свого ангола в пізні кабаре, де вони вечеряли з дівчатами. Там молодий д'Еспарв'є викладав свої пророцтва відносно найближчого матча боксу, а потім силкувався довести Аркадієві існування бога, потребу релігії та принадність християнства; він благав ангола зректися своєї безбожної й злочинної справи, що дасть йому лишень горе й розчаровання.

— Бо ж, кінець-кінцем, — говорив молодий проповідник, — коли б християнство було неправдою, то це люде вже знали б.

Дівчата підтримували Моріса в його релігійних почуттях, а коли вродливий Аркадій на зрозумілій їм мові дозволяв собі якусь люту хулу, вони затикали уха і змушували його замовкнути, боячись, що божа блискавка заб'є і їх укупі з ним. Вони тямали, що всемогутній і найдобріший Бог, раптово караючи за образу, дуже здатний без жадної злої думки забити поруч винного ще й невинних.

Інколи ангол і його охоронець ходили вечеряти до ангола-музики. Згадуючи часами, що він сам коханець Бушотти, Моріс з незадоволенням поглядав на вільнішу, ніж би слід було, поведінку Аркадія відносно співачки. А це ж вона дозволяла йому з того часу, як ангол-музика полуднав канянку в квіточках і Аркадій з Бушоттою негайно ж

на ній злучилися. Дуже люблячи мадам Дезобель, Моріс був трохи закоханий і в Бушотту, чому трошечки й ревнував її до Аркадія, а ревності — почуття, властиве і людям і звірям — завжди чинять людям хоч би й легесеньке, а все ж пекуче страждання. Отже, здогадуючись про правду, що на неї темперамент Бушотти і характер ангола вказували йому досить красномовно, він докучав Аркадієві глузуванням і лайками, закидаючи йому неморальність його вдачі. Аркадій спокійно відповідав йому, що підбити фізіологічні імпульси твердо встановленим приписам — дуже тяжко, і що моралісти завжди зустрічали великі труднощі в питанні про задоволення певних потреб.

— Отже, — казав Аркадій — я мушу визнати, що укласти якусь систематичну природню мораль майже неможливо. Природа не знає принципів. Природа не дає нам жадної рації думати, що навіть життя людське варте пошани. Природа байдужа, і для неї добро і зло — речі цілком однакові.

— Тепер ви бачите самі, що людям потрібна релігія, — зауважив Моріс.

— Релігія, ця мораль ніби з неба, є, насправжки, звичайнісіньким узагальненням досвіду, — провадив далі ангол. — Звичаї встановлює один лишень лад життя, небо ж своїми приписами тільки посвячує старовинні звички. Виданий на якомусь Синаї серед піротехнічних фокусів божий закон є лишень списком людських забобонів. І з огляду на те, що звичаї міняються, довготривалі релігії, як жидо-християнство, мусять міняти свій моральний зміст.

— Добре, — сказав Моріс, чий розвиток зростав на очах. — Але мусите ж ви визнати, що релігія забезпечує людство од безлічи сварок і злочинств ?

— Звичайно, — коли сама їх не радить, як це трапилося зі вбивством Іфігенії.

— Аркадіє, — вигукнув Моріс. — Коли я слухаю ваші міркування, я радію, що я не такий розумний.

Під час цих розмов Теофіль, похиливши своє вкрите хмарою білявого волосся обличчя над піяніно та високо підкидаючи над його кісточками свої натхненні руки, програвав і проспівував цілу партитуру *Аліни, королеви Голбкондсвкої*.

Князь Істар приходив на ці приятельські бесіди завжди з повними кишнями; там були і бомби і пляшки з шампанським, що однаково походили зі щедрости барона Еверденжена. Бушотта зустрічала князя Істара з задоволенням, бо бачила в ньому і свідка і трофей перемоги, здобутої нею на канапці з квіточками. Він був для неї як голова велетня Голіафа в руці хлопчика Давида. І вона подобала князя за його акомпаніаторську спритність, за переможену нею силу, за дивовижну здатність до піяцтва.

Одної ночі, коли молодий д'Еспарв'є одвозив свого ангола автомобілем од Бушотти до умебльованих кімнат на вулиці святого Якова, небо було зовсім чорне, але діамант шпика сяяв перед військом як лихтар; зібрані під його світлом трое колещатників розбіглися в різні боки, ледве автомобіль наблизився. Ангол не звернув на це ніякої уваги, Моріс же зміркував, що діяльність Аркадія

цікавила дуже високих людей держави. Небезпека здалася йому надто великою і він одразу ж вирішив, що щось треба робити.

На ранок він явився до підстежуваного, щоб перевести його на вулицю Риму. Ангол був іще в ліжку. Моріс закликав його вдягатися і швидко йти за ним.

— Тікайте, — казав він. — Цей будинок небезпечний для вас. За вами слідкують. Чи сьогодні, чи завтра, а ви будете арештовані. Раз ви не хочете сидіти в тюрмі, то мусите тікати. Я проведу вас у цілком безпечне місце.

Жаліючи наївність свого рятівника, ангол осміявся йому.

— Хіба ж ви не знаєте, — сказав він, — що ангол проламав браму в'язниці, де сидів апостол Петро, і визволив його? Чи може ви думаете, що у мене менше сили, ніж у того мого небесного брата? Що я не догадаюся зробити для самого себе те, що той зробив для рибалки з Тіберійдського озера?

— Не рахуйте на це, Аркадіе. Той ангол зробив це чудом.

— Так, «чудом», як говорить новітній історик церкви. Та нехай уже, не буду сперечатися, піду за вами. Дайте мені тільки спалити кілька листів і спакувати потрібні мені книжки.

Він кинув папери в піч, набив свої кишені книжками і пішов за своїм поводитарем до автомобіля, що недалечко, біля Французького коледжа, чекав на них. Моріс узявся за колесо. Наслідуючи приклад обережності керуба, він зробив стільки

поворотів, об'їздів і різних викрутасів, що врешті спекався всіх колещаток, що хмарою ув'язалися за ними наздогін. Покружлявши таким чином по всьому місту, він кінець-кінцем спинився на вулиці Риму перед помешканням, де ангол уперше явився між люде.

Входячи до кімнати, звідки перед вісімнацятьма місяцями він вийшов служити своєму призначенню, Аркадій пригадав непоправне минуле і замислився; але зненацька в нього затремтіли ніздрі, потягнувши пахощі Жільберти. І він спитав про здоров'я мадам Дезобель.

— Чудове,— відповів Моріс.— Вона трохи погрубшала і ще покращала. Вона ще сердиться на вас за вашу безсоромність, але я надіюсь, що вона вам пробачить її колись, як пробачив я, і згодом вашу образливу поведінку забуде. А тепер вона ще дуже сердита на вас.

Молодий д'Еспарв'є впровадив свого ангола в помешкання з манірами людини доброго роду і ніжною клопотнею друга. Він показав йому складане ліжко, що можна розкривати що-вечора в передпокою і ховати вранці в темну комірку; показав йому туалетний стіл, туб, шахву для білизни; дав потрібні вказівки відносно ogrівання й освітлення; довів до відома, що обід носитиме і в хаті прибиратиме портбе, і вказав гудзик, що треба притискувати, щоб викликати того слугу; він сказав кінець-кінцем, що Аркадій може почувати себе тут ніби вдома і приймати кого йому схочеться.

РОЗДІЛ XXVIII

присвячений прикрій родинній сцені

Поки Моріс мав коханками жінок порядних, його поведінка не викликала жадних нарікань. Але сталося зовсім инакше, коли він почав учащати до Бушотти. Його мати, закривавши очі на його злочинні,—це правда,—але ж елегантні й потаємні звязки, тепер була скандалізована чутками, що її син одверто плутається з якоюсь співачкою. Берта, молодша сестра Моріса, знала, сидючи в манастирській школі, пригоди свого брата, і без жадного обурення розповідала про них своїм молодим подругам. Маленький Леон, кому що-йно вийшов сьомий рік, одного дня перед кількома дамами заявив своїй матері, що коли він виросте, то ожениться як Моріс. Ця пригода болюче вразила материне серце мадам Рене д'Еспарв'є.

Одночасно дуже серйозний факт господарського значіння збентежив і самого Рене д'Еспарв'є. Йому подано було векселі, підписані його прізвисьцем рукою його сина. Підпис не був підроблений, але бажання видати його за батьків видно було доволі яскраво; це було підроблення моральне.

І з цього факту походило, що Моріс жив безладно, запозичувався і міг наробити різних непристойностей. З приводу цього батько родини пішов радитися з матір'ю; умовилися, що він суворо вичитає синові і говоритиме цілком твердо, мати ж явиться через кілька хвилин, сумна й тиха, умовавши роздратованого батька не дуже на сина гніватися. Виробивши цей план, Рене д'Еспарв'є на ранок другого дня наказав покликати свого сина до кабінету. Для більшої поважності він надів свій редингот, що дало Морісові помітити, що розмова має бути серйозною. Голова родини, трохи зблідши, невпевненим голосом (він був не дуже сміливий) заявив, що йому не сила довше терпіти безладне життя свого сина і що він вимагає негайної й повної його зміни. Годі вже распутничати, запозичатися та водити кепську компанію, треба братися за роботу, ставати порядною людиною, підтримувати порядні знайомства.

Моріс охоче відповів би своєму батькові, що, властиво кажучи, закинув йому справедливі докори, з належною синові пошаною. Але, на нещастя, Моріс був так само не з дуже сміливих, а надягнений Рене д'Еспарв'є редингот, підкреслюючи міць родинної влади, наче б виключав усяку можливість сердечности в розмові. Моріс ніяково мовчав, а ця мовчанка збоку здавалася зухвалством. І вона змусила добродія д'Еспарв'є повторити свої докори, та ще й у значно суворішій формі. Він витяг шухлядку свого історичного бюро (що на ньому Александр д'Еспарв'є писав свій *Нарис про*

громадські й релігійні установи народів) і взяв звітди підписані Морісом векселі.

— Чи ти знаєш, дитино моя, — сказав він, — що ти допустився справжнього шахрайства? Щоб спокутувати таку тяжку провину...

В цю хвилину по умові явилася мадам Рене д'Еспарв'є; на ній було вбрання, наче б вона замірялася йти в гості. Вона мала одіграти ролю ангола мира, але, на жаль не мала ні його вигляду ні вдачі. Вона була сумна й сувора. Моріс визнавав її за джерело всіх звичайних і потрібних людині чеснот. Він любив і шанував свою матір. Він любив її ще дужче з обов'язку ніж з прихильности, і його повага до неї трималася більше звичкою, ніж почуттям. Мадам Рене д'Еспарв'є мала червоні прищі на обличчю, а як їй хотілося мати на хатньому судовищу вигідний вигляд, то вона спудрувалася, через що її обличчя нагадувало малину в цукрі. Мавши добрий смак, Моріс не міг заборонити собі думку, що вона негарна, трохи навіть бридка. Він, отже, кепсьько поставився до неї і коли вона повторила батькові докори та ще й нових зі свого боку додала, блудний син одвернувся од неї, ховаючи своє роздратоване обличчя.

А вона все вела далі:

— Твоя тітка Сен-Фен зустріла тебе на вулиці в такому прикрому товаристві, що не схотіла навіть поздоровкатися з тобою.

Тут Моріс спалахнув.

— Моя тітка Сен-Фен! Чи ж я можу її скандалізувати? Адже весь світ знає, що вона сама

загрузла в роспусті аж по самісіньку шию. І тепер ця стара облудниця...

Він спинився, несподівано помітивши на обличчю батька ще більше горя, ніж обурення. Моріс докоряв собі за ці слова як за злочинство і не міг зрозуміти, як вони вихопилися йому з язика. І він уже готовий був зі слізьми впасти на коліна, бажаючи пробачення, коли його мати, звівши очі до стелі, зітхнула:

— І чим це я завинила Богові, що він дав мені привести таку грішну дитину!

Вражений цією ненатуральною та смішною, як йому здалося, фразою ніби ударом руки, Моріс в одну мить од гіркого каяття переступив до прекрасної гордості злочинства. Його потужно опанувало бунтівниче зухвальство і він одним духом проказав такі слова, яких мати ніколи не повинна була почути од сина.

— Знаєте, що я вам скажу, мамо?—Перше ніж забороняти мені зустрічатися з талановитою і не ласою до грошей ліричною артисткою, ви б краще навчили мою старшу сестру, мадам Маржі, щоб вона не ходила на людях і до театру з ганебним і огидним пройдисвітом, своїм коханцем. Вам би слід було також доглядати за моєю сестричкою Жанною, що міняючи руку, пише соромітницькі листи, прикидується, ніби знаходить їх у себе в молитовнику і з уданою непорочністю передає їх вам, щоб занепокоїти й запаморочити вас. Не погано було б також заборонити мому братикові Леонові витрачати, будши сьоми літ віку, останні

сили над мадемуазель Капораль; і можна було б сказати вашій покоївці...

— Прошу вас вийти, добродію, — перебив його нарешті білий од гніву Рене д'Еспарв'є, вказуючи тремтючим пальцем на двері. — Я виганяю вас із цього дому!

РОЗДІЛ XXIX

звідки видно, що, ставши людиною, ангол і поводитьсь по-людському, себ-то спокушає чужу жінку і зраджує свого друга. Цей розділ малює також коректність поведінки молодого д'Еспарв'є

Нова домівка анголові дуже вподобалася. Ранком він учився, а після півдня без жадних шпиків ішов на роботу; вертався ж додому тільки пізно ввечері. А Моріс, як і перше, двічі чи тричі на тиждень приймав мадам Дезобель у кімнаті анголового приходу.

І життя пливало собі без змін, поки одного ранку не прийшла сюди Жільберта шукати за-бутої вчора на столі в блакитній кімнаті своєї оксамитової калиточки. Тут вона знайшла Аркадія що, лежачи в піжамі на канапі, палив сигаретку та обмірковував справу завоювання небес. Вона голосно скрикнула.

— Ви, добродію!... коли б я знала, що знайду вас тут, то вірте слову, що... Я прийшла по свою калиточку, що лежить десь у сусідній кімнаті. Дозвольте...

І вона обережно й хутко, наче повз багаття, пройшла перед анголом.

Одягнена в резедове вбрання, мадам Дезобель виглядала цього ранку просто чарівниче. Тісна сукня малювала всі її рухи, і кожен її крок був одним з тих природніх див, що приголомшують серця чоловіків.

Вона знову з'явилася з калиточкою в руках.

— Я ще раз прошу вибачити мені. Я ніяк не могла передбачати, що...

Аркадій попрохав її сісти і трохи побути.

— Я ніяк не сподівалася, що ви тут живете і мене зустрінете, добродію, — сказала вона. — Я знала, як дуже любить вас молодий д'Еспарв'є, але все ж не могла собі уявити...

На дворі несподівано потемніло. Руда тінь заповсіла кімнату. Мадам Дезобель заявила, що вона прийшла пішки для здоров'я, а тут як на зло насуває гроза. Чи не можна б їй покликати карету?

Але Аркадій припав Жільберті до ніг, обережно, наче якусь коштовну вазу, пригорнув її до грудей і почав проказувати їй слова, що, не мавши в собі власного змісту, яскраво свідчили за певне бажання. Вона силкувалася закрити йому очі й рот руками і вигукувала:

— Я вас ненавиджу!

Тремтючи од ридань, вона попрохала води. Вона задихалася. Ангол допоміг їй розстебнути вбрання. В цій найгіршій небезпеці вона боронилася надзвичайно завзято. Вона казала:

— Ні, ні!... Я не хочу вас любити; я полюбила б вас дужче, ніж слід.

Проте вона віддалася.

В ніжному спочинкові, що наступив після їх обопільного зачарування одне одним, вона сказала:

— Я часто роспитувалася про вас. Я знала, що ви вчащаєте до різних закутків на Монмартрі, що вас часто зустрічали з не так уже і вродливою мадемуазель Бушоттою, що ви стали дуже елегантним джентльменом і що ви заробляєте чимало грошей. Це мене не здивувало. Вас зроблено для успіхів... В день вашого...

Вона вказала пучкою куток між вікном і дзеркальною шахвою

— ...приходу я дуже розсердилася на Моріса, що він приніс вам лахміття самовбивці. Ви мені сподобалися.. О, не за вашу красу. Не думайте, що жінки в такій мірі, як це про них говориться, чутливі до зовнішніх прикмет. Є, знаєте, щось таке... Словом, я покохала вас одразу ж.

Темрява на дворі тим часом гула ще дужче. Вона спитала:

— Правда ж ви не ангол? Моріс цьому вірить, але чому лишень не вірить той Моріс...

Вона жартовливо й допитливо зиркнула на Аркадія.

— Признайтеся, що ви все це вигадали і що ви зовсім не ангол!

Аркадій відповів:

— Я хочу тільки, щоб ви мене любили і буду всім, чим вам захочеться.

Жільберта остаточно заявила, що він не ангол: по-перше тому, що анголів не буває, а по-друге — особливих причин, що знову навернули її розмові.

на втіхи кохання. Аркадій не став сперечатися і вони ще раз втратили спроможність переказувати свої почуття словами.

На дворі сипав густий і важкий дощ, по вікнах бігла вода; зненацька блискавка осяйнула муслинові занавіски, а від грому забряжчали шибки. Жільберта перехристалася і сховала своє обличчя на грудях у свого коханця.

Очунявши, вона сказала йому :

— Ваша шкіра біліша за мою.

Ледве тільки мадам Дезобель вимовила ці слова, до кімнати вскочив Моріс. Весь мокрий, але з посмішкою на устах, спокійний, щасливий і повний довір'я, він явився сповістити Аркадієві, що на свою половину в його грі його небесний приятель виграв у Льоншампі у дванадцять раз більше, ніж поставив.

Побачивши ж ангола і свою коханку в любовному безладді, він страшенно розлютився; од гніву йому стяглися м'язи на шиї, обличчя стало як малина, на лобі нап'ялися жили. Стиснувши кулаки, він рушив був до Жільберти, але раптом спинився.

Цей спинений рух перетворився в тепло: Моріс аж парував. Його лють не озброїла його, як Архілоха, мстивим ліризмом. Він лишень назвав свою невірну коханку неситою коровою.

Тимчасом, поладнавши безладдя в одежі, вона знову завершила свою звичайну гідність. Засоромлена й граціозна, вона підвелася і звернула на свого обвинуватця погляд, що одночасно висловлював і почуття ображеної честности і готову пробачити любов.

А як молодий д'Еспарв'є не вгамовувався і монотонно обкидав її брудною лайкою, та й вона розсердилася і собі.

— Ви теж гарна штучка, ви! Чи ж я шукала його, того вашого Аркадія? Це ж ви його привели сюди, та ще й у якому стані... Ви тільки й думали, як би передати мене своєму приятелеві. Так, добродію, винуйте самого себе, я не даю вам приемности винуватити мене.

Моріс д'Еспарв'є відповів їй просто:

— Геть звідси, верблюде!

І він удав, ніби виштовхує її ногою. Аркадієві було дуже тяжко дивитися на таке прикрє трактування його коханки, але він тямив, що вмовляти Моріса йому не доводиться. Зберігши всю свою гідність, мадам Дезобель спинила на молодому Морісові владний погляд і сказала йому:

— Покличте мені карету.

І така вже влада жінок над шляхетними душами нашого народу, що цей молодий француз негайно ж пішов сказати порт'є, щоб він пошукав таксі. Мадам Дезобель вийшла, кидаючи на Моріса погляд зневаги, що її й заслуговує од жінки всякий одурений нею коханець, та пильнуючи за тим, щоб надати своїм рухам яко мога більше принадности. Моріс дивився на її од'їзд з виразом байдужости, хоч насправжки зовсім її не почував. Потім він повернувся до ангола, одягненого в ту саму піжаму в квітонках, що в ній був сам Моріс у день анголового приходу. І ця мала сама собою дрібничка загострила обурення так огидно зраженого господаря.

— Ну,— сказав він,— ви можете тепер вихвалитися, що з вас істота зовсім ганебна. Ви допустилися підлости і зовсім без потреби. Раз вам ця жінка подобалася, вам треба було б тільки сказати мені це. Вона вже була мені набридла, я не бажав її більше. І я цілком охоче віддав би її вам.

Він говорив так, щоб сховати своє горе, бо він любив Жільберту дужче ніж коли, і її зрада страшенно його мучила. І він сказав далі:

— Я мав прохати вас допомогти мені спекатися її, але ви, послухавшись своєї брудної натури, вихопилися завчасу і вчинили свинство.

Як би в цю урочисту хвилю Аркадій вимовив слово з серця, то Моріс, полегшивши собі горе риданнями, вибачив би своєму приятелеві і своїй коханці, і всі троє були б знову задоволені й щасливі. Але Аркадій не був вихований на молоці людської чутости. Він ніколи не зазнавав горя і не міг йому співчувати. Отже, він холодно й розсудливо відповів:

— Мій любий Морісе! Доля, що викликає вчинки живих істот і ними керує, часто призводить до несподіваних, а подеколи й безглузвих наслідків. Так і мені довелося заробити вашу неласку. Коли б ви добре тямали філософію природи, ви б не зробили мені жадного докору; ви б знали тоді, що воля — то ілюзія і що фізіологічне тяжіння полів визначається так само точно, як і хемічні сполучення, та так само може й формулуватися. Я не думаю, що вам не можна було б втовкмачити ці прості істини в голову, але це була б довга й

складна робота, і вона, може бути, не дала б вам так бажаного заспокоєння. Значить, мені треба покинути цю хату і...

— Лишайтеся,— перебив його Моріс.

Моріс мав дуже чисте почуття суспільних обов'язків. Коли він згадував за честь, він ставляв її понад усе. Отже, в цю хвилю він з надзвичайною яскравістю уявив собі, що вчинену йому образу можна змити одною лишень кров'ю. Ця заялозена думка одразу ж сповнила його поведінку й мову несподіваної шляхетности.

— Ні, добродію,— сказав він.— Це я покину цю хату і ніколи вже до неї не повернуся. Ви ж лишайтесь тут, раз за вами стежать. Тут же ви приймете й моїх свідків.

Ангол усміхнувся.

— Я прийму їх, коли вам це подобається; але ж зважте на те, мій любий Морісе, що вразити мене не можна. Небесних духів, коли вони навіть матеріалізовані, не можна поранити ні кінчиком шпади, ні кулею пістолета. Візьміть на увагу, Морісе, те, в якому прикрому становищі опинюся я через цю фатальну нерівність; подумайте також, що я не можу одмовитись од призначення своїх свідків, посилаючись на свою небесну природу: адже такого випадка ще ніколи не було.

— Добродію,— відповів на це нащадок Бюсарів д'Еспарв'є.— Про це ви мусили подумати перед тим, як мали мене ображати.

І він погоршливо вийшов. Але ледве він опинився на дворі, то захитався наче п'яний. Дош

іще не припинився. Моріс пішов навмання, нічого не бачучи й не чуючи, забридаючи в рівчачки, калюжі і на купи вуличного бруду. Він довго йшов околішними бульварами, поки не впав од утоми перед якоюсь порожньою місцевістю. Забруднився він по самі вуха; все обличчя було вкрите тим брудом, розведеним слізьми; з крис капелюха капало. Якийсь перехожий признав його за старця і кинув йому два су. Моріс підняв цього мідяка, обережно засунув його в жілетну кишеню і пішов закликати свідків.

РОЗДІЛ XXX

що оповідає про справу честі і дає спроможність судити, чи справді, як це запевняє Аркадій, досвід робить нас кращими

Місцем поединку було призначено сад полковника Маншона, на бульварі Королеви у Версалю. Добродії Верделбер і Трюк де Рюфек, обидва мавши в справах честі постійну практику та докладно знавши всі потрібні приписи, були свідками з боку Моріса д'Еспарв'є. Без добродія Верделбера не обходився жаден поєдинок у католицьких колах і, звертаючись до цієї людини шпади, Моріс лишень корився встановленому звичаєві. Правда, зробити це Морісові, одвертому колись коханцеві мадам Верделбер, було досить прикро, та він міг потішити себе тим, що на добродія Верделбера як на своєї жінки чоловіка не дивився ніхто: це була просто інституція. Що ж до добродія Трюк де Рюфека, то справи честі були його єдиною професією, єдиним відомим джерелом засобів на життя. І коли недоброзичливі люде зауважали це в суспільстві, то їх запитували, яку ж би кращу кар'єру, ніж кар'єра честі, міг створити собі добродій Трюк де Рюфек. Свідками Аркадія були

князь Істар і Теофіль. Не по своїй повній волі і дуже неохоче взяв ангол-музика участь у цій справі. Він просто жахався всякого насильства і рішуче ганьбив поединки. Випали пістолетів і брязкіт шпад були йому чимсь нестерпучим, а пролиття крові його знепритомлювало. Тихомирний син неба уперто одмовлявся бути Аркадієві за свідка і лишень погроза керуба розсадити йому пляшку панкластиту на його голові поборолла його нерішучість. Окрім дуелянтів, свідків і лікарів, кількох офіцерів версальської залоги та хмари журналістів, в саду не було нікого. Хоч молодого д'Еспарв'є тільки й знали як за батькового сина, а Аркадія не знав ніхто на світі, проте їхній поєдинок викликав до себе велике зацікавлення: вікна сусідніх будинків було набито фотоаграфами, репортерами і людьми з вищого світу. Найбільше ж розпалювало цікавість те, що причиною сварки була жінка. Де-хто згадував Бушотту, більшість вказувала на мадам Дезобель. Та взагалі, поединки, де добродій Вердельєр був за свідка, притягали на себе увагу всього Парижу.

Небо було ніжно блакитне, сад рясно цвів рожами, на дереві висвистував шпак. М-г Вердельєр, що з ціпочком у руках керував поединком, поміряв шпади одну до одної, віддав їх і сказав:

— Починайте, панове!

Моріс д'Еспарв'є заатакував противника дублетами і ударами шпадою по шпаді. Аркадій одбився, держачи шпаду просто перед себе. Перша зустріч наслідків не дала. Свідки зауважили, що

молодий д'Еспарв'є перебував у прикрому стані нервового роздратовання, його ж противник тримався невтомно. За другим разом Моріс почав свій напад ще жвавіше, одбив противникові руку, розкрив йому груди і, йдучи вперед, вразив його простим ударом: вістря його шпади діткнулося Аркадієвого плеча. Присутні подумали, що його поранено, але свідки зі здивованням знайшли лише дряпака на плечі, та й то у Моріса. Моріс запевнив, що він не почуває жадного болю. Оглянувши дряпака, доктор Кійль заявив, що його клієнт може битися й далі.

Через чверть години обов'язкових оглядин поєдинок відновився. Моріс нападав з лютістю. Його ж противник очевидячки жалів його і, що дуже турбувало м-г Верделбера, наче б і не силкувався оборонятися. За п'ятої зустрічі між ноги Моріса плигнув чорний пудель, що не знати як забився до саду і, вискочивши зза рожевих кущів та не зважаючи на крики й ціпки, прожогом майнув на місце поединку. В цей час у Моріса рука ніби закацюбла, бо він чомусь влучував тільки в нераниме плече свого супротивника. Він саме разив його простим ударом, але, спіткнувшись на пуделя, сам наскочив на шпаду Аркадія і вона глибоко поранила його в лікотну складку.

М-г Верделбер спинив поєдинок, що тягся цілих півтори години. Морісові було дуже боляче. Його посадили на зеленій лавочці проти густої стіни гліцинії. Поки хірурги перев'язували йому рану, він покликав Аркадія і протяг йому свою покалічену

руку. І коли засмучений своєю перемогою ангол наблизився, Моріс ніжно обняв його і сказав:

— Будь шляхетним, Аркадіє, пробач мені свою зраду. Тепер, після цього поединку, я можу просити тебе замиритися зі мною.

Обнімаючи й плачучи, він пошепки додав:

— Навідайся до мене і приведи Жільберту.

Ще не замирившись із родиною, Моріс попрохав приставити себе в помешкання на вулиці Риму.

Ледве тільки він лишився на самоті на своєму ліжку у спальні зі спущеними, як у день ангологового приходу, занавісками, до нього вже явилися Аркадій і Жільберта. Йому доводилося терпіти досить прикру муку од рани; температура підвищувалася, але він був спокійний, задовольнений і щасливий. Ангол і коханка в сльозах припали до ліжка. Він сполучив їхні руки в своїй лівій руці, посміхнувся їм і ніжно кожного поцілував.

— Тепер я певний, що більше з вами не посварюся. Ви мене більше не одурите, хоч ви й дуже спритні, я знаю це.

Заплакана Жільберта присягалася Морісові, що вона не обдурювала його з Аркадієм, що вона його взагалі ніколи не обдурювала, що той раз йому щось тільки в очах замаячило. В щирому захопленні вона упевнювала цього й саму себе.

— Ти шкодиш собі, Жільберто,— відповів їй поранений.— Це було. І воно й повинно було бути. І це дуже добре, що так вийшло. Ти мала рацію, Жільберто, ганебно одурити мене в цій кімнаті з моїм найкращим приятелем. Коли б ти цього була не

зробила, ми не були б оце зараз тут усі троє вкупі і я не зазнав би найбільшої радості мого життя. О, Жільберто, як це прикро, що ти спростовуєш ці чудові минулі події.

— Ну, як що ти хочеш, то я не буду їх спростовувати, — відповіла з певною гіркотою в голосі Жільберта. — Але тільки тому, щоб зробити тобі приємність.

Моріс посадив її на ліжку, а Аркадія попросив сісти в крісло.

— Друже мій, — сказав Аркадій, — я був непорочним духом. Потім я став людиною і одразу ж вчинив зло. Тому я став тепер кращим.

— Покиньмо це і заграймо краще в бриджа, — сказав Моріс.

Але ж ледве хорий побачив у себе три тузи і заявив безкозирну, його очі почали закриватися; карти вислизнули з рук, він важко впав на подушку і став жалітися на прикрий біль у голові. Незабаром мадам Дезобель пішла: їй треба було робити візити, щоб своєю певною й спокійною поведінкою між людьми спростувати поголоски, що почали вже над нею кружляти. Аркадій проводив її до дверей і з пахощами її поцілунку на устах вернувся до кімнати, де дримав Моріс.

— Я дуже радий, — стиха проказав хорий, — що все це так скоїлося.

— Так мусило скоїтись, — відповів дух. — Як я з Жільбертою, так поводяться і всі інші анголи — бунтівники. «Жінки», говорить Апостол, «мусять молитися запнувшись, ради анголів». Він

говорить так, бо знає, що жіноча краса їх бен-тежить. Ледве вони ступають на землю, так сразу ж починають бажати жіночих обійм, і практикувати втіхи кохання. А кохання їхне — огненне й чарівниче, бо вони знають таємниці невимовних пестошей, що топляють дочок людських у безодні ласунства. Вкриваючи уста своїх щасливих жертв огненным медом та на довгий час викликаючи в їхніх жилах бурхливу течію свіжительного полум'я, анголи лишають їх майже непритомними з зачаровання.

— Дай мені спокій, брудна тварюко!—просто-гнав хворий.

— Ще одне слово,—казав далі ангол.—Ще одне слово, любий Морісе, щоб ствердити справедливість мною сказаного, і я дам тобі потім повну можливість спокійно відпочивати. Є багато вказівок, що на них можна послатися. Коли хочеш переконатися, що я нічого не вигадую, прочитай про любовні пестоші анголів і жінок у авторів: Юстін, *Апології* I і II; Йосип Флавій, *Юдейська старовина*, книжка I, розділ III; Атенагор, *Про воскресення*; Лактанцій, книжка II, розділ XV; Тертуліян, *Про серпанок Непорочних Дів*; Марко Ефесвкий, *Недорікий*; Евсебій, *Виховання євангельське*, книжка V, розділ IV; святий Амброзій у книжці *Ноїв ковчег*, розділ V, святий Августин, *Місто Боже*, книжка XV, розділ XXIII; батько Мелдона, єзуїт, *Про демонів*, сторінка 218; П'єр Лебієр, радник короля...

— Замовкни, Аркадіє! Змилосердсья, замовкни!.. та прожени цього собаку,—заукав Моріс. Очі йому

випнулися, обличчя було червоне; через лихоманку ввижався йому на ліжку чорний пудель.

Мадам Верделбер, що знала всі елегантні світські й національні маніри, рахувалася в вищому французькому світі за одну з найкращих сестер милосердя. Вона сама явилася до Моріса за новинами і запропонувала доглядати хорого. Але Аркадій, потужно вплинутий волею Жільберти, зачинив двері перед її носом. До Моріса полинули ознаки співчуття. Накопичені на талірку візитівки показували йому безліч своїх загнутих кутиків. Одним з перших вислів своєї мужньої симпатії приніс у домівку на вулиці Риму т-г Трюк де Рюфек. Подаючи молодому д'Еспарв'є свою чесну руку, він як чесна людина у чесної людини, попрохав у нього двадцять п'ять луї, щоб заплатити борг честі.

— Чорт дери, мій любий Морісе, за такою послугою не до всякого звернешся.

Того ж дня прийшов стиснути руку своєму небожеві і Гаєтан. Моріс представив йому Аркадія.

— Це, дядьку, мій ангол-охоронець, у кого ви знайшли таку прекрасну ногу, розглядаючи відбитки його ступання по посипаному полісменами талькові. Він явився мені торік в оцій саме кімнаті... Ви не вірите цьому?... А тим часом це щира правда!

І звернувшись до ангола, він запитав:

— Ну що ти на це скажеш, Аркадіє? Абат Патуйль, великий богослов і гарний проповідник, не вірить, що ти ангол; і мій дядько Гаєтан, що не знає його катехізму і цілковито позбувся віри, не вірить цьому тим паче. Вони обидва заперечують

тебе: один—бо має віру, другий—бо її не має. Після цього можна бути певним, що твоя історія, як що її хтось колись розкаже, не здасться ймовірною. Та її розказувати її надумаеться хіба людина без жадного смаку і небагато почує собі за це похвал. Не прекрасна вона, твоя історія! Я тебе люблю, але ж по совісті її ціню. З того часу, як ти вскочив у атеїзм, ти став огидним злочинцем. Бо ж я думаю, що це ти кинув мені між ноги пуделя, щоб мене забити.

Ангол знизав плечима і звернувся до Гаетана.

— Хоч і шкода, добродію,—сказав він,—але мене не дивує, що я не зустрічаю довір'я з вашого боку: мені вже казали, що ви давно вже в сварці з жидо-християнським небом, звідки я родом.

— Добродію,—відповів Гаетан,—я не так вірю в Єгови, щоб вірити ще й у його анголів.

— Добродію, той, кого ви звете Єговою, є насправжки темний і брутальний деміург, іменем Ялдабаоф.

— Коли так, добродію, то я готовий хоч і повірити в нього. Як що він неук і недоумок, то його існування вже мені не заважає. Ну, а як він там себе почуває?

— Кепсько! Через місяць ми маємо його скинути.

— Не вихваляйтесь, добродію, бо ви нагадуєте мені мого зятя Кюісара, що ось уже тридцять років кожного ранку сподівається почути про загибель Республіки...

— Ти бачиш, Аркадіє, — скрикнув Моріс, — мій дядько одної зі мною думки: він знає, що тобі не пощастить.

— Але чому ж ви, добродію Гаетане, думаєте, що мені не пощастить, скажіть на милість!

— Ваш Ялдабаоф має ще велику силу на цім світі. Колись його підтримували жерці і ті, хто в нього вірував. Тепер же він спирається на тих, хто в нього не вірує, на філософів. Ще недавно він знайшов був якогось педанта на прізвище Пікрошоля, що проповідував знищення науки, щоб поладнати справи Церкви. А за наших днів вигадано прагматизм, цілком нарочито,—щоб помирити релігію з мисленницькими головами.

— А ви вчилися прагматизму?

— Ні. Колись, як був я ще легкодумом, то мав охоту до метафізики. Я читав тоді Гегеля й Канта. Коли ж із віком я споважнів, то став зважати лишень на реальні форми, що дають себе відчутти оку чи уху. Для людини тільки наука — діло. Решта — то пусті вигадки.

Розмова затяглася до вечора. Говорено було, між иншим, такі соромні речі, що од них почервонів би не тільки якийсь кірасир (цього досягти не важко, бо між кірасирами є чимало й пристойних людей), а навіть і кожна парижанка.

Навідався до свого колишнього учня і м-г Сар'ет. Коли він вступив до кімнати, над його лисою головою повстав бюст Александра д'Еспарв'є. Він наблизився до ліжка. Місце блакитних занавісок, дзеркальної шахви та печи заступили повні книжок шахви, залі глобів і бюстів, і в повітрі завис важкий дух папок, справ і каталожних карток. М-г Сар'ет так споріднився зі своєю бібліотекою,

що без неї його не можна було ні уявити ні побачити. І сам він був блідший, слабший і менш яскравий, ніж викликувані ним образи.

Ставши тепер дуже добрим, Моріс відчув ознаку його прихильности.

— Сідайте, м-г Сар'ет, — сказав він. — Мадам Дезобель ви знаєте, а це — Аркадій, мій ангол-охоронець. Це він, коли був іще незримий, руйнував вам бібліотеку, позбавив був вас охоти до їжі та питва і ледве не довів вас до божевілля. Це він перетягав із залі глобів до мого павільйону купи старих книжок. Одного дня він узяв у вас спід самого носа не знати яку цінну книжку і спричинився до того, що ви упали на сходах. Другим разом він узяв у вас брошуру добродія Соломона Рейнаха і, змушений поспішати за мною (бо ж він не покидав мене і на хвилину, як я про це згодом довідався), впустив її в рівчачок на вулиці Принцеси. Пробачте йому це, м-г Сар'ет, тоді у нього не було кишень. Він був незримий. Я дуже, дуже жалкую, м-г Сар'ет, що вашого книжкового хламу не пожер огонь, не забрала вода. Через них втратив голову мій ангол, що став тепер людиною і не знає ні віри ні закона. І тепер уже я мушу бути йому за ангола-охоронця. Бог зна, чим усе це закінчиться.

Під час цієї промови на обличчю м-г Сар'ета панував безмежний, непоправний, вічний смуток, смуток мумії. Вставши, щоб уже йти, тяжко зажурений бібліотекар прошепотів Аркадієві на ухо:

— Бідна дитина тяжко хора, у неї огневиця.
Моріс знову звернувся до діда.

— Гуляйте, т-г Сар'ет. Пограєте з нами у бриджа. Послухайтесь моєї ради, т-г Сарвет. Не робіть по-моєму, не водіться з кепським товариством, бо загинете. М-г Сар'ет, не тікайте ще, я маю до вас поважне прохання: коли ви ще раз навідаєтесь до мене, принесіть мені книжку про справжність релігії, щоб я її провчив. Мені треба повернути своєму анголові-охоронцеві втрачену ним віру.

РОЗДІЛ XXXI

де читачеві вільно буде дивуватися тому, як легко порядна, плоха й тиха людина може вчинити страшне злочинство.

Глибоко засмучений темними словами Моріса, м-г Сар'ет сів на автобуса і попростував до дядька Гінардона, свого єдиного приятеля і єдиної істоти на світі, з ким він завжди був радий бачитись і розмовляти. Коли м-г Сар'ет вступив до магазину на вулиці Курсель, Гінардон був сам один і дрімав собі в старовинному кріслі. Він мав рожеве обличчя, кучері на голові і розкішну бороду; фіолетові жилочки вкривали боки його червоного від бургундського вина носа. Відтепер не можна було з цим укритися,—дядько Гінардон пив. У двох кроках од нього на робочому столі молодої Октавії досихала в порожньому келихові троянда, а в кошикові сумувало покинуте вишивання. Молода Октавія що далі то частіше зникала з магазину, а м-г Блянкменіль ніколи туди не заходив, коли її там не бувало. Причиною цього було те, що вони тричі на тиждень о п'ятій годині зустрічалися в однім домі для побачень, недалечко Елісейських полей. Дядько Гінардон про це не знав нічого. Він не здогадувався про своє лихо, але все ж од нього страждав.

М-г Сар'ет стиснув руку своєму старому приятелеві; він не спитався про ту молоду Октавію, бо не визнавав звязків, що сполучали їх одне з одним. Він з більшою охотою побалакав би про без жалю покинуту Зефіріну, кому він щиро бажав, щоб стариган зробив її своєю дружиною по-закону. Але м-г Сар'ет був розважливий і обмежився тільки питанням у Гінардона, як його здоров'я.

— Роскішне, — відповів йому Гінардон, що почував себе кепсько, але прикидався дужим і здоровим з того саме часу, як цього почало йому не ставати...—Богові дякувати, я цілком зберіг сили тіла й духу. Я непорочний. Будь непорочним і ти, Сар'ете, будеш і ти здоровий.

Цього вечора дядько Гінардон витяг був з фіалкового комода кілька коштовних книжок, щоб показати їх поважному бібліофілові—Вікторові Мейерові, і коли цей клієнт уже пішов, Гінардон задрімав у кріслі, не поклавши книжок на їхнє місце. М-г Сар'ет, кого книжки притягали як магніт, побачив їх на комоді і почав їх уважно розглядати. Першою почав він листати *Непорочну Діву* в сап'яновій оправі з англійським додатком. Безперечно, його французькому й християнському серцю дуже прикро було дивитися на цей текст і на малюнки до нього, але ж гарного вигляду книжка завжди була для нього чеснотливою й чистою. Ввесь час делікатно розмовляючи з Гінардоном, він по черезно перебрав руками всі книжки, оцінені антикваром чи за оправу й естампи, чи за походження, або ж рідкість. Несподівано він голосно скрикнув, охоплений

радістю й любов'ю. Він знайшов свого *Лукреція, Лукреція* Пріора Вандома, і ніжно притиснув його до свого серця.

— Нарешті я знов його бачу,— зітхнув він, підносячи книжку до уст.

Дядько Гінардон спочатку не міг збагнути, що хотів цим сказати його старий приятель; коли ж той заявив йому, що ця книжка є примірником з бібліотеки д'Еспарв'є, що вона належить йому, Сар'єтові, і що він без довгих церемоній забере її, то антиквар, остаточно очунявши, схопився на ноги і заявив, що книжка належить йому, Гінардонові, що він купив її дорого й чесно і що він віддасть її тільки за п'ять тисяч франків готівкою.

— Ви не розумієте, що я вам кажу,— відповів йому Сар'єт.— Ця книжка належить бібліотеці д'Еспарв'є; я повинен вернути її на старе місце.

— Нічого не буде...

— Це книжка моя!

— Ви збожеволіли, мій любий Сар'єт.

Зауваживши ж, що бібліотекар мав дуже зворушений вигляд, Гінардон витяг книжку з його рук і спробував змінити тему розмови.

— Чи помітили ви, Сар'єте, що та свинота роскидає палац Мазарен та вкриває верхню частину Старого Міста, цю найвеличнішу й найкращу частину Парижу, бо'зна якими витворами мистецтва? Ці добродії гірші за вандалів, бо ті, руйнуючи пам'ятки старовини, не заміщали їх огидними будівлями та ганебного стилю мостами, як той Олександрівський. І ваша нещасна вулиця Гарансбер, Сар'єте, теж

стала здобиччю варварів. Що зробили вони з тою прекрасною бронзовою головою в палятинськкому фонтані?..

Але Сар'ет нічого не слухав.

— Гінардоне,— почав він знову,— ви мене не зрозуміли. Осб послухайте мене. Ця книжка належить бібліотеці д'Еспарв'е. Хто і як її звідти взяв, я того не знаю. Там відбувалися страшні й таємничі події. Коротко кажучи—книжку вкрадено. Мені нема потреби звертатися до вашого високо розвиненого чуття чесности, мій добрий друже. Ви самі не схочете стати переховщиком краденого. Віддайте мені цю книжку. Я верну її добродієві д'Еспарв'е,— що сплатить вам ваші збитки,— ви можете бути певним цього. Довіртеся його щедрості і ви будете й далі совісною людиною, як і досі були.

Антиквар гірко осміхнувся.

— Щоб я повірив тому скупердяєві д'Еспарв'е, що радий облупити блоху, щоб мати з неї шкуру? Подивіться на мене, друже мій Сар'ете, і скажіть, чи маю я голову якогось там Жокріса. Адаже ви знаєте, що д'Еспарв'е за портрет свого великого предка Александра д'Еспарв'е роботи Ерсана відмовився дати сторожечникові п'ятдесят франків, через що великий предок лишився на Монпарнасському бульварі проти кладовища на вікні жидівської крамнички, куди бігають пудити всі песики з того кварталу... Щоб я надіявся на щедрість добродія д'Еспарв'е?.. От безглуздя!..

— Коли так, Гінардоне, то я сам верну вам збитки, скільки скаже полюбовний суд. Чуєте?

— Не витрачайтеся на невдячних, мій любий Сар'ете. Цей д'Еспарв'є взяв од вас ваше знання, вашу працовитість і все ваше життя за плату, що її не схотів би й слуга в покоях. Покиньте цю справу. Та крім того,— вже й пізно. Книжку продано...

— Продано?.. Кому?—зі смертельною тугою в голосі запитав Сар'ет.

— Хіба вам не однаково, кому? Ви не побачите її більше і не почувете про неї: вона пливе в Америку.

— В Америку? *Лукрецій* з гербами Філіпа Вандома, з власноручними нотатками Вольтера! Мій *Лукрецій*! В Америку?!

Дядько Гінардон зареготався.

— Мій друже Сар'ете, ви нагадуєте мені лицаря Де-Гріє в ту хвилину, коли він довідується, що його коханку мають перевезти на Місісіпі. «Мою любов коханку на Місісіпі!»...

— Ні,— заперечив білий як крейда Сар'ет.—Ні, ця книжка не попливе в Америку; вона вернеться, як і мусить, до бібліотеки д'Еспарв'є.—Віддайте її мені, Гінардоне.

Антиквар у-друге спробував спинити цю розмову, що загрожувала стати прикрою.

— Мій любий Сар'ете, ви й досі ще нічого не сказали про мого Греко. Ви навіть не подивилися на нього. А тимчасом, він на прочуд гарний.

І Гінардон поставив картину під кращий світ.

— Бачите, це святий Франсуа, злидень Божий, брат Ісуса: його чорне, наче з сажі, тіло тягнеться

до неба, як дим приемної Богові жертви, жертви Авеля...

— Книжку, Гінардоне,— сказав Сар'ет, не повертаючи голови.— Давайте мені книжку.

Тут кров раптом ударила в голову дядькові Гінардонові. На почервонілому лобі нап'ялися жили.

— Та годі вже про це балакати— сказав він і поклав *Лукреція* в кишеню свого піджака.

Тоді, не кажучи їй слова, Сар'ет плігнув на антиквара та ще їй з таким несподіваним завзяттям, що хоч і який був миршавий, одразу ж перекинув дужого старигана в кресло молодій Октавії.

Приголомшений несподіванкою розлютований Гінардон ревнув на старого маніяка кількома страшними прокльонами і ударом кулака збив його з ніг просто на твір Фра Анджеліко *Вінчання Діви*, що з грюкотом упав на поміст. Сар'ет знову вернувся до свого завдання, силкуючись вихопити книжку з кишені, куди її було сховано. Гінардон напевне убив би його за цим разом, коли б, засліплений допливом крові в голову, не вдарив у бік, поцілвши на роботу відсутньої Октавії. Сар'ет учепився в оглушеного противника, затримав його в креслі і своїми маленькими кощавими руками здушив йому шию, що їй перед тим червона, тепер стала аж малиновою. Гінардон силкувався визволитися, але тонесенькі пучки, почувачи під собою тепле її м'яке тіло, з захопленням устромлювалися в нього чим раз глибше. Чарівна сила приварювала їх до своєї здобичи. Гінардон захарчав, з рота потекла слина. Його величезне тіло почало стріпуватись,

але поволі це стріпування рідчало й слабшало, поки аж не припинилося зовсім. Людовбивчі руки не розчіплювались. Сар'ет мусив ужити потужного зусилля, щоб їх одірвати. У скронях йому гуло, проте він чув шум дощу, приглушену ходу перехожих та вигукування газетних хлопчаків. Повз вікна проходили люде під дашками. Сар'ет витяг книжку з кишені мертвяка і втік.

Молода Октавія цього вечора до магазину не вернулася. Вона пішла спати до невеликої антресолки, віднайнятої їй м-г Блянкменілем на тій же вулиці Курсель, майже над магазином старовинних річей. Наймит, що мав обов'язком замикати магазин, знайшов тіло антиквара ще теплим. Він покликав мадам портбе Ленен, і вона поклала Гінардона на канапу, запалила пару свічок, кинула в мисочку зі свяченою водою гілку букшпану і закрила небіжчикові очі. Покликаний встановити факт смерти лікар визнав її причиною доплив крові в голову.

Зефіріна, сповіщена мадам Ленен, прибігла сторожити небіжчика. Свічки блимали, святий художника Греко тягся як дим до неба, з темряви одсвідчували золоті плями малювання художників-християн. Біля смертного ліжка чітко виднівся бодуєнівськкий малюнок жінки, що їй роблено було клізму. Цілу ніч за п'ятдесят кроків чути було лемент Зефіріни. Вона голосила:

— Він помер, він помер — мій друг, мій бог, мое життя, моя любов... Ні! він не вмер, він ворушиться. Це я, Мішелю, це я, твоя Зефіріна: прокинись, слухай мене. Відповідай мені: я люблю тебе; коли

я вчинила тобі горе, пробач мені... Мертвий!
Мертвий! О! Боже мій, дивись, який він вродли-
вий! Він був такий добрий, такий розумний, такий
гречний! Боже мій, Боже мій, Боже мій! Коли б
я була тут, він би не вмер. Мішелю! Мішедю!

На ранок вона замовкла. Думали, що вона за-
снула, але її знайшли мертвою.

РОЗДІЛ XXXII

де в кабаре Клодоміра чути флейту Нектарія

Не мавши змоги дістатися до Моріса сестрою милосердя, мадам Верделбер явилася до нього, коли не було вже мадам Дезобель, ніби прохати у нього обол на церкві Франції. Аркадій допустив її до хорого.

Забачивши гостю, Моріс прошепотів Аркадієві на ухо:

— Зрадник ти! Негайно ж звільняй мене од цієї відьми, коли не хочеш відповідати за несщастя, що тут через неї скояються.

— Добре, заспокойся,— упевнено відповів йому Аркадій.

Після звичайних привітань мадам Верделбер подала Морісові знак спекатись ангола. Моріс прикинувся, ніби не зрозумів. Тоді вона почала викладати видиму причину свого приходу.

— Наші церкви, наші любі сільські церкви! Що з ними далі буде?

Аркадій з ангольською лагідністю подивився на неї і зітхнув.

— Вони заваляться, мадам, і лежатимуть у руїнах. І як же їх буде шкода! Мені буде страшенно

прикро. Церква між сільськими хатками — як квочка між курчат.

— Так, так,— підхопила мадам Верделбер, сяючи од задоволення.— Саме так!

— А дзвіниці, мадам?

— О, добродію, дзвіниці,— то ж одна краса!

— Так, мадам, вони тягнуться до неба, як велетенські клізми до голих задів херувимів.

Мадам Верделбер блискавкою зникла.

Цього ж таки дня приніс пораненому втіхи й поради абат Патуйль. Він став умовляти Моріса залишити кепське товариство і замиритися з родиною. Він змалював заплакану матір, готову прийняти в свої обійми віднайдену дитину. Одмовившись мужнім зусиллям од безладного життя з непевними втіхами, Моріс вернув би спокій своєму серцю і силу своєму духові; він позбувся б згубних хімер і визволився б спід влади духа зла.

Молодий д'Еспарв'є подякував абатові Патуйльові за його чулі слова і запевнив його в повній тревалості свого релігійного почуття.

— Я ще ніколи не мав такої міцної віри,— сказав він.— Та ніколи не було в мене й такої потреби її мати. Уявіть собі, пане абате: тепер я мушу вчити катехізму свого ангола-охоронця, що його забув.

Аббат Патуйль глибоко зітхнув і порадив своїй любій дитині молитися, бо молитва — це єдиний засіб порятунку для опанованої демоном душі.

— Хочете побачити мого ангола-охоронця, пане абате?— спитався Моріс.— Почекайте трохи, він пішов по цигарки для мене.

— Бідна дитина!

Круглі щоки абата Патуйяля запали в знак скорботи. Але майже зразу ж вони вип'ялися знову, бо серце його мало де-з-чого й радити. Дух суспільства кращав. Якобінців, франкмасонів і безбожників скрізь було ганьблено. Добірна частина громадянства давала добрий приклад решті. Французька Академія плекала пристойність. Число християнських шкіл зросло. Молодь з Латинського кварталу оберталася до Церкви, а нормальна школа пахтіла духом семинарської бурси. Хрест святкував перемогу. Треба було тільки грошей, грошей і грошей.

Після шости тижнів спокою Моріс д'Еспарв'є одержав од свого лікаря дозвіл на прогулянку в кареті. Руки йому було підв'язано. Вкупі з ним поїхали його коханка і приятель. Вони попростували до Гаю і з тихою радістю милували там собі очі на зелену травичку й дерева. Вони осміхалися всьому світові і весь світ осміхався їм. Як це сказав був Аркадій, їхні провини зробили їх кращими. Через пригоди ревнощей і гніву Моріс придбав своїй вдачі лагідність і доброзичливість. Він і далі любив Жільберту, любив не сердячись. Ангол тягся до цієї жінки як і перше, але його бажання вже позбулося отруйної цікавості. Жільберта цвіла і стала ще дужче жаданою. При каскаді вони пили молоко, що здавалося їм чарівним. Аркадій забув неправедність старого тирана світу. Але скоро йому за неї було нагадано.

Вернувшись одного разу додому, він зустрів Зіту, що чекала на нього, ніби статуя зі слонової кости й золота.

— Мені прикро дивитись на вас,— сказала вона.— Надходить день, що не траплявся ще з початку часів і може не трапитись вразі, доки сонце зі своїм почетом вступить у сузір'я Геркулеса: ми напередодні того, щоб захопити Ялдабаофа в його порфіровому палаці, а ви, хто палав бажанням визволити небеса, хто так квапився ввійти переможцем у свою визволену батьківщину, ви несподівано забуваєте свої шляхетні наміри і спите, спите в обіймах дочок людських. Ну й якої втіхи можете ви зазнати од цих брудних тварючок, складених з таких несталих елементів, що про них можна сказати, що вони безперестанку течуть? Ах, Аркадіє! Я мала рацію не покладатися на вас. Ви тільки теоретик; ви тільки цікавитесь рухом, а активно працювати ви нездатні.

— Ви неслухно докоряєте мені, Зіто,— відповів ангол.— Сама природа синів неба штовхає їх в обійми дочок землі. Тіло жінок і квіток не втрачує своєї принадности лишень через свою не вічну тревалість. Але жадна з цих тварючок не примусить мене забути мою зненависть і мою любов: я завжди готовий повстати проти Ялдабаофа.

Бачучи його рішучість, Зіта висловила йому своє задоволення. Вона умовляла його неослабно працювати для цієї величної справи. Не слід ні квапитись, ні без потреби гаяти час.

— Велика справа складається з безлічи малих, Аркадіє, — сказала вона. — Найвеличнішу цілість створюють тисячі непомітних дрібничок. Не спускаймо очей ні з чого.

Вона прийшла по нього, щоб одвести його на збори, де присутність його була обов'язкова. Там мали підрахувати сили повстанців.

І додала на останок:

— Буде й Нектарій.

Коли Моріс побачив Зіту, вона не справила на нього вражіння і не вподобалася йому, бо була бездоганно вродлива, а справжня краса завжди впливала на нього прикро. Зіта заробила навіть його антипатію, коли він довідався, що вона прийшла по Аркадія, щоб одвести його на збори змовників. Бідний хлопець силкувався затримати свого приятеля всіма способами, що їх підказували йому його вигадливість і обставини. Коли б його ангол-охоронець лишився з ним, він повів би його на знаменитий матч боксу, на виставу, де б вони побачили апотеозу Пуанкаре, до веселого дому кінець-кінцем, де б вони знайшли жінок, відомих своєю красою, хистом, зіпсутістю чи виродкуватістю. Але ангол не дав себе спокусити і сказав, що піде з Зітою.

— Чого?

— Обмірковувати справу завоювання неба.

— Знов це божевілья! Завоювання неба... Та я ж тобі вже доводив, що це річ і неможлива і небажана.

— Бувай здоров, Морісе...

— Ти таки йдеш?.. Ну, добре, тоді й я піду з тобою.

І Моріс з підв'язаною рукою подався за Аркадієм і Зітою на Монмартр, у кабаре Клодоміра, де стіл було приготовано в садку, в альтанці.

Там сиділи вже князь Істар, Теофіль і невеличка жовта, схожа на дитину, фігурка — японський ангол.

— Чекаємо ще тільки на Нектарія, — сказала Зіта.

І в цю хвилину без жадного шуму явився й старий садівник. Він сів і біля його ніг уклався його собака. Французька кухня — найкраща в світі. Її слава залунає по всьому світі, коли людство, порозумнішавши, зробить зі шпади рожен. Клодомір подав анголам і людині з ними густої юшки, свинячого філе і нирки на вині; це свідчило, що цей монмартрський кухар іще не був збитий з пуття американцями, що псують і найкращих митців цієї справи в Місті-Отелі.

Клодомір подав також бордоського вина, що, хоч на пляшці й не було написано про його походження з найкращих виноградників Медока, доводило свою шляхетну справжність ароматом і букетом. Після нього і багатьох інших вин хазяїн з поважним виглядом приніс романейського, одночасно міцного й легенького, гострого й делікатного, повного огню, доволі шипучого, — справжню розкіш для розуму й почуття.

Старий Нектарій звів свій келих і сказав:

— За тебе, Діонісе, найбільший з богів! За тебе, бо ти повернеш звеличеним смертним золотий вік

і подаруєш їм гроно, давно колись одірване Лесбосом з лози у Метімні; лози Тазоса і білий виноград з озера Мареотіс, лбохи Фалерна і виноградники Тмола та найкраще в світі вино — Фанейське. І сок твоїх ліз буде божнім, і, як за часів старого Сілена, люде знову впиватимуться мудрости й кохання.

Коли поставлено було каву, Зіта, князь Істар, Аркадій і японський ангол почерезно повідомили про стан сил, зібраних проти Ядабаофа. Покидаючи вічне раювання для страждань земного життя, анголи виростають розумом і здобувають здатність помилятися та встрявати в суперечність із самими собою. Отже, як і в людей, їхні зібрання бувають теж безладні й заплутані. Коли один зі змовників подавав якесь число, решта негайно ж його спростовували. Вони не могли навіть скласти двох чисел, бо сама арифметика, під впливом бурхливих суперечок, втрачала свою певність. Керуб, що силою затяг на збори побожного Теофіля, обурився тим, що він хвалить бога, і почастивав його кількома такими ударами кулаком по голові, що їх вистачило б убити вола. Але ж у музик голова завжди твердіша за будь-який шолом, і отримані Теофілем удари не змінили ідей, створених собі цим анголом відносно божого промислу. Аркадій довго протипоставляв свій науковий ідеалізм прагматизмові Зіти, і вродлива арханголиця сказала йому на це, що він не тямить метикувати.

— І ви цьому дивуетесь? — скрикнув ангол-охоронець молодого Моріса. — Я метикую так само, як і ви — на мові дюдєй. А що є людська говірка,

як не крик лісових і гірських звірів, ускладнений і поповнений гордовитими приматами? Так створіть же собі, Зіто, добре метикування з допомогою цих згуків роздратовання чи жалю! Анголи не метикують, вищі за анголів істоти — люде — метикують кепсько. Я вже не кажу вам про професорів, що силкуються визначити абсолютне цими криками, отримавши їх у спадок од пітекантропів, малп, торбинчастих і ящіркових предків їхніх. А це ж справжнє блазенство! Як би з цього реготався деміург, коли б тільки міг щось тямкувати!

Ніч була освітлена зорями. Садівник сидів мовчки.

— Нектарій, — сказала йому вродлива архангелиця, — заграйте на флейті, коли не боїтесь, що земля й небо рушать зі своїх місць од захоплення.

Нектарій узяв свою флейту. Моріс підпалив цигарку. Полум'я сірника блимнуло, на хвилинку потопило в темряві небо з його зорями і згасло. А Нектарій на своїй натхненній флейті почав виспівувати це полум'я. Залунав її срібний голос, проказуючи:

— Це полум'я було всесвітом, що виконав своє призначення менше ніж за хвилину. Там склалися були сонця й планети. Венера Уранія одміряла орбіти кулям, що блукали в його безмежних просторах. Під подихом першородного з богів — Ероса — виникли рослини, звірі, думки. В двадцять секунд життя цього всесвіту розвинулися цивілізації, і імперії уперто затягали свій довгий занепад. Плакали матері і до німих небес линули пісні кохання, крики зненависти і стогін жертв. Відповідно до

своєї мализни цей всесвіт жив так довго, як живе й житиме той, чиє кількох атомів сяйво ми бачимо над своїми головами. Всі вони лишень іскри в безмежності.

І в міру того, як чисті й прозорі згуки линули зачарованим повітрям, земля стала пухкою хмаркою, зорі хутко забігали колами. Віз розклався і його члени - зорі розлетілися в усі боки. Полярна зоря покинула свою магнетичну вісь. Сіріус, що сяяв досі над обрієм біло распеченим полум'ям, зблакитнів, почервонів, замигтів і згас в одну коротку мить. Розворушені сузір'я складали нові знаки, що хутко зникали в свою чергу. Своїми чарами магічна флейта стиснула в один короткий момент життя й рух цього всесвіту, що людям і анголам здається нерухомим і вічним. Коли ж вона замовкла, небо знову повернуло свій старий вигляд. Нектарій зник. Клодомір питав гостей, чи задоволені вони юшкою, що він для повного смаку тримав на огні двадцять чотирі години, і чи вподобалося їм розкішне вино Божоле, що вони пили.

Ніч була тиха. Моріс із своїм анголом - охоронцем, Теофіль, князь Істар і ангол - японець взялися одвести Зіту до її домівки.

РОЗДІЛ XXXIII

де розповідається про страшне вбивство, що нагнало жаху на весь Париж

Все місто спало. Згук ходи дзвінко лунав по порожніх бульварах. Прибувши на ріг улицы Фетріє, на половині височини Бютт, до дверей домівки вродливої арханголиці, невеличкий гурток спинився. Аркадій говорив із Зітою про Престоли і Влади, і вона, з пучкою на гудзикові, не зважувалася дзвонити. Князь Істар креслив на пішоході кінчиком ціпочка плани нових бомб і пускав з грудей мукання, що будило заспаних буржуа і зціплювало чресла всім околішним Пазіфаям. Теофіль Беле на все горло співав баркаролу з другого акту *Аліни, королеви Голькондської*. Моріс із підв'язаною правою лівою рукою стріляв з японським анголом по черзі з револьвера, вибиваючи іскри з каміння вулиці та верескливим голосом вигукуючи «есть».

А на розі сусідньої вулиці дримав полісмен, бригадир Гроллб. Він мав широкі плечі римського легіонера і посідав усі риси вдачі тої чарівно рабської раси, що з часу, як люде побудували міста, зберігає імперії і підтримує династії. Віком своїм бригадир Гроллб був повний сил, але почував утому.

Йому тяжко доводилось од важкої служби та легкої їжі; людина обов'язку, та все ж людина, він не міг також противитись лукавим чарам і улесливості струнких дівчат, що їх роями зустрічав по темних куточках і біля непевних місцевостей: він їх кохав. Він кохався з ними по-салдатському, навстоячки і в повній своїй зброї, чому й відчував утому, що перемагала всю його мужність. Не досягнувши навіть половини путі свого життя, він уже зітхав за тихим відпочинком і мирною працею на сільських ланах. Стоячи цієї тихої ночі на розі вулиці Мюллера, він дрімав і марив; йому снилася рідна хата, гайок з маслин, баткова левадка та скорчена тяжкою працею стара мати, кого йому не доведеться вже більше побачити. Очунявши од цих своїх мрій через нічний галас, агент Гроль рушив на перехрестя вулиць Мюллера і Фетріє і недоброзичливо став розглядати цей гурт гульвіс, що в ньому його соціальний нюх уже відчував ворогів ладу. Вдачі він був терплячої, але рішучої. Після довгої мовчанки він спокійно й суворо мовив:

— Росходьтесея.

Але Моріс із японським анголом гомозилися далі і нічого не чули; музика слухав лишень свою мелодію, князь Істар заглибився в формули вибухових матерій, Зіта ж з Аркадієм обмірковувала найвеличнішу зі справ, що тільки задумано було з того часу, як соняшна система народилася з первісної туманности. Всі вони були цілковито чужі всьому, що їх оточувало.

— Я вам наказую розійтись, — повторив бригадир Гроллб.

Цього разу анголи вже почули урочистий наказ, але чи з байдужости, чи з призирства не послухалися, та кричали, співали й розмовляли й далі.

— Отже, ви хочете, щоб вас було заарештовано? — grimнув бригадир Гроллб, кладучи свою широку руку на плече князя Істара.

Обурений цим брутальним дотиком керуб могутнім ударом кулака одшпурив бригадира в рівчак. Але тут на поміч своєму начальникові прибіг агент Фезанде; вони обидва насіли на князя, почавши його бити з чисто механічною люттю. І вони, певне, по-при всю силу й вагу керуба, затягли б його, цілком закрівавленого, до поліційного посту, коли б японський ангол раптом не одкинув їх по одному корчитись і верещати в сміттю, перше ніж могли вплутатись у бійку Моріс, Аркадій та Зіта. Що ж до ангола-музики, то він тремтів оддалеки, благаючи порятунку од неба.

В цю хвилю в білих спідницях і з голими тулубами вискочили з сусідньої пекарні, де як раз місили тісто, два булочники. Керовані інстинктовним почуттям громадської солідарности, вони стали на бік побитих агентів. Забачивши їх, Теофілб відчув справжній жах і почав тікати; вони спіймали його і вже вели віддавати доглядачам спокою, коли Аркадій і Зіта вирвали спійманого з їхніх рук. Нерівна й страшна боротьба розпочалася між двома анголами та двома булочниками. Подібний силою й красою до лізіпського атлета, Аркадій

задавив своїми обіймами свого грубого противника. Другого, що насів на Зіту, вона ударила ножем. З волохатих грудей потекла кров і обидва друзі закону витяглися на бурківці.

Агент Фезанде лежав непритомний, з обличчям у рівчаку. Бригадир же Гроллб, підвівшись та давши свистка, що мусили почути на найближчому пості, плигнув на Моріса. Мавши лишень одну руку для оборони, юнак випалив у агента лівицею з револьверу. Гроллб схопився рукою за серце, захитався й поточився; потім він глибоко зітхнув і вічна темрява вкрила його очі.

Тим часом почали одчинятися вікна, а з них висовуватись зацікавлені голови. Наближалось важке тупотіння ніг. Дві поліційні колещатки виринули з вулиці Фетріє. Тоді князь Істар кинув бомбу, що струснула землю, загасила газ, розвалила кілька будинків та густим димом укрила втечу анголів і Моріса.

Аркадій і Моріс вирішили, що найкраще після цієї пригоди — вернутися додому, в помешкання на вулиці Риму. Було очевидним, що їх не знайдуть одразу, а може ж і взагалі ніколи, бо бомба керуба, на щастя, знищила всіх свідків події. Вони уклалися спати на світанку і прокинулись тільки о десятій годині, коли портбе приніс їм чай. Жуючи потапці з маслом і шинкою, молодий д'Еспарв'є сказав своєму анголові:

— Я гадав, що злочинство — то річ незвичайна. А тепер бачу, що я помилявся. Це найпростіший вчинок, найприродніший на світі.

— Та й найзвичайніший, — додав ангол. — Протягом низки віків людині звично їй потрібно було грабувати й убивати інших людей. Це ще їй досі рекомендується на війні. Почесним є також забити людину в певних визначених обставинах; вас, наприклад, Морісе, похваляли, коли ви хотіли забити мене тому, що вам здалося, ніби я мав діло з вашою коханкою. Але вбити полісмена, — це зовсім інша річ, ніж убити людину на поединку.

— Мовчи, — скрикнув Моріс, — мовчи, злочинцю! Я вбив нещасного бригадира інстинктивно, не тямлячи, що роблю. Я був в одчаї. Але винний не я, винний ти, ти — вбивця. Це ти зтяг мене на путь бунту й насильства, що веде до безодні. Ти мене занастив, ти офірував мій спокій і щастя своїм гордошам і впертості. Але пожитку тобі з цього не буде. Запевняю тебе, що виграти розпочату тобою справу тобі не пощастить.

Порт'є приніс газети. Зазирнувши в них, Моріс ізблід. Великими літерами сповіщали вони про замах на вулиці Фетріє. Убито одного бригадира, тяжко поранено двох полісменів - колещатників, поруйновано три будинки, безліч пошкодованих.

Моріс випустив з рук газету і безсилим та жалібним голосом мовив:

— Аркадіє, чом ти не вбив мене тоді в Версальському саді, серед троянд під шпачиний свист?

Тим часом жах опанував увесь Париж; на ринках і по залюднених вулицях куховарки зі своїми кошиками в руках вислухували, бліднучи, оповідання про злочинство і жадали для винуватців

найтяжчих тортур. Крамарі біля своїх дверей винуватили за подію анархістів, синдикалістів, соціалістів, радикалів і т. д., і вимагали законної кари. Більш глибокодумні голови добачали тут руку жида й німця і ждали вигнання чужоземців. Чимало було й таких, що вихваляли американські звичаї і закликали до лінчування. До новин з газет долучалися темні чутки. Говорено було, що вибухи скоїлися вже в кількох місцях, а бомби знаходжувано майже скрізь. І народня рука скрізь хапала окремих осіб, подібних ніби то до злочинців, і, пошматувавши їм у клапті одержу, приставляла їх судовій владі. На майдані Республіки юрба роздерла на шматки якогось п'яничку, що репетував: «Геть шпиків».

Президент Ради, міністер юстиції, довго радився з префектом поліції і вони вдвох вирішили для заспокоєння стрівожених парижан негайно ж арештувати п'ять чи шість апашів з тридцяти тисяч їх, що перебувають у столиці. Начальник руської поліції, пізнавши, як він думав, у цьому замахові маніру нігілістів, зажадав видачі царському урядові десятка руських утікачів, і його негайно ж задовольнили. Кілька видач зроблено було також для забезпечення короля Еспанії.

Довідавшись про ці енергійні заходи, Париж заспокоєно зітхнув і вечірні газети повітали дбайливий уряд. Звістки про поранених були дуже втішні. Небезпека їм не загрожувала і вони пізнавали своїх напасників у всіх особах, кого їм лишень було представлявано.

Бригадир Гроллб був мертвий, це була правда! але ж над ним вартувало дві милосердних сестри і сам президент Ради явився покласти хреста на груди цієї жертви обов'язку.

У-ночі трапилося кілька панік. На авеню де ля Револют агенти помітили в одній непевній місцевості хуру мандрівного цирку, що здалася їм притулком бандитів. Вони покликали підмогу і коли їх набралось велике число, обложили її. До них долучилися також порядні громадяне; зроблено було п'ятнадцять тисяч пострілів з револьверів; потім кинуто було динамітну бомбу і після цього в трісочках од хури знайдено було труп малпи.

РОЗДІЛ XXXIV

*де читач довідається про арешт Бушотти й Моріса, про
недолю бібліотеки д'Еспарв'є та про від'їзд анголів*

Моріс д'Еспарв'є пережив ніч неймовірного жаху. Найменший шум змушував його хапатися за револьвер, щоб не датися в руки правосуддя живим. Ранком, вихопивши з рук портбе газети, він прудко перебіг їх очима і враз полегшено скрикнув; він прочитав, що коли тіло бригадира Гролля приставили на операцію в Морґ, то судові лікарі знайшли на ньому лишень синяки й забитки, і встановили, що смерть сталася через самовільний розрив аорти.

— Ти бачиш, Аркадіє, — скрикнув Моріс урочистим голосом. — Я не вбивця. Я не винний. Я ніколи не міг собі уявити, до якої міри гарно не бути винним.

Потім він трохи подумав і, як то завжди буває, холодне міркування розвіяло його радість.

— Я не винний. Але ж не можна сховати того, — говорив він хитаючи головою, — що я беру участь у банді злочинців, що я маю стосунки з бандитами. Ти в ній як раз на своєму місці, Аркадіє, бо ти — тип непевний, жорстокий і распутний.

А я, людина порядної родини і блискучого виховання,— я з того червонію.

— Я також зазнав гарного виховання, — зауважив Аркадій.

— Де ж це?

— На небі.

— Ні, Аркадіє, ні; ти не мав виховання. Коли б тобі втокмачено було в голову гарні принципи, ти б їх і досі мав. Принципи ніколи не губляться. Я з дитинства навчився шанувати родину, батьківщину й релігію. І цього шанування я не забув і не забуду ніколи. Знаєш, що мене в тобі найприкріше вражає? Не твоє распутство, твоя жорстокість, твоя чорна невдячність; не твій агностицизм, що, по совісті, ще можна було б дозволити, не твій скептицизм, що вже цілком вийшов з моди, бо з початком національного відродження ніхто вже не скептик у Франції, ні,— що мене найбільше верне од тебе, так це брак у тебе смаку, непристойність твоїх ідей, мугирність твоїх доктрин; ти міркуєш як теоретик, ти міркуєш як вільнодумець, ти прихильник теорій, що одгонять радикальничанням, смердять комбізмом і іншими ганебними штуками. Геть од мене! Ти мені бридкий... Аркадіє, друже мій єдиний, Аркадіє, мій старий анголе Аркадіє, дитино моя люба, ось послухайся свого ангола-охоронця, одцурайся своїх божевільних ідей, стань знову добрим, простим, непорочним і щасливим. Бери свого капелюха і ходім зі мною до Потр-Дам'у. Помолимося там і спалимо свічку.

Тим часом зворушення громадської думки ще не уляглося; одна з великих газет, орган національного відродження, в кількох високого натхнення й глибини думки статтях обвинуватила в цьому огидному злочинстві філософію, що з давніх давен бунтує людям голови. Дійсне походження злочинства і його посередні, але потужні причини газета добачала в безбороннім поширюванні революційних доктрин, в ослабленні громадської єдності, в рохитуванні моральної дисципліни та в безперестанку повторюваних закликах до яких хоче апетитів та забаганок. Щоб знищити зло в пені, треба рішуче одцуратися таких хімер і утопій як професійні союзи, податок на прибутки і т. д., і т. д., і т. д. Чимало теж не малих газет у зрості числа злочинств добачали природні наслідки безбожності і для порятунку суспільства вимагали однодушного повороту до щиросердя й релігії.

В найближчу за злочинством неділю до церков явилися несподівано великі юрби народу.

Призначений для розсліду злочинства суддя Сальнев спочатку допитав типів, заарештованих охранкою, і заплутався на надзвичайно цікавих слідах, що, на жаль, не вели його до мети; але повідомлення виказчика Монтрмена повернуло його увагу на добрий шлях і він скоро пізнав авторів злочинства на вулиці Фетріє в бандитах з Жоншеру. Він наказав розшукати Аркадія й Зіту і видав мандата на арешт князя Істара. Два агенти поклали на нього руки, коли він виходив з помешкання Бушотти, куди заніс був бомби нового типу.

Збагнувши намір агентів, керуб широко осміхнувся і спитав у них, чи єсть же у них доволі міцний, щоб витримати його вагу, автомобіль. На їхню відповідь, що саме такий автомобіль і стоїть біля дверей, він завірив їх, що це все, чого він хотів. Негайно ж уклавши обох агентів на сходах, він вийшов до автомобіля, що на нього очікував, скинув шоффера під автобус, що як раз до речі проходив поуз них, і, схопивши колесо, на очах переляканої на смерть юрби зник.

Того ж вечора, з наказу судової влади до помешкання Теофіля явився поліційний комісар, м-г Жанкур. В цю як раз хвилю Бушотта пила сире яйце для висвіження голосу, бо в-вечері мала виступати в *Національному Ельдорадо* з новою пісенкою: *Нема цього в Німеччині*. Музики не було. Бушотта приняла урядовця чванькувато, про що свідчила простота її вбрання. Вона була в одній лишені сорочці. Поважний урядовець схопив партитуру *Аліни, королеви Голькондської* і любовні листи, що Бушотта, люблячи порядок, переховувала в нічному столикові. Він уже мав іти, коли побачив також стінну шахву. Неуважно одчинивши її, він знайшов там бомби, що їх вистачило б висадити в повітря пів Парижа, і пару великих білих крил; ні походження ні призначення їх він не міг собі зрозуміти. Бушотта мусила доповнити своє вбрання і з криком протесту йти до тюрми.

М-г Сальнев виявив надзвичайну працьовитість. Розглянувши захоплені в домівці Бушотти папери та використавши вказівки Монтрмена, він видав

мандат на арешт молодого д'Еспарв'є, що їй було виконано в четверг 27 травня о сьомій годині ранку з великою обережністю. Вже три дні Моріс просто не спав, не їв, не тишився коханням, не жив навіть. Коли ж явився поліційний комісар, несподіване заспокоєння враз опанувало всі його почуття. Аркадій цього разу ночував не дома. Моріс попросив комісара зачекати на нього, старанно вдягся і пішов за урядовцем до карети, що стояла проти дверей. Він тишився своїм спокоем, що не зіпсувався йому навіть тоді, коли за ним замкнулися двері Консержері. Залишившись у камері на самоті, він зііз на стіл визирнути на двір. Побачивши шматок блакитного неба, він осміхнувся йому. Його спокій плив йому з утоми його духу, з приспаности його почувань та з того, що йому не доводилося вже боятися арешту. Його нещастя надали йому вищої мудрости. Він почував, що на нього сходить благодать. Він не поважав, але ж і не ганьбив себе занадто, і просто віддавав свою долю в руки божі. Не бажаючи ховатися зі своїми провинами, що їх визнавав сам перед собою, він у думках звертався до божого промислу і зауважав йому, що коли він і вскочив у грішне життя й бунт, то тільки з охоти вивести на праведну путь свого заблудлого ангола. Витягшись на канапі, він спокійно заснув.

Довідавшись про арешт співачки та сина порядного батька, Париж і провінція відчували прикре розчарування. Зворушена трагічними картинами, змальованими її великими газетами, громадська

думка вимагала од закону тягти до відповідальности диких анархістів, винуватців безлічи вбивств і пожеж; вона ніяк не могла дібрати толку, чого влада заходила саме біля світу мистецтв і шляхти. Зачувши одним з останніх звістку про арешт, Президент Ради й охоронець печатки аж підскочив на свому кріслі, оздобленому менш лютими за нього в ту хвилину сфінксами, і в тремтінню роздратованих думок зацюкав, [на зразок Наполеона, своїм складаним ножиком по червоному дереву свого столу стиля Ампір. Коли ж покликаний ним суддя Сальнев явився перед його очі, президент шпурнув того ножика в камін, на зразок того, як кинув свого ціпка в вікно Люї XIV перед Лвозенем. Тільки найвищим зусиллям волі він стримав себе і ослаблним голосом запитав:

— Чи ви збожеволіли?.. А я ж вам кілька раз натякав про свое бажання, щоб організація змовників була анархістичною, антисоціальною, глибоко антисоціальною й антиурядовою, з певним синдикалістичним одлиском; я досить яскраво висловив бажання, щоб справу ведено було в цих межах, а ви що з неї зробили?—Реванш для анархістів і вільнодумців. Кого ви мені заарештували? Улюблену націоналістичною публікою співачку та сина особи, що дуже важить у католицькій партії, що вітає в себе наших єпископів і має руку в Ватикані; особи, що сьогодні чи завтра може бути післаною представником до папи. Ви одним махом одколюете від мене сто шісдесят депутатів і сорок сенаторів правої та ще й у переддень інтерпеляції

про полегшення законів про релігію; ви сварите мене з моїми сьгоднішніми й завтрашніми приятелями. Чи ви роконосець, як той йолоп Дезобель, що вхопилися за любовні листи Моріса д'Еспарв'є? Так я вас можу запевнити, що ви справді роконосець, і що це знає весь Париж. Але ж у прокурорськкому догляді ви служите не для того, щоб мститися за свій сором.

— Пане охоронцю державної печатки,—задавленим голосом пробубонів почервонілий од допливу крови суддя:—Я чесна людина.

— Ви йолоп... і провінціял. Слухайте мене: коли Моріс д'Еспарв'є і мадемуазель Бушотта не будуть звільнені через пів години, я строщу вас як якусь там шклянку. Йдіть!

Рене д'Еспарв'є сам пішов по свого сина до Консержері і одвіз його в стару домівку на вулиці Гарансер. Цей поворот вийшов справжнім святом; скрізь поширено було чутки, що молодий Моріс із шляхетною необережністю вплутався в спробу реставрації монархії і що суддя Сальнев,—ганебний франкмасон, креатура Комба й Андре,—силкувався знеславити зважливу молоду людину, пристебнувши її прізвище до справи з бандитами. Так, здавалося, думав і абат Патуйль, що відповідав за Моріса, як за самого себе. А крім того було відомо, що, пірвавши стосунки зі своїм батьком—прихильником Республіки, Моріс простував уже до цілковитого роялізму. Добре поінформовані особи добачали в його арешті жидівськку помсту. Хіба ж Моріс не був відомий антисеміт? Католицька

молодь цілими гуртами ходила під вікна домівки судді Сальнева на вулиці Генегод, проти монетного двору, щоб прилюдно його ганьбити.

На бульварі дю Пале гурт студентів підніс Морісові букет квіток.

Забачивши стару домівку своїх дитячих літ, Моріс розм'як і полинув у обійми своєї матери весь у слъозах. Це був чудовий день, але його, на жалб, було зіпсовано прикрою пригодою. Несподівано й бурхливо збожеволів т-г Сар'ет, що після драми на вулиці Курсель уже остаточно втратив свій розум. Тепер, замкнувшись у бібліотеці, він сидів там уже двадцять чотири години, кричав звіти несамовитим голосом і всупереч погрозам і проханням рішуче одмовлювався вийти. Ніч він перебув надзвичайно неспокійну, бо видно було, як лампа безперестанку бігала за занавісками. Ранком, почувши Іпполіта, що кликав його знадвору, він розчинив вікно в залі Глобів і Філософів і кинув старому слузі на голову дві чи три доволі важких книжки. Тут прибїгла вся служба—чоловіки, жінки й хлопчачи—і бібліотекар почав обкидати цих людей цілими оберемками томів. Побачивши таке, не згордував устряти в справу і сам Рене д'Еспарв'є. Він вийшов у нічному чепчикові й халаті і спробував звернутися до розуму нещасного божевільного, але той замість якоїсь відповіді проверещав безліч лайок на людину, кого до цього часу шанував як свого доброчинця, після чого намірився строщити його під усіма Бібліями й Талмудами, під усіма святими книгами Індії й Персії, під усіма батьками—

грецькими й латинськими святим — Іваном Христомом, Григорієм Назіанським, Августином, Жеромом, під усіма апологістами і під *Історією змін* з нотатками самого Боссюе. Книжки на вісімку, на кварт і на фоліо ганебно гупали на кам'яний двір. Листи Гассенді, батька Мерсення та Паскаля розпорошувалися по вітру. Покоївка, що схилилася над рівчачком позбирати аркушки, зазнала своєю головою ваги велетенського голандського атласу. На цей гармидер, боячись його, явилася мадам Рене д'Еспарв'е, ледве-ледве припудрована. Коли Сар'ет загледів її, його лють подвоїлася. У вікно прожогом полетіли бюсти поетів, філософів і істориків старовини—Гомер, Есхіл, Софокл, Евріпід, Геродот, Тукідід, Сократ, Платон, Аристотель, Демостен, Цицерон, Вергілій, Гораций, Сенека й Епіктет,— всі вони заторохтіли дрібненькими уламками по камінню дворища. За ними з неймовірним грюкотом загинули земна куля й небесна сфера, після чого наступила мовчанка жаху, перетнута веселим сміхом маленького Леона, що з цікавістю стежив за цим видовиськом зі свого вікна. Коли слюсар одкрив двері бібліотеки, туди вдерлися всі люде дому, і побачили, як м-г Сар'ет, обгородившись купами книжок, дере на шматки *Лукреція* пріора Вандома з власноручними нотатками Вольтера. Треба було прокласти шлях через його барикаду, але божевільний, забачивши на свою фортецю напад, вискочив на горище і зліз аж на дах. Протягом двох годин чути було його вереск, що котився луною далеко навкруги. Безперестанку зростаючи,

товпилася на вулиці Гарансбер юрба; вона дивилася на нещасного і жахливо ойкала, коли він спотикався на тавлетках даху, що лускалися під його ногами. Стоячи в юрбі, та вичікуючи з хвилини на хвилину, що Сар'ет от-от полетить з даху сторч головою, абат Патуйль з доброго серця показував молитву погибельників і готовився дати йому розв'язання гріхів *in extrmis*. Охоронці громадського спокою стежили за будинком і доглядали ладу. Покликано було огневу сторожу і незабаром залунали її гудки. Її люде приставили драбину до стіни отелю і після жорстокої боротьби подолали божевільного, що в одчайдушному опорі навіть пірвав собі на руці м'язи. Його негайно ж одвезли до лікарні.

Моріс лишився обідати в родині і привітно посміхався, коли старий метр'дотель Віктор подавав телячу печеню. Сидячи поруч матери християнки абат Патуйль розчулено поглядав на цю благословенну небом родину. А мадам д'Еспарв'е була заклопотана. Вона що-дня одержувала такі лайливі й прикрі листи, що спочатку думала на рошитаного служку, тепер же мала нагоду впевнитися, що їхнім автором була її найменша дочка Берта, дитина! Та й маленький Леон давав їй чимало приводів непокоїтись і сумувати. Він не вчився і мав кепські звички. Він виявляв жорстоку вдачу. Він патрав живими чижиків своєї сестри, нати́кав шпильками крісло мадемуазель Капораль і вкрав чотирнадцять франків у нещасної дівчини, змусивши її плакати та ськатися в хусточку з ранку й до вечора.

Ледве дообідавши, Моріс побіг до помешкання на вулиці Риму, бажаючи швидко відшукати свого ангола. Прочинивши двері, він почув голосний гармидер і в блакитній кімнаті побачив Аркадія, Зіту, музику й керуба, що вивернувшись на ліжку та смокчучи величезну люльку, неуважно палив попелом подушки, простирала й ковдру. Анголи привітали Моріса і повідомили його про свій од'їзд. Їхні обличчя сяяли от радості й зважливості. Один лишень натхненний автор *Аліни, королеви Голькондської* гірко плакав і зводив до неба вжахнуті очі. Керуб тяг його за вуха в партію революції, показуючи йому альтернативу: або поневірятися по тюрмах землі, або ж нести залізо й огонь на палац Ялдабаофа.

Моріс із жалем помітив, що вони трималися землі лишень через силу. Вони од'їздили повні могутньої надії, [що на неї здатні тільки ангольські серця. Розуміється, небагато бойців могли вони повести проти безлічи салдат небесного султана, але вони сподівалися недостачу чисельности покрити непереможним розгоном раптового нападу. Вони знали, що Ялдабаоф, задаючися своїм всезнавством, инколи дає себе застукати несподіванкою. І здається й справді, перше повстання й захопило б його саме так, коли б не поради архангола Михайла. Після своєї перемоги над повстанцями перед початком часів, небесна армія не поступила до кращого стану ні на крок. Своім озброєнням і ріжним иншим військовим причадам вона запізнилася так само, як і армія мароканців.

Генерали її коцюбли в розбещеності й неуцтві. Обсипані шанною й багатством, вони більше думали про втіхи свят, ніж про втому війни. Завжди вірний і бравий генералісімус Михайло після довгої низки віків утратив свій колишній запал і звагу. Повстанці ж 1914 року, навпаки, знали всі найновіші й найбільше вдосконалені способи науки руйнування як найкраще. І, нарешті, все у них було готове й росписане. Армія повстання, зібрана корпусами по сто тисяч анголів у всіх пустелях землі — степах, пампасах, пісках, кригах і снігах — була готова що-хвилини рушити на небо.

Міняючи ритм атомів, що з них вони складаються, анголи можуть проходити через найріжноманітніші осередки. Духи, що оселилися на землі і мають після свого приходу тіло з субстанції дуже компактної, самі вже літати не можуть. Щоб дістатися етерних просторів і там пурхати на дозвілля, вони потребують допомоги своїх братів, таких самих повстанців, що, однак, лишилися в емпіреях і теж мають тіло хоч не нематеріальне (бо ж усе на світі є матерією), так надзвичайно тонке і цілковито прозоре. Певна річ, не без гіркого занепокоєння ладналися Аркадій, Істар і Зіта перейти з грубої атмосфери землі в чисті простори небесних безодень. Щоб пірнути в етер, анголам треба розвинути таку енергію, що й найзважливіші з них вагаються перед таким вчинком. Входячи в цей тонкий осередок, їхня субстанція мусить сама тоншати, розпаровуватись і з розмірів людського тіла ширитись до обсягунай більших хмар, що будь-коли

повивали нашу земну кулю. І хутко мусять вони переростати розмірами великі телескопічні планети, чю орбіту вони можуть перетинати, не стурбувавши її. В цій роботі, найбільшій, яку лишень можуть створити анголи, їхня субстанція попережно мусять ставати пекучішою за огонь і холоднішою за кригу, що завдає їм болю, гіршого за смерть.

Моріс прочитав на очах Аркадія і звагу й жах перед такою перспективою.

— Ти їдеш,—сказав він йому плачучи.

— Ми вкупі з Нектарієм їдемо до великого архангола запрохувати його вести нас до перемоги.

— Кого це ти називаєш великим арханголом?

— Жерці деміурга оповідали вже тобі про нього, оббріхуючи його.

— Нещасний ти,—зітхнув Моріс.

І схопивши голову в руки, гірко заплакав.

РОЗДІЛ XXXV

і останній, де розповідається сон сатани

Вибравшись свома високими терасами берега Ганга до схованих під ліянами храмів, п'ятеро анголів непомітними стежечками дісталися в повний пахучих грон і смішливих малп дикий сад, де в глибині знайшли Того, кого приїхали тут шукати. Спершись на лікті, архангол лежав на чорних подушках, гаптованих пломенистим золотом. Біля його ніг відпочивали леви й газелі. Обкрутивши стовбури дерев, свійські змії звертали до нього свої дружні очі. Ледве він забачив анголів - гостей, його обличчя вкрилося скорботою. Вже й тоді, коли, мавши вінець з виноградного листу на чолі та патерицю з лози в руках, він учив і розраджував людей, його серце не один раз сповнялося суму; але ніколи ще з часу тої славетної поразки його обличчя не вкривалося таким невимовним горем і тугою.

Зіта розповіла йому, що безліч чорних знамен скупчено по всіх пустелях земної кулі; визвольний рух поширено й підготовано також і в тих провінціях неба, де вибухнув був перший бунт. І вона додала:

— Князю, твоя армія чекає на тебе. Веди її до перемоги.

— Друзі, — відповів великий архангол. — Я знав причину вашого приходу. В холодку он-того великого дерева чекають на вас кошлі фруктів та стільники меду. Сонце сідає в рожеві води священної річки. Коли ви попоїсте, ви відпочнете тихим сном у цьому саді, де, з того часу, як я вигнав звідси дух старого деміурга, панують згода й радість. А завтра я дам вам свою відповідь.

Ніч, укрила сад своїм синім серпанком. Заснув і Сатана і мав він сон. Снилось йому, що ширяючи понад землею, побачив він її вкритою прекрасними як боги анголами повстанцями. Очі їхні били блискавками і від полюса до полюса линув до нього єдиний, зліплений з безлічи голосів клич, повний надії й любови. І сатана мовив:

— Добре! Пошукаймо старого ворога в його високій домівці.

І він повів небесними полями незліченну армію своїх анголів. І повідомили його про те, що творилося тоді в небесній столиці. Коли чутка про це друге повстання докотилася туди, Батько сказав Синові:

— Невгамовний ворог підводиться знову. Звернімо ж на це увагу і в цій небезпеці попіклуймося про оборону, щоб не втратити нам нашої високої фірми.

А односущий Батькові Син відповів йому:

— Ми переможемо знаком, що колись прислужився Костянтинові.

Неймовірне обурення опанувало Гору Господню. Гордовиті серафими спочатку жадали повстанцям

страшних тортур, а потім почали готуватися до боротьби. Огонь гніву в серцях запалав на всіх обличчях. Всі були певні перемоги, але боялися зради і вже вимагали кари вічною темрявою для шпигунів і сіячів тривожних чуток. Кричали, співали старих гімнів, славили Господа. Пили містичні вина. Надто розбурхане завзяття готове було раптом увірватися і в темні глибини душ залівав уже потаємний неспокій. Найвище командування взяв на себе архангол Михайло. Він бадборив духів своїм спокоєм. Його обличчя, одбиваючи його душу, світилося зневагою до небезпеки. З його наказу начальники над блискавками, гладкі од довгого миру Керуби, побігли важко тупаючи по валах святої Гори і, повільно водячи своїми воловими очима по блискавчанам хмарам Господа, взялися [готовити божі батареї до бою. Оглянувши ці засоби оборони, вони заприсяглися Найвищому, що скрізь панує повний лад. Почали радитись, як поводитися далі. Михайло висловився за наступ. Це, казав він, найвищий припис для доброго вояка. Або наступати, або оборонятись. Середини немає.

Крім того, додав він, наступ надзвичайно пасує до войовничого завзяття Престолів і Влад. Відносно ж наслідків наступу од мужнього ватажка не можна було добитися й слова, і ця його мовчанка здавалася ознакою генія, певного своїх здатностей.

Ледве тільки противник виказався, Михайло післав йому на зустріч три армії під командою арханголів Уріеля, Рафаїла й Гаврила. Корогви східних колборів замаяли над етерними полями і

994

блискавки заторохтіли по мощених зорями шляхах. Три дні й три ночі на Горі Господній не мали звісток про ці улюблені й страшні армії. На світанку ж четвертого дня долетіли непевні й тривожні новини. Росповідалося про якісь невиразні перемоги, про якісь непевні тріумфи. Чутки про славетні і вдатні бої горою наростали за кілька годин і враз розліталися. Запевняли, що кинуті Рафаїлом на повстанців блискавки знищили у них цілі ескадрони. Добре інформовані анголи повідомляли, що війсьکو нечестивки Зіти поховано під вирами огненної бурі. А дикого Істара скинуто в безодню догори раком так хутко, що хула його уст враз заглухла в несамовитому перді. Охоче вірили, що обтяжений діамантовим намистом Сатана знову опиниться в безодні. Тим часом начальники трьох армій не слали ніяких повідомлень. До чуток слави домішувалися глухі поголоски про поразку, про скванний відступ. Нахабні голоси твердили, що дух останньої категорії, якийсь ангол-охоронець, якась мізерія Аркадій, один перекинув і стопкав блискучу армію трьох великих арханголів.

Говорили також про масові заколоти в північному небі, де вибухнув був перед початком часів перший бунт; де - хто ніби навіть бачив чорні хмари нечестивців, що приєднувалися до повстанських армій, організованих на землі. Але порядні громадяне не прислухалися до цих брудних чуток і вірили тільки звісткам про перемоги, ширячи їх із уст в уста, та запевнюючи інших і самих себе. З високих міст полинули співи радості; Серафими

вихваляли на арфі й псалтеріоні Бога громів Саваофа. Голоси вибранців людських приєднувалися до ангольського співу, славлячи Незримого. З думкою про ведену післанцями люту січу, з небесного Єрусалиму до Найвищого линули святе обурення й урочисті зітхання. Радість Блаженних, будши завчасу доведена до найвищого ступіня, не могла більше зростати і це надуживання екстазом цілком їх знепритомлювало.

Співи ще не вщухли, коли вартові з укріплень побачили перших утікачів з божої армії: обскубаних серафимів, що летіли в повному безладді, та покалічених керубів, що йшли на трьох ногах. Холодним оком зміряв розмір нещастя князь війни Михайло і його ясний розум збагнув і причину лиха: армії Бога живого пішли в наступ, але через один з тих жартів долі, що на війні повсякчас руйнують плани навіть найвидатніших воєвод, — вороги так само пішли в наступ і наслідки цього були перед очима. Ледве тільки брами кріпости було розчищено, щоб впустити славні недобитки трьох армій, як огненний дощ линув на Гору Господню. Армії Сатани ще не було навіть видно, а топазові мури, смарагдові собори та діамантові дахи лускалися зі страшеним грюкотом од вибухів електрофорів. Старі хмари спробували відповісти, але вони били надто близько і їхні блискавки губилися в широким пустелях небес.

Биті незримим ворогом, вірні анголи повтікали з ровів. Михайло пішов пояснити свому Богові, що свята Гора опиниться в руках демонів через

двадцять чотири години і що порятунок для пана Світу тепер тільки втеча. Серафими похапцем склали в чемодани коштовні речі небесної корони, Михайло подав ручку Цариці Неба і божа родина втекла з палацу, використавши підземний порфировий хід. Огненний дощ безперестанку лив на кріпость. Повернувшись до свого бойового посту, славний архангол урочисто заявив, що він не здасться ніколи, і зразу ж наказав спустити корогви Бога живих. В той же вечір армія повстанців вступила в тричі святе місто. Верхи на огненному коні, Сатана вів своїх демонів. За ним ішли Аркадій, Істар і Зіта. Як за тяз Діоніса, старий Нектарій сунув на свому ослі. Далі, слідом за ними, маяли чорні прапори. Задого склала свою зброю перед Сатаною. Михайло поклав до ніг архангола - переможця свій племенистий меч.

— Візьміть назад свою шпаду, Михайле, — сказав Сатана, — Люцифер вертає її вам. Носіть її для оборони спокою й законів.

Потім, звернувшись до начальників небесних рот, голосно мовив:

— Арханголе Михайле, і ви, Сили, Престоли і Влади! Присягніть мені, вашому Богові, на вірність!

— Присягаємось, — відповіли вони в один голос.

І Сатана мовив:

— Сили, Престоли і Влади! З минулих наших воєн я хочу згадувати лише вашу непереможну зважливість та ту вірність, що ви зберігали в собі до влади і що забезпечує мені непорушність вашої присяги.

На ранок Сатана на етерному майдані роздав війську чорні прапори; крилаті салдати відкрили їх поцілунками і зросили слізьми.

І Сатана коронувався на Бога. Товплячись на блискучих мурах небесного Єрусалиму, апостоли, папи, непорочні діви, мученики й сповідачі, — весь народ вибранців, що протягом лютого бою трималися осторонь у блаженному спокої, тепер висловлювали на святі коронації безмежну радість. З цим же почуттям дивилися вони, як скидувано було Найвищого в пекло і як на троні Господньому вмощувався Сатана. В згоді з волею Бога, що заборонив їм страждання, вони на старий голос співали стару хвалу новому Панові.

Протинаючи простори своїм гострим зором, Сатана спинив очі на маленькій кульці з землі й води, де він колись посадив був виноградну лозу і склав перші хори трагедії. Він почав додивлятися до Риму, де старий деміург брехнею й шахрайством заклав був свою могутність. Тоді саме керував церквою якийсь святий. Сатана побачив, що він молиться й плаче, і сказав святому:

— Я доручаю тобі свою дружину. Доглядай її вірно. Я даю тобі право і владу встановляти догмати, розписувати обходи, закони для підтримку чистоти звичаїв. І кожен вірний мусить цьому коритися. Моя церква вічна і брами пекла не подолають її. Ти непомильний. Не змінилося ніщо.

І нащадок апостолів відчув у своєму серці могутню хвилю радості. Простягшись і торкнувшись лобом плити помосту, він відповів:

— Пане Боже мій, я почув ваш голос. Ваш подих зросив мое серце балъзамом. Хай благословенне буде ім'я ваше. Хай воля ваша творитьсѧ на землі як і на небі. Не вводьте нас у спокусу і увільняйте нас од лукавого.

Сатані дуже сподобалися хвали й молебні; він любив слухати виспівування своєї мудрости і могутности. Він радісно звертав ухо до псалмів херувимів, що славили його добрі діла і не мав жадної втіхи од флейти Нектарія, що звеличнювала природу, визнавала й за комашкою та травичкою її право на частину влади й любови, та ширила радість життя й свободи. Колись тремтючи тілом од однієї згадки про панування лиха над світом, тепер Сатана почував себе зовсім неприступним для милосердя. Він дивився на страждання й смерть як на щасливі наслідки своєї всемогутности і найвищої добрости. Кров жертв пахтіла йому як чарівний ладон. Він гудив думання і не навидив цікавості. І сам він відмовився на далі чогось учитися, боячись придбанням якогось нового знання довести, що не мав їх усіх одразу. Йому вподобалася таємничість і він, думаючи, що його поменшає, коли його розумітимуть, силкувався бути невиразним. Теологія грубим шаром сажі вкрила йому мазок. Одного дня він надумав за прикладом свого попередника проголосити себе єдиним Богом у трьох особах. Побачивши підчас цього проголошення, що Аркадій осміхається, він прогнав його з очей. Істар і Зіта давно вже самі вернулися на землю. Так минали віки, як секунди. І от, одного

дня, спустивши з височини свого трону очі в найглибшу безодню, він побачив Ялдабаофа в Геені, куди був скинув його, сам побувши там довгий час у кайданах. Ялдабаоф і в вічній темряві зберіг свої гордощі. Почорнілий, побитий, страшний та величний звів він свої очі до царя небес і з призириством одвернувся. І новий бог, оглядаючи ворога, помітив на його змученому обличчю одлиск розуму й доброти. Тепер Ялдабаоф позирав на землю і, бачучи її конання в злі й муках, плекав у своєму серці доброзичливі наміри. Несподівано він схопився і, б'ючи по етеру велетенськими крильми, як парою весел, рушив на землю вчити й розраджувати людей. Його велетенська тінь уже несла нещасній планеті приемний, ніби ніч кохання, холодок.

Тут Сатана прокинувся, зрошений холодним як крига, потом.

Нектарій, Істар, Аркадій і Зіта стояли біля нього. Співали бенгалськi буківчаки.

— Товариші, — сказав великий архангол. — Ні, не йдім війною на небо. Досить з нас, що ми маємо силу його завоювати. Війна родить війну, а перемога — поразку.

— Переможений Бог стане Сатаною, Сатана переможець — Богом. Хай же доля порятує мене од такого лютого лиха! Я люблю пекло, що розбудило мій розум, люблю землю, де я можу чинити якесь добро, як що взагалі можна його робити в цьому страшному світі, де істоти живуть тільки вбивством. Тепер, завдяки нам, старого Бога вже позбавлено його старої сили в його земному царстві

і все, що лише на цій кульці тямить думати, — його зневажає, або ж не хоче знати. Справа не стане кращою, коли люде визволяться спід Ялдабаофа, а дух Ялдабаофа ще сидітиме в них, коли на його подобу вони лишатся задрі, люті, задерикуваті, зажерливі й ворожі мистецтвам та красі; кому буде користь із того, що, скинувши лютого деміурга, люде не слухатимуться Діоніса, Аполона й муз — дружніх демонів, хто вчить їх щирої правди. Що ж до нас, небесних духів і прекрасних демонів, то ми вже тим нищимо Ялдабаофа, нашого тирана, що маємо силу знищити в собі темноту й жах.

Звернувшись до садівника, Сатана мовив:

— Нектаріє! Ти боровся поруч мене перед народженням світу. Нас перемогли тоді, бо ми не тямили, що перемога — то Розум і що саме в собі, в собі самих; нам слід заатакувати і знищити Ялдабаофа.

КІНЕЦЬ



ЗМІСТ

	Стор.
РОЗДІЛ I—в коротких словах розповідає історію одної французької родини з 1789 року і до наших днів	7
РОЗДІЛ II—де читач знайде корисні відомості про одну бібліотеку, що в ній незабаром мають відбутися чудернацькі події.. .. .	13
РОЗДІЛ III—де події починаються	21
РОЗДІЛ IV—що, будши красномовно коротким, ставить читача на межу світу реальності.. .. .	28
РОЗДІЛ V—де каплиця Анголів у церкві Сен-Сюльпіс дає де-кому привід викласти свої міркування що до мистецтва й теології	31
РОЗДІЛ VI—де т-г Сар'єт знаходить своє добро	41
РОЗДІЛ VII—досить жвавого інтересу і такої моральної науки, яка, сподіваюся, дуже сподобається загалові читачів, бо ж уся вкладається в гіркий поклик: «Куди заводиш ти мене, думко?» Адже всі визнають істину, що думати—шкочить їй що справжня мудрість полягає в тім, щоб не морочити собі голови ані чим	45
РОЗДІЛ VIII—де говориться про кохання, а це ж мусить уподобатися читачам, бо оповідання без кохання—однаково, що кров'янка без гірчиці: річ без жадного смаку	53
РОЗДІЛ IX—де вяснюється, як казав один грецький поет, що «нема в світі нічого кращого за золоту Афродиту».. .. .	63

РОЗДІЛ X—сміливістю уяви лишає твори Мілтона й Данте далеко позад себе	69
РОЗДІЛ XI—де ангола, одягшись у лахміття самовбивці, покидає Моріса, позбавленого, таким чином, свого небесного доглядача	79
РОЗДІЛ XII—де росповідається, як ангол Мірар, несучи з собою милості й утіхи для кварталу Елізейських полей у Парижу, побачив кафешантанну співачку Бушотту і покохав її	87
РОЗДІЛ XIII—де красуня-арханголиця Зіта викладає свої гордовиті плани і де читач зможе побачити в стінній шахві поїдені червою крила Мірара	95
РОЗДІЛ XIV—що показує нам керуба, працівника на щастя людей, і закінчується незвичним способом—чудом флейти	103
РОЗДІЛ XV—де ми побачимо Моріса, що жалкує за втраченим анголом навіть в обіймах коханки, і почуємо абата і Патуйя, що одкидає всяку думку про нове повстання анголів як помилку й суєту	114
РОЗДІЛ XVI—почережно виводить на сцену ясновиду Міру, Зефіріну та фатального Амедея і на страшному прикладі т-г Сар'єта висвітлює думку Евріпіда, що Юпітер, коли кого хоче покарати, тих позбавляє розуму	123
РОЗДІЛ XVII—звідки довідуємось про те, як зажерливий на золото, ніби Мамона, Софар покинув свою небесну батьківщину за ради Франції, благословенної землі Ощадности й Кредиту; тут же ще раз здибуємо доказ, що хто лишені щось посідає,—той страшиється всякої зміни.	136
РОЗДІЛ XVIII—де починається оповідання садівника, і перед читачем розгортається доля світу, так широко й блискуче, що до своїх поглядів викладена, як виклад всесвітньої історії Босює є вузький і нудний	143
РОЗДІЛ XIX—де Нектарій оповідає далі	157
РОЗДІЛ XX—де Нектарій оповідає ще далі	163
РОЗДІЛ XXI—де Нектарій закінчує своє оповідання	175

РОЗДІЛ XXII—де читач побачить, як ревності славно-звісної колись коханки турбують у крамниці старовинних річей грішне щастя дядька Гінардона	187
РОЗДІЛ XXIII—де можна задивлятися на чудову вдачу Бушотти, що противиться насильству і схиляється перед коханням. Хай же ніхто після цього не каже, що автор лютий на жіноцтво.	196
РОЗДІЛ XXIV—переказує всі примхи долі, що їх мусив зазнати Лукрецій Пріора Вандома.	203
РОЗДІЛ XXV—де Моріс знаходить свого ангола	206
РОЗДІЛ XXVI—Нарада	213
РОЗДІЛ XXVII—де розкривається таємна глибока причина, що часто нашттовхує імперії на імперії та підготовляє руїну переможців і переможених і де розумний читач (коли він на світі є, чому я не дуже вірю) поміркує над знаменною фразою: «Війна — це комерційна справа»	221
РОЗДІЛ XXVIII—присвячений прикрій родинній сцені .. .	231
РОЗДІЛ XXIX—звідки видно, що ставши людиною, ангол і поводитьсь по-людському, себ-то спокушає чужу жінку і зраджує свого друга. Цей розділ малює також коректність поведінки молодого д'Еспарв'є .. .	236
РОЗДІЛ XXX—що оповідає про справу честі і дає спроможність судити чи справді, як це запевняє Аркадій, досвід робить нас кращими	244
РОЗДІЛ XXXI—де читачеві вільно буде дивуватися тому, як легко порядна, плоха й тиха людина може вчинити страшне злочинство.	255
РОЗДІЛ XXXII—де в кабаре Клодоміра чути флейту Нектарія	263
РОЗДІЛ XXXIII—де розповідається про страшне вбивство, що нагнало жаху на весь Париж	272
РОЗДІЛ XXXIV—де читач довідається про арешт Бушотти й Моріса, про недолю бібліотеки д'Еспарв'є та про від'їзд анголів	279
РОЗДІЛ XXXV—і останній, де розповідається сон сатани.. . . .	292

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров. 3.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

- Антоненко - Давидович Б.* — Запорошені силуети. Оповідання,
стор. 157 ц., 50 к.
- Бузько Д.* — Лісовий звір, стор. 154, ц. 45 к.
- Сенченко І.* — Оповідання, стор. 184, ц. 60 к.
- Стефаник В.* — Кленові листки, передмова В. Коряка, стор.
330, ст. 179, ц. 1 крб. 25 к.
- Шопінський В.* — Фабрична неволя, стор. 179 ц. 50 к.
- Шкурупий Гео* — Переможець дракона (книга оповідань)
стор. 244, ц. 90 к.

БІБЛІОТЕЧКА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Винниченко В.* — Контрасти, стор. 42, ц. 13 к.
- Голота Петро* — В дорозі змагань, стор. 32, ц. 8 к.
- Заливчий Андрій* — Зарізяка, стор. 31, ц. 10 к.
- Коляда Грицько* — Оленька. Поема, стор. 19, ц. 10 к.
- Коцюба Гордій* — Біля гудків, стор. 16, ц. 6 к.
- Коцюбинський М.* — Він іде, стор. 36, ц. 7 к.
- Коцюбинський М.* — Подарунок на іменини, стор. 32, ц. 10 к.
- Коцюбинський М.* — (Persona grata), стор. 32, ц. 10 к.
- Коцюбинський М.* — Дорогою ціною, стор. 93, ц. 10 к.
- Лісовий П.* — В тумані, стор. 43, ц. 8 к.
- Лісовий П.* — Сільське, стор. 36, ц. 10 к.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пров. 3.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, Спартаківський пров. 3

БІБЛІОТЕЧКА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

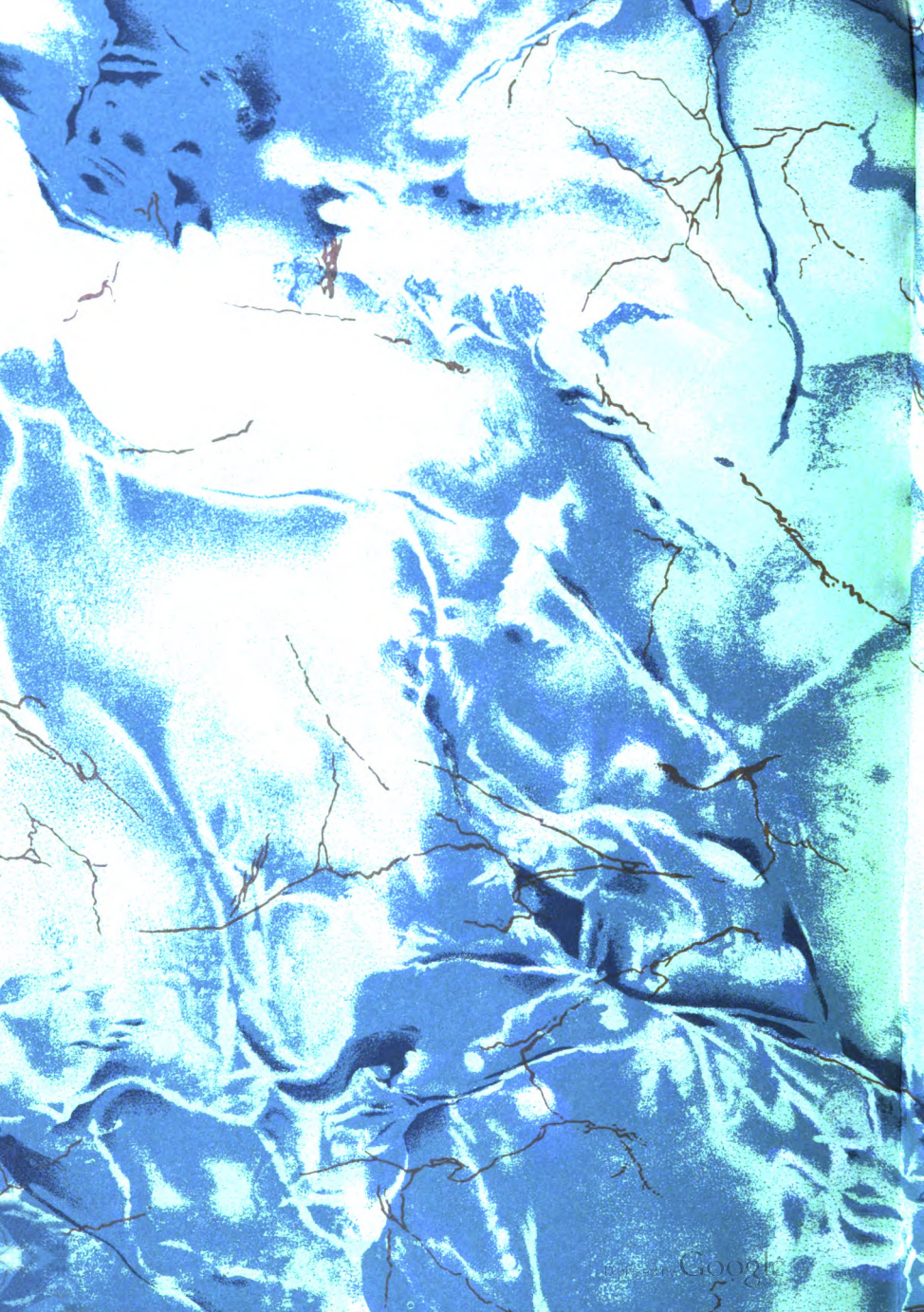
- Любченко Аркадій* — Кукіль, стор. 36 ц., 10 к.
Ляшко Н. — Оповідання про кайдани, стор. 39, ц. 12 к.
Семенко М. — В революцію, стор. 51, ц. 40 к.
Сенченко І. — Інженери, стор. 28, ц. 8 к.
Сенченко І. — В огнях вишневих завірюх, книжка І, стор. 48,
ц. 20 к.
Слісаренко Олекса — В болотах. Оповідання, стор. 32, ц. 10 к.
Смолич Юрій — Кінець міста за базаром, стор. 26, ц. 6 к.
Стефаник В. — Оповідання, стор. 150, ц. 35 к.
Хвильовий Микола — Юрко, стор. 19, ц. 7 коп.
Христовий М. — Дід Євмен } стор. 31, ц. 10
Любченко Арк. — Гордійко }
Франко І. — Слимак, стор. 16, ц. 6 к.

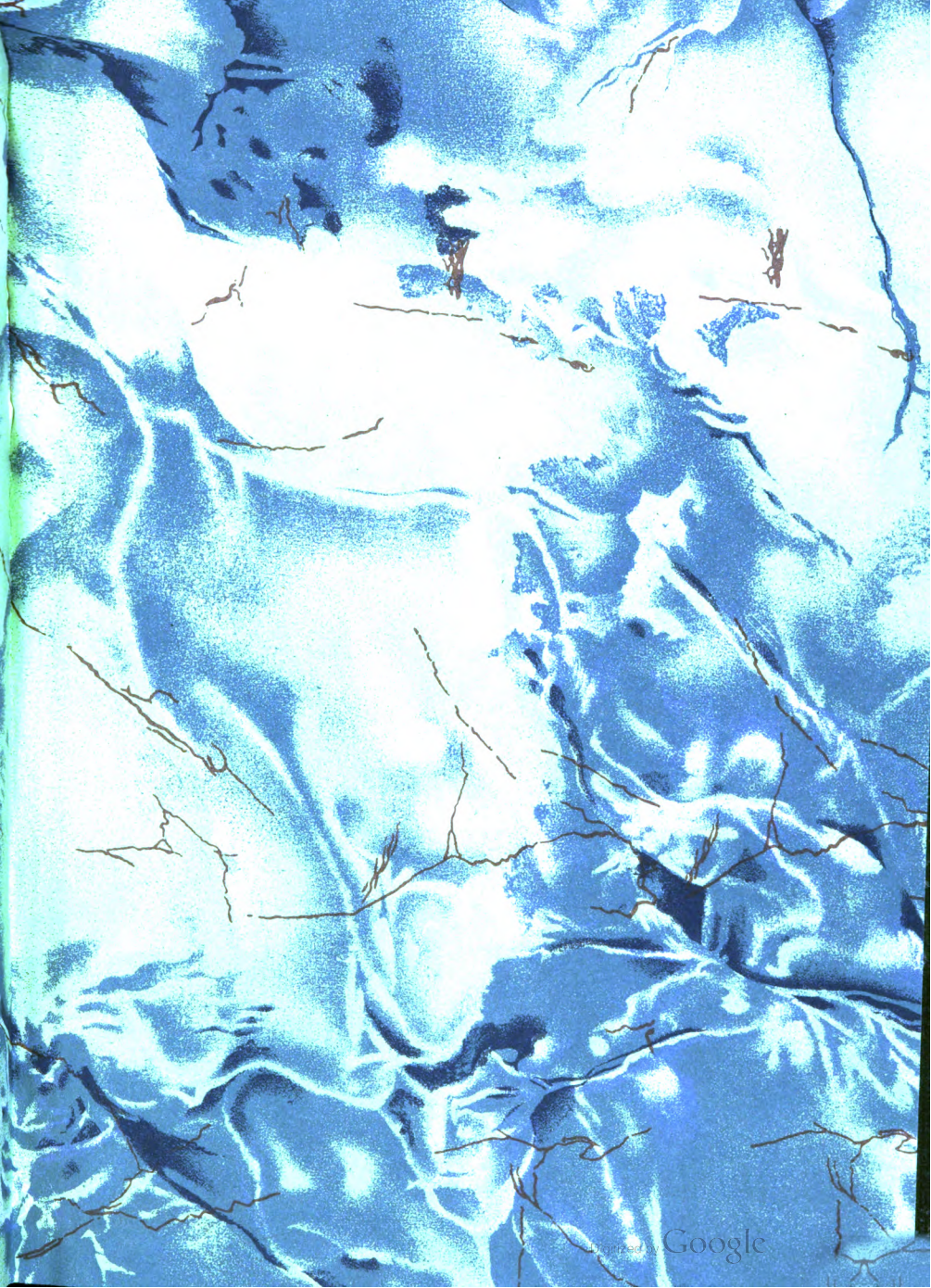
ЖОВТНЕВА БІБЛІОТЕКА

- Дніпровський І.* — Добродень, Ленін, стор. 32, ц. 12 к.
Йогансен М. — Пролог до комуни, стор. 24, ц. 10 к.
Любченко Аркадій — Зяма, стор. 14, ц. 8 к.
Поліщук Валеріян — Жмуток червоний, стор. 31, ц. 12 к.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пров. 3.





UNIVERSITY OF ILLIN



3 0112 070